

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 2.

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **LÁSZLÓ SZABOLCS**
A KODÁLY-MÓDSZER NEMZETKÖZI INDULÁSA
- **KASZÁS VERONIKA**
MAGYARORSZÁG ÉS AZ ENSZ MENEKÜLTÜGYI
FŐBIZTOSSÁGÁNAK EGYÜTTMŰKÖDÉSE
A RENDSZERVÁLTOZÁS ÉVEIBEN
- **SZENTE-VARGA MÓNICA**
MAGYAROK AZ ENSZ NICARAGUAI VÁLASZTÁSI
MEGFIGYELŐI MISSZIÓJÁBAN
- **LAKATOS ISTVÁN**
AZ EMBERI JOGOK HELYZETE MAGYARORSZÁGON
A KÁDÁR-KORSZAK ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN
- **J. NAGY LÁSZLÓ**
ALBERT CAMUS, MAGYARORSZÁG ÉS AZ ALGÉRIAI HÁBORÚ
1956-BAN
- **SZEMLE**
PAPP REGINA, PALOTÁS ZSOLT, GREGOSITS GÁBOR,
BENE KRISZTIÁN ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Az együttműködés színterei. Magyarország és az ENSZ szervezetei (Kecskés D. Gusztáv)	173
<i>Tanulmányok</i>	
László Szabolcs: A Kodály-módszer nemzetközi indulása. A Zenei Nevelés Nemzetközi Társasága és az államszocialista magyar zeneoktatás az 1960-as években	177
Kaszás Veronika: Magyarország és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának együttműködése a rendszerváltozás éveiben	201
Szente-Varga Mónika: Magyarok az ENSZ nicaraguai választási megfigyelői missziójában	223
Lakatos István: Az emberi jogok helyzete Magyarországon a Kádár-korszak első évtizedében. Nemzetközi emberi jogi normák – belpolitikai számítások	239
J. Nagy László: Albert Camus, Magyarország és az algériai háború 1956-ban	267
<i>Műhely</i>	
Zsemlye János Konstantin: Egy különleges intézmény I. Péter cár országában. A Külügyi Utazó Kancellária a külpolitikai ügyek oroszországi intézésének gyakorlatában	283
<i>Szemle</i>	
Élő holtak (Papp Regina)	299
Abszolutizmus mint kockázatkezelés (Palotás Zsolt)	303
Magyar–latin-amerikai kapcsolatok a hidegháború elején (Gregosits Gábor)	308
A Francia Idegenlégió leghíresebb magyar altisztjei (Bene Krisztián)	311

Jelen számunkat Kecskés D. Gusztáv, Balogh Lídia és Germuska Pál szerkesztette

Az együttműködés szinterei

Magyarország és az ENSZ szervezetei

A nemzetközi és a magyar közvélemény csupán töredékes ismeretekkel rendelkezik az ENSZ globális intézményrendszeréről, amelynek normaalkotó, szabályzó és ellenőrző tevékenysége az emberi lét szinte minden szférájára kihat az élelmezéstől az egészségügyig, a kultúrától a nukleáris biztonsáig.

Az ENSZ-intézmények, főként azok titkárságainak iratai arról tanúskodnak, hogy Magyarország sokkal kevésbé volt elszigetelve a nyugati világtól, mint ahogyan azt a közvélekedés és részben a szakirodalom sugallja. Kelet-Közép-Európa szovjetizálása ellenére az Európa „vasfüggönnyel” elválasztott két fele közötti technikai jellegű intenzív és rendszeres kapcsolatok a vizsgált ENSZ-intézmények révén az 1940-es évek végén és az 1950-es évek során is fennmaradtak. Példaként hozzátjuk fel az ENSZ Genfi Hivatalának különféle részlegei és a Központi Statisztikai Hivatal vagy a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet és a magyar szervek közötti levelezés iratait. A kapcsolatok egyre szélesedtek és erősödtek az évtizedek során. A levéltári iratok az illetékes magyar hatóságokkal folytatott különböző szintű tárgyalások megszokozódását mutatják (példaként említhetők az Európai Gazdasági Bizottság főtitkárának, Vladimir Velebitnek a magyarországi látogatásai), és egyúttal azt is, hogy a kölcsönös látogatások légköre egyre barátságosabbá vált. A magyar szakértők szakmai színvonalának folyamatos növekedése egyre magasabb hivatalokba való kinevezésükben, valamint számos konferencia és szakmai szeminárium magyarországi megrendezésében egyaránt lemérhető. Így például a Meteorológiai Világszervezet Vízügyi Bizottsága, amelynek elnöke Starosolszky Ödön volt, 1986-ban Budapesten ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját.

Fontos hangsúlyozni, hogy az 1956-os magyar forradalom leverése a szovjet hadsereg által és a Kádár-kormány létrehozása alig hatott a genfi ENSZ-intézmények és Magyarország közötti viszony alakulására, annak ellenére, hogy a magyar kormányt a NATO-országok több évig tartó diplomáciai bojkottja sújtotta. Az ENSZ és Magyarország közötti kapcsolatok fenntartására, sőt elmélyítésére irányuló kölcsönös törekvés az egész vizsgált korszakban megfigyelhető.

Eddigi kutatásaim arra a feltevésre vezettek, hogy míg az Egyesült Nemzetek politikai intézményei – mint a Közgyűlés és a Biztonsági Tanács – a nyugati és a keleti blokk közötti konfliktus és versengés szokásos és a világsajtóban bőségesen bemutatott szinterei voltak, addig az ENSZ-család technikai jellegű szervezetei nagyban hozzájárultak a hidegháború következtében megosztott európai orszá-

gok és országcsoportok közti kapcsolatok fenntartásához és megerősítéséhez. Ennek alapján a globalizáció (a nemzetközi szervezetek tekintetében is) sokkal mélyebb és tartósabb folyamatnak tűnik, mint a hidegháborús szembenállás.

A Magyarország és az ENSZ közti kapcsolatok részletekbe menő, alapos vizsgálatához – figyelembe véve az összegyűjtött és a még fel nem tárt hatalmas mennyiségű forrásanyagot, valamint a téma szélességét és komplexitását – egy kutatócsoport létrehozását határoztuk el, amely 2024. július 2-án alakult meg a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet keretében. A tervezett publikációk két fő kérdésre keresik a választ. Egyrészt azt vizsgálják, hogy az ENSZ intézményrendszerének és döntéseinek milyen hatásai figyelhetők meg Magyarországon az egyes területeken (mezőgazdaság, egészségügy, kultúra stb.). Másrészt a szerzők azt tanulmányozzák, hogy Magyarország (a kormányzat és annak alrendszerei) miként befolyásolta a világszervezetben meghozott döntéseket.

A témáról rendelkezésre álló szakirodalom csekély és elavult. Különösen fontosnak tartjuk az alapos, lehetőség szerint mindenre kiterjedő forrásfeltárást és -feldolgozást. Minden résztéma megírásához a következő három levéltári forráscsoportot kívánjuk felhasználni: a) magyar kormányzati (külügyi és egyéb minisztériumi) és pártdokumentumok 2014-ig (pártanyagok 1989-ig); b) az adott ENSZ-intézmények hivatalos, nyilvános dokumentumai és a titkárságok belső levéltári anyaga; c) a nyugati nagyhatalmak külügyi iratai (amerikai, angol és francia). Az oral history interjúk elkészítésének is nagy jelentőséget tulajdonítunk. Az egyes részmákat interdiszciplináris megközelítéssel dolgozzuk fel, aminek során a történettudomány, a politológia és a jogtudomány módszereit egyaránt alkalmazzuk. Ennek különös jelentőséget ad a kutatás hatókörének kiterjesztése napjainkig.

Az alábbiakban olvasható három tanulmány e munka első néhány gyümölcse. László Szabolcs írása azt mutatja be, hogy a Kodály-módszer nemzetközivé válását az 1960-as években miként segítette elő Magyarországnak az UNESCO-val és a Zenei Nevelés Nemzetközi Társaságával (ISME) fenntartott kapcsolata. Kaszás Veronika tanulmánya a magyar kormányzat és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának a rendszerváltás éveiben megújult kapcsolatait elemzi, amelyekre a Magyarországra beáramló menekülttömegek fogadása során jelentkező kihívások, a szocializmus öröksége és a nyugati országok igényei egymással párhuzamosan hatottak. Szente-Varga Mónika az ENSZ első választási megfigyelői missziójának (1990. február, Nicaragua) történetébe nyújt bepillantást. A nemzetközi megfigyelők munkájában – röviddel a magyarországi parlamenti választások előtt – magyarok is részt vettek.

Kecskés D. Gusztáv

AREAS OF COOPERATION

HUNGARY AND UN ORGANISATIONS

The international and Hungarian public has only a fragmented knowledge of the UN's global institutional system, whose norm-setting, regulating and controlling activities affect almost every sphere of human existence, from food to health, from culture to nuclear safety. The documents of the UN institutions, especially their secretariats, testify that Hungary was much less isolated from the Western world than public opinion and, to some extent, the literature suggests. The mutual effort to maintain and even deepen relations between the UN and Hungary can be observed in the period 1956–1990.

A Kodály-módszer nemzetközi indulása

A Zenei Nevelés Nemzetközi Társasága és az államszocialista magyar zeneoktatás az 1960-as években

„A nemzetközi zenei világ érdeklődésének középpontjába kerültünk. Megmutattuk, hogy a zenei nevelés területén meddig jutottunk el, és a konferencia visszfényében megismertük saját értékeinket” – írta a neves zenepedagógus és zeneszerző Szőnyi Erzsébet a Zenei Nevelés Nemzetközi Társasága (International Society for Music Education, ISME) 1964 nyarán Budapesten megtartott konferenciájáról.¹ Az UNESCO támogatásával létrejött és működő társaság a kádári Magyarországon tartotta első vasfüggöny mögötti szakmai találkozóját, nagyszámú nyugati és keleti résztvevővel. A nagyszabású nemzetközi esemény lehetőséget biztosított a magyar zenepedagógusok közösségének, hogy ismertessék a vendégekkel a Kodály Zoltán nevéhez köthető zenei nevelésnek az 1945 utáni, akkor már közel két évtizedes gyakorlatát és eredményeit.

A konferencia és a magyar szakértők sikereként könyvelhető el, hogy a rendezvény széles körű nemzetközi elismerést hozott a magyar zeneoktatásnak, bekapcsolta a magyar zenetanárokat a nemzetközi szakmai hálózatokba, és elindította világ körüli diadalútjára a Kodály-módszert. Szőnyi és több, Kodályhoz közel álló zeneoktató nem hivatalos kultúrdiplomataként kulcsfontosságú szerepet játszott a módszer sikeres nemzetköziesítésében. Az elmúlt hat évtizedben ezt a pedagógiai koncepciót és az abból kibontható, a zene(értés) demokratizmusát ösztönző krédót számos országban vették át a zenetanításban, az Egyesült Államoktól egészen Kínáig. 2016-ban felvették az UNESCO szellemi kulturális örökség jó megőrzési gyakorlatainak a listájára.²

Jelen tanulmányban arra fogok rávilágítani, hogy a magyar becsatlakozás az UNESCO és az ISME szervezeti kereteibe és szakmai hálózatába az 1960-as években miként váltotta ki és segítette elő ezt a kimagaslóan sikeres nemzetköziesítési folyamatot. Először azt elemzem, hogy 1953-ban milyen célokkal alapították meg

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., laszlo.szabolcs@abtk.hu). A tanulmány az „OTKA” Posztdoktori kiválósági program keretén belül, a 2024–2027 között megvalósuló, „A Kodály-módszer nemzetköziesítése és a magyar kultúrdiplómácia a Kádár-korszakban” című kutatási projekt (azonosítószáma: PD 146 412) keretében készült.

1 Szőnyi, 1964b.

2 A Kodály-módszer felvétele az UNESCO Szellemi Kulturális Örökség Jó Megőrzési Gyakorlatok Jegyzékébe. https://unesco.hu/szellemi_kulturalis_orokseg/a-kodaly-modszer-felvetele-az-unesco-szellemi-kulturalis-orokseg-jo-megorzesi-gyakorlatok-jegyzekbe-107199 (letöltés: 2025. április 1.).

az ISME-t, és az új szervezet miként illeszkedett az UNESCO immár kiforrott szervezeti, gyakorlati és ideológiai kereteibe. A két szervezet missziója – a minőségi kultúrának, s ezen belül a zenének az átlagemberek számára elérhetővé és érthetővé tétele – közeli rokonságban állt a korabeli magyar zenei nevelés Kodály – és méltán híressé vált „Legyen a zene mindenkié!” jelszava – által meghatározott premisszáival, annak ellenére, hogy az 1950-es években a Rákosi-rendszer elszigetelte Magyarországot a külvilágtól és szüneteltette az ország tagságát az UNESCO-ban. A művészet és az oktatás összekapcsolásából származó konceptuális egyezéssel magyarázom a második részben, hogy a magyar zeneoktatók közössége harmonikusan bekapcsolódott az ISME nemzetközi munkájába az 1960-as években, kihasználva a Kádár-rendszer nyugati nyitásának kereteit. Az 1964-es budapesti ISME-konferenciát olyan epizódként közelítem meg, amelyen a magyar szakemberek a korszakban univerzálisnak mondható zenepedagógiai kihívásokra releváns, kipróbált, mintatanításokkal illusztrált és elméleti szakirodalommal alátámasztott válaszokat tudtak adni. A jól koreografált demonstrációk, a felmutatott eredmények autentikussága és Kodály nemzetközi hírneve váltotta ki a magyar zenei nevelés iránti, mai napig tartó intenzív külföldi érdeklődést. Végül, a záró részben az ISME-konferencia visszhangját és következményeit elemzem, kiemelve a Kodály-módszer nemzetközi történetében elfoglalt szerepét.

A zene(oktatás) demokratizálása: UNESCO, ISME és a kezdeti magyar jelenlét

A Zenei Nevelés Nemzetközi Társasága 1953-ban jött létre az UNESCO és az 1949-ben megalakult Nemzetközi Zenei Tanács (International Music Council, IMC) szervezésében a brüsszeli Palais des Beaux Arts-ban megrendezett, *A zene szerepéről és helyéről a fiatalok és felnőttek oktatásában* című nemzetközi konferencián.³ A rendezvény – amelyen 314-en vettek részt 40 országból – végén megfogalmazott javaslatokban a szervezők egyértelműen a zeneoktatás demokratizálása mellett foglaltak állást. „Tekintettel a zene jótékony hatásai közé tartozó lelki, szellemi és fizikai regenerálódásra, e tudományág nevelési értékére és erkölcsi befolyásának meggyőző erejére” a konferencia bizottsága azt ajánlotta, hogy a „zenei oktatás problémáját olyan módon kell megoldani, ami lehetővé teszi, hogy a zene előnyei mindenki számára elérhetővé váljanak”.⁴

A zeneoktatást az élethosszig tartó tanulás részeként vizionálták, megállapítva egyrészt, hogy már az óvodában el kell kezdeni, másrészt, hogy ezt a nevelési ágazatot a középiskolákban és az egyetemeken a többi oktatási területtel azonos szintre kell helyezni, „különösen a neki tulajdonított státusz és kiemelkedő szerep tekintetében”. Az elsajátítandó zenei tartalomra is kiterjedt a figyelem, azt javasolva,

³ McCarthy, 2004. 20.

⁴ *Music in Education*, 1955. 320.

hogy „helyet kell biztosítani az olyan autentikus zenei folklórnak, amelynek valódi oktatási értéke van”. Ezt azért tartották fontosnak, hogy – miként Charles Seeger amerikai zenetudós, etnomuzikológus és az ISME egyik ötletgazdája megfogalmazta – „minden gyermeknek lehetősége legyen arra, hogy a lehető legjobban fejlesztesse kultúrája zenei hagyományait”.⁵ De a saját hagyomány megismerésén túl, az ének-zene tankönyveknek „a világ minden tájáról válogatott dalokat kellene tartalmazniuk”, ezzel is elősegítve a népek közötti megértést.⁶

Az így létrehozott nemzetközi szervezetet szakmai „érdekcsoportként” határozták meg, amely felkarolta a professzionális és nem professzionális zenei nevelést, továbbá főbb céljainak jelölte meg az információgyűjtést és -terjesztést, a pedagógusok és a zene cseréjének elősegítését, egy nemzetközi zeneoktatási intézet létrehozását, valamint egy nemzetközi zeneoktatási folyóirat kiadását.⁷ Az utóbbi hetven évben az ISME fokozatosan nemzetközi szakértői hálózattá fejlődött, amelynek tagjai – a hidegháború antagonisztikus ellentétei dacára – rendszeresen megtartott világszintű rendezvényeken találkoztak, eszmét cseréltek és tanultak egymástól. A kezdeti évtizedekben a társaság működését és a konferenciák rendezését nagymértékben meghatározták olyan kiemelkedő zenepedagógusok és zeneszerzők (Arnold Walter, Vanett Lawler, Domingo Santa Cruz, Naohiro Fukui, de idesorolható Kodály Zoltán vagy a szovjet-orosz Dmitrij Kabalevskij is), akik hazájukban rangos kulturális és tudományos intézményeket vezettek.

Akárcsak az ENSZ vagy az UNESCO esetében, a zeneoktatással foglalkozó nemzetközi társaság ötlete is egy két világháború közötti kezdeményezéssel hozható összefüggésbe.⁸ Az ISME szervezői egyértelmű előzményként tekintettek az 1936-ban Prágában megtartott Első Nemzetközi Zenepedagógiai Kongresszusra (I. Congrès international pour l'éducation musicale), amely – a budapesti Zeneművészeti Főiskola képviselőjeként részt vevő Kókai Rezső beszámolója szerint – „az egyetemes emberi kultúra és humanitás szolgálatában álló ún. általános, tehát minden emberre kiterjedő és kiterjesztendő zenei nevelés” kérdéseivel foglalkozott.⁹ A kongresszust Leo Kestenbergről rózsahegy (Ružomberok, Szlovákia) születésű kultúrpolitikus és zenepedagógus rendezte, aki a weimari köztársaság idején fennálló Porosz Kultuszminisztérium élén átfogó oktatási reformokat vezetett be, egységes zenei nevelési rendszer felépítését kezdve meg az óvodától az egyetemi szintig.¹⁰ A zeneoktatást fontos közügyként kezelő víziója sok tekintetben hasonlított azokhoz a megállapításokhoz, amelyeket ebben az időben – tőle függetlenül – Kodály fogalmazott meg.¹¹ Hitler hatalomra jutása után zsidó származása miatt Prágába költözött, és a cseh zenepedagógiai társasággal közösen szervezte meg

5 Uo. 326.

6 Uo. 320.

7 Uo. 315. A tervezett intézet a mai napig nem jött létre. 1960-tól jelenik meg évente kétszer a háromnyelvű *International Music Educator*.

8 Pemberton, 2012. 34–50.

9 Szávai, 1964. 17–19.

10 Pethő, 2018. 92.

11 Lukin, 1970. 17.; Szőnyi, 1997. 19–20.

a zeneoktatók első nemzetközi rendezvényét. Úttörő szerepét elismerve, az ISME 1956-ban megválasztotta első tiszteletbeli elnökévé.¹²

Indulásakor az ISME szervesen beilleszkedett az UNESCO szervezeti, gyakorlati és ideológiai kereteibe. Az UNESCO-hoz való tartozás határozta meg a társaság létjogosultságát és céljait, átvéve az ernyőszervezet nemzetközi struktúráját és hosszú távú céljait. Sajátos fókuszából adódóan a szervezet különösen a művészetnek és az oktatásnak az UNESCO általi szoros összekapcsolásához járult hozzá. Ezt az összefüggést már az UNESCO első főigazgatója, Julian Huxley is kiemelte 1946-ban *Az UNESCO célja és filozófiája* című füzetben, megállapítva, hogy az akkor létrejövő nemzetközi ügynökségnek foglalkoznia kell a „művészet megfelelő és teljes alkalmazásának fontos feladatával, (...) azzal a törekvéssel, amelynek a célja az ember esztétikai élvezetre irányuló igényének kielégítése a tájjal, a természeti szépségekkel, a mindennapokban használt bútordarabokkal, az épületekkel, a városokkal vagy éppen a zene és az irodalom nagyszerű alkotásaival”.¹³ Az állampolgárok mindennapi tapasztalatává tett művészet szerint „felszabadíthatja és fejlesztheti a személyiséget – a gyermek fejlődő személyiségét és a felnőtt ki nem teljesedett személyiségét egyaránt”.¹⁴

A művészetnek és az oktatásnak az UNESCO révén történő összekapcsolásában kezdetben rövid ideig Kodály Zoltán is szerepet játszott meghívott szakértőként. Köztudott, hogy Magyarország 1946-ban adta be csatlakozási kérelmét az UNESCO-hoz, majd 1948 szeptemberében vált a szervezet tagjává.¹⁵ Ám Kodály, az MTA elnökeként, már 1947-ben együttműködött a nemzetközi szervezettel, több levelet váltott Huxley-val és Jacques Havet-val (a filozófiai szekció vezetőjével).¹⁶ Továbbá az UNESCO meghívására 1948. május 11–14. között Párizsban részt vett egy olyan szakbizottság munkájában, amely a művészeteknek a közművelődésben betöltött szerepét vizsgálta.¹⁷ Az ülés első napján hangzott el a zeneszerző – később módosult formában – híressé vált mondása, hogy „az általános nevelés kilenc hónappal a születés előtt kezdődik, és egészen a halálig tart”.¹⁸ Kodály hangsúlyozta, hogy „fontos a művészeket arra megtanítani, hogy a körülmények megváltoztak, s a művészet népszerűsítése a jövőben társadalmi feladatot ró rájuk (tudni kell a művésznek, hogy nem élhet többé elefántcsonttoronyban)”.¹⁹ A szervezet további hat hónapra szeretne volna Kodályt zenei tanácsadóként Párizsban marasztalni, de ő a felkérést elhárította. A viszony az UNESCO-val még egy ideig jó maradt, hiszen Huxley júniusban Magyarországra látogatott és előadást

12 McCarthy, 2004. 17.

13 Sluga, 2010. 393–418.; Huxley, 2017. 31.

14 Huxley, 2017. 54.

15 Géher, 2016. 9.

16 Dalos, 2022. 30.

17 Kodályon kívül az „Arts in General Education” (A művészetek az általános oktatásban) nevű szakbizottság tagjai: Herbert Read, Thomas Munro, Edward Montgomery O’Rourke Dickey, Georges Favre, Peter Bellew, H. H. Azevedo, Denis Sutton, Clarence Edward Beeby, Kuo Tu-Shou.

18 Eősse, 2007. 238–239. Később Kodály maga is úgy idézte fél ezt az epizódot, hogy a kijelentése kimondottan a zenei nevelésre vonatkozott. Kodály, 2007. 576.

19 Eősse, 2007. 239.

tartott az Akadémián.²⁰ Rákosi hatalomra jutása és Kodály elnöki pozíciójából való távozása után azonban a kapcsolatok fokozatosan megszűntek, és 1952-ben, szovjet nyomásra, Csehszlovákiával és Lengyelországgal együtt, Magyarország felfüggesztette tagságát a szervezetében. Ennek következtében az UNESCO szervezésében 1953-ban, világhírű képzőművészek és pedagógusok részvételével megrendezett *Oktatás és művészet* című szimpóziumon nem volt magyar szakértő.²¹

Az általánosabb elméleti és szakpolitikai keretezésen belül a zeneoktatásnak mint diszciplínának az ügye már kezdetől fontos volt az UNESCO számára. Az ügynökség Képzőművészeti Részlege már 1946 őszén kijelentette, hogy támogatja a zenepedagógia összehasonlító tanulmányozását, a zenetanárok és diákok nemzetközi tapasztalatcseréjét, a zeneoktatás minőségének és státuszának emelését, a népzene beillesztését a tananyagokba és a zenei nevelés eljuttatásának különböző formáit a széles tömegekhez.²² Ezt erősítette az IMC megalakulása, amely céljainak nyolcadik pontjában vállalta, hogy ösztönzi a „zene minden formájának az általános oktatásba való bevonását” és a „zeneoktatás különböző módszereiről szóló véleménycserét”.²³ Következésképp az ISME is alkalmazkodott az UNESCO főbb tematikus blokkjaihoz, ezért konferenciáin és kiadványaiban ismételten reflektált a tömegkommunikációs és technikai eszközöknek a zeneoktatásban elfoglalt szerepére, valamint a kultúrák közötti megértésnek a zeneoktatáson keresztül történő fejlesztésére.

A társaság abban is követte az UNESCO modelljét, hogy következetesen és határozottan igyekezett politikailag semleges szakmai szervezetként működni a világpolitikát meghatározó hidegháborús konfliktusok ellenére. A professzionális és civil dimenzió konzekvens hangsúlyozása tette vonzóvá a szervezetet számos egyéni tag számára, illetve ez tette elfogadhatóvá több betársuló intézmény számára a tagságot (például a Kádár-rendszerben működő Magyar Zeneművészek Szövetsége esetében). A társaság 1958-as koppenhágai közgyűléséről az amerikai Vanett Lawler örömmel jelentette, hogy „olyan személyek, akiknek politikai ideológiája ellentétes volt, itt mégis egyetértettek” abban, hogy a gyerekek életében fontos szerepet kell betöltenie a zenének, bizonyítva a megfigyelő számára, hogy „a keleti és a nyugati világ valahogy nem is tűnik olyan távolinak egymástól”.²⁴ Ugyanakkor a politikai semlegesség melletti kitarás belső konfliktusokat is szült a geopolitikai szempontból feszültségeket okozó helyzetben, például Csehszlovákia 1968-as megszállása vonatkozásában. Az ilyen esetek felerősítették az ISME-ben is a nemzetközi nem kormányközi szervezetek visszatérő dilemmáját, hogy állást foglaljanak-e bizonyos ügyek mellett, illetve ellen, vagy tartsák távol a társaságot az aktuálpolitikától. A prágai tavasz leverése után a tagság részéről érkeztek ugyan felszólítások arra, hogy az ISME szakítsa meg kapcsolatait a Varsói Szerződés országaival vagy ítélje el a meg-

20 Dalos, 2022. 30.

21 Ziegfeld, 1953.

22 Buttelman, 1946. 28.

23 Sass, é. n. 95–96.

24 Lawler, 1958. 16.

szállást, ám a szervezet nem kockáztatta politikai semlegességét, és ennek fényében szervezte meg – sikeresen – 1970-es konferenciáját Moszkvában.²⁵

A keleti blokk és a kádári Magyarország nemzetközi nyitása

Az ISME-ben való magyar részvétel alapfeltételét az államszocialista országok nemzetközi kulturális és tudományos kapcsolatainak rendszerszintű kibontakozása adta. Az 1950-es évek első felére jellemző, szinte totálisnak mondható hidegháborús szembenállást és elszigeteltséget egy hosszan tartó és eredményes enyhülési periódus követett – európai és észak-amerikai viszonylatban legalábbis –, ami lehetővé tette a nyugati és a keleti tömb között mind a fokozatos gazdasági együttműködést, mind a kulturális-tudományos kapcsolatokat.²⁶ Ennek a felismerésnek köszönhetően a szakirodalom a két „tábor” között feltételezett határvonalat a hagyományos „vasfüggöny” metaforája helyett az átlátszó „nejlonfüggöny” és a „féláteresztő membrán” fogalmaival értelmezte újra.²⁷ A tömbök között létrejövő interakciókat még inkább felgyorsították a 20. század derekán kibontakozó globalizációs folyamatok, a gyorsabb, illetve olcsóbb kommunikációt és mobilitást lehetővé tevő technológiák. Ezeknek köszönhetően az enyhülés korszakában egyre több olyan gazdasági, technológiai, kulturális és intézményi kapcsolat jött létre, amely áthidalta vagy megkerülte a fennálló geopolitikai és ideológiai antagonizmust, megalapozva a professzionális és művészeti elitok interkontinentális mobilitását.²⁸

A Kádár-rendszer szinte teljes ideje alatt kettős, lényegét tekintve „tudathasadásos” viszonyulás alakult ki az ideológiai és antropológiai ellentétként meghatározott Nyugattal szemben.²⁹ A tőkés társadalmakat és az „imperializmust” fáradhatatlanul elítélő szlogenek hangoztatása mellett az ország fokozatosan kiépítette kapcsolatait a nyugati hatalmak által dominált kapitalista világrendszerrel.³⁰ A magyar államnak az 1970-es évek végén kezdődő erőteljes eladósodottsága nagyban meghatározta ezt a mozgást.³¹ A nyitást szorgalmazó tendenciák, illetve a külkapcsolatok szorosabb kontrolljához fűződő autokratikus elvárások közötti feszültség ugyan a rendszerváltásig nem oldódott fel, mindazonáltal a Kádár-rendszer utolsó két évtizedében az ország határai a szovjet tömb viszonylatában kiemelkedő módon „átláthatókká” és „áteresztőkké” váltak.³²

A hruscsovi nyitás példáját követve, az 1960-as évtized első felében a magyar államszocialista rendszer vezetői is szorgalmazták az ország szerepvállalását a nemzetközi szinten. A szovjet szövetségi rendszerben Magyarországnak korlá-

25 McCarthy, 2004. 42–43.

26 Békés, 2019.

27 Péteri Gy., 2004. 114.; David-Fox, 2014. 18.

28 Halmesvirta, 2005; Berg, 2015; Tournès–Scott-Smith, 2018.

29 Farkas–Mund, 2006.

30 Gerőcs, 2021.

31 Mong, 2012.

32 Takács, 2022.

tozott volt a külpolitikai mozgástere, ezért a más csatornákon kialakuló kulturális-tudományos és gazdasági kapcsolatok felértékelődtek. Az 1956-os forradalom leverése után az országról nemzetközileg kialakult negatív megítélést a pártállami vezetés többek között a kulturális diplomácia révén szándékozta megváltoztatni. Ez magyarázza, hogy a vasfüggönyön átívelő kulturális és tudományos kapcsolatok megelőzték a „magyarkérdés” levételét az ENSZ Közgyűlés napirendjéről 1962-ben, amit a diplomáciatörténet korszakváltásként kezel.³³

A nyitás jegyében több nyugati országgal államközi kulturális és tudományos együttműködési egyezmény született (Finnország 1959, Franciaország 1966, Egyesült Királyság 1967, Ausztria 1969 stb.). A két problémás „imperialista” országgal, az Egyesült Államokkal, valamint a Német Szövetségi Köztársasággal (NSZK) ugyan csak 1977-ben született egyezmény, de ez korántsem jelentette a korábbi kapcsolatok hiányát, mert már az 1960-as évek első felétől kezdve több, tanulmányutakról és kutatócserékről szóló különmegállapodás volt érvényben.³⁴ Összességében Magyarországnak az 1970-es évek közepén már több mint 50, az 1980-as évek elején 75 (ebből 12 szocialista, 20 tőkés, 43 fejlődő) országgal volt bilaterális megállapodása.

A Kádár-rendszer nemzetközi tudománypolitikájának fontos elemét képezte a nemzetközi kulturális és tudományos szervezetekben való magyar részvétel. Magyarország 1954-ig szüneteltette UNESCO-tagságát, amikor is – Sztálin halála után – a Szovjetunió maga is tagállammá vált.³⁵ Számottevő magyar tevékenység ebben és más nemzetközi szervezetben azonban csak az 1960-as évek elejétől kezdődött. Míg 1963-ban Magyarország 364 nem kormányközi nemzetközi szervezetnek volt tagja, 1985-ben már 870 működésében vett részt (ebből 732 volt tudományos). 1968-ban csupán 19, 1975-ben már 78 magyar tudós viselt tisztséget tudományos szervezetekben, ám elnöki vagy főtítkári pozícióba ritkán kerültek (például Straub F. Brunó a Tudományos Társaságok Nemzetközi Tanácsa [International Council of Scientific Unions] elnöke volt rövid ideig).³⁶

A növekvő magyar részvétel következtében egyre gyakrabban rendeztek Magyarországon nagyszabású nemzetközi szakmai találkozókat. Már az 1960-as években sikerült fontos konferenciákat és kongresszusokat Budapestre hozni. Ilyen volt például – az alábbiakban tárgyalt ISME-konferencián kívül – a Nemzetközi Népzenei Tanács (International Folk Music Council, IFMC, 1964), az Eszperantó Világszövetség (Universala Esperanto-Asocio, 1966), illetve a Nemzetközi Művészet-történeti Bizottság (Comité International d'Histoire de l'Art, 1969) találkozója. A következő két évtizedben ezeknek a száma tovább nőtt, és az MTA 1984-es helyzetjelentése szerint évente mintegy száz olyan tudományos rendezvény zajlott Magyarországon, amelyen 50 főnél több külföldi vendég vett részt.³⁷

33 László, 2023.

34 László, 2021. 63–85.

35 Porter, 2023.

36 Pataki, 1963. 53. MTA AL f. 712, 55. d.

37 László, 2025.

Az UNESCO szervezésében lebonyolított ösztöndíjprogramban 1960–1985 között 195 magyar kutató vett részt, továbbá 1963–1985 között 99 magyar szakértő dolgozott UNESCO-programokban (szinte kizárólag a Globális Dél, és különösen Afrika országaiiban).³⁸ Emellett, a szervezet támogatásával bizonyos tudományterületeken magyar tudósok szerveztek nemzetközi továbbképző tanfolyamokat Magyarországon. Az MTA Matematikai Kutató Intézete például két alkalommal (1963, 1968) féléves tanfolyamot tartott a „valószínűesszámitás, matematikai statisztika és alkalmazásai” tárgyban. A VITUKI (Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet, később Központ) és a magyar vízügyi szakemberek 1966 óta évente rendeztek nemzetközi hidrológiai továbbképző kurzust, amelyen 1986-ig 50 ország 246 szakembere vett részt. Továbbá az MTA Szegedi Biológiai Központja – amely 1973–1978 között 1,2 millió dollár támogatást kapott az UNESCO-tól – ugyancsak nemzetközileg elismert tanfolyamot rendezett ebben az időszakban (1986-ig 44 ország 221 szakembere számára).³⁹

Kétségtelen, hogy Kodály korai UNESCO-s szerepvállalására építve a magyar zenepedagógusoknak hasznos és ösztönző lett volna, ha részt tudtak volna venni az ISME kiépítésének és működésének kezdeti, meghatározó korszakában. Ugyanakkor mihelyt a Kádár-rendszer keretei engedték, amint ezt az alábbiakban igyekszem bizonyítani, a magyar szakemberek éltek a szűkös, ám egyre bővülő utazási lehetőségekkel, és aktívan bekapcsolódtak a területüknek megfelelő nem kormányközi nemzetközi szervezetekbe. A Kodály köréhez tartozó, kiemelkedő zenepedagógusok pedig az élén jártak ennek a folyamatnak.

A magyar zeneoktatás nemzetközi ismertsége és az ISME

A sajátos megközelítésen alapuló magyar zenei nevelés, amely az 1960-as években indult el a világhírnév felé, több évtizedes előtörténetre és szervezői munkára épült. A magját adó koncepció – amit itthon és külföldön egyaránt „Kodály-módszerként” ismernek ma már – a neves zeneszerző egyedi pedagógiai elképzelésén alapult, és körvonalait Kodály az 1920-as évek végétől közölt írásaiban kezdte megfogalmazni.⁴⁰ Noha ezeket összefüggő és filozófiai szempontból megalapozott gondolatíság jellemezte, Kodály nem törekedett részletes módszertan kidolgozására, ezzel a feladattal fiatalabb kollégáit bízta meg, mindvégig segítve és ellenőrizve munkájukat.⁴¹ Fontos szerep jutott ebben a Kodály-tanítványok és -követők több generációjának, mindenekelőtt Kerényi Györgynek, akivel együtt énekgyűjteményt szerkesztett, majd Ádám Jenőnek, akit egy iskolai módszertan megírására biztatott, és a már említett Szőnyi Erzsébetnek, aki a zenei írás-olvasás tankönyvét alkotta meg.⁴²

38 Salgó, 1986. 142–176.

39 Uo. 65., 74–76., 85.

40 Dalos, 2019. 45–55.

41 Gönczy, 2009.

42 Ádám, 1944; Szőnyi, 1956.

Kodály már a háború előtt elismert művész és befolyással rendelkező zeneakadémiai tanár volt, zenepedagógiai koncepcióját azonban az 1940-es években vezették be a magyar közoktatásban. Egyedülálló tekintélynek örvendett nem csupán a koalíciós években, amikor az MTA elnökének választották, hanem a rá következő Rákosi-korszakban is, amit három (1948., 1951. és 1957. évi) Kossuth-díja jelez.⁴³ Kodály és az államszocialista rendszer viszonyát Péteri Lóránt zenetörténész pragmatikus szimbiózisként jellemezte, ugyanis a hatalom „legitimációs és centralizációs tőkéhez” jutott azáltal, hogy a zeneszerző hangsúlyozta az „átfedéseket preferált értékei, egyes gyakorlati célkitűzései és az uralkodó ideológia bizonyos összetevői között” – cserébe pedig teret kapott a „szívéhez kedves elképzelésekhez”.⁴⁴ Az állami zeneoktatás konceptuális megformálása mellett ilyennek számított az MTA önálló Népzene kutató Csoportjának megalakulása,⁴⁵ továbbá ehhez köthető az 1950-ben Nemesszeghy Márta irányításával Kecskeméten létrehozott és a kodályi elképzelést heti hat órában gyakorlatba ültető ének-zenei általános iskolák hivatásos elfogadása és gyors elterjedése.⁴⁶

Az 1950-es évek közepéig a magyar zeneoktatás egyedi modellje még nem volt ismert az ország határain kívül. Ehhez nagyban hozzájárult az ország elszigeteltsége a Rákosi-korszakban és az UNESCO-tagság felfüggesztése, aminek következtében az ISME-t létrehozó 1953-as konferencián Magyarországot nem képviselte szakember, és a magyar példáról csupán apró említés található az esemény előadásait közlő kiadványban.⁴⁷ Emiatt a társaság kezdeti tevékenységében, konkrétan a zeneoktatási megközelítések szisztematikus összegyűjtésében és összehasonlításában, illetve az Egon Kraus szerkesztette *A zeneoktatás jelenlegi helyzete a világban* című, első reprezentatív kötetben magyar zenepedagógus nem vett részt.⁴⁸

Az 1950-es évek második felében azonban fokozatosan kiszivárgott külföldre a Kodály elképzelései nyomán felépített zenei nevelés és különösen az ének-zenei iskolák híre, aminek következtében egyre több látogató utazott az országba, hogy a helyszínen figyelje meg a tanítást. 1955-ben Richard Petzoldt, a lipcsei zeneakadémia professzora és a *Musik in der Schule* című lap főszerkesztője tizennégy nap alatt a magyar iskolarendszer minden szintjén tanulmányozta a zeneórákat, és „rendkívül pozitív benyomásokról” – sőt, „irigységről” – számolt be egy részletes cikkben.⁴⁹ 1958-ban a világhírű hegedűművész, Yehudi Menuhin a *Sunday Times* hasábjain méltatta a kodályi alapokra épített magyar zeneoktatást, melynek eredményei „bámolatba ejtették”, és egyenesen javasolta a módszer átvételét.⁵⁰ Ugyanebben az évben a *Times* budapesti tudósítója is ámulva számolt be egy iskolalátogatásáról, „ahol 8-9 éves gyerekek lapról olvasták a legnehezebb zenét, ta-

43 Dalos, 2022.

44 Péteri L., 2002. 63.

45 Szalay, 2004. 296–313.

46 Szögi, 1994.

47 *Music in Education*, 1955. 150.

48 Kraus, 1960. A részt vevő országok: Ausztrália, Belgium, Chile, Franciaország, Németország, Hollandia, India, Izrael, Jugoszlávia, Svájc, Egyesült Királyság, Szovjetunió, USA.

49 Petzoldt, 1956. 1–6.

50 Menuhin, 1958. 4.

nulmányozták a kétszólamú ellenpontot, és egyáltalán olyan képzetek voltak zeneileg, mintha főiskolai hallgatók volnának”.⁵¹

A növekvő külföldi szakmai érdeklődés és pozitív visszajelzések tükrében már 1956 nyarán hangsúlyozta Kodály, hogy a magyar zeneoktatás fontosabb helyet érdemel a magyar kultúrdiplomáciai kínálatban. „Miért ne lehetne magyar specialitás az általános iskola jobb éneke?” – kérdezte egy azóta sokat idézett cikkében (*Tanügyi bácsik! Engedjétek énekelni a gyermekeket!*). Olyan „erkölcsi valutának”, azaz nehezen megszerezhető presztízs forrásának tartotta, ami „becsületünkre válik, ha pénzt nem is adnak érte”.⁵² Felhívása ellenére a kodályi inspirációjú zeneoktatás nemzetközi ismertségének felépítése és fenntartása – sem ekkor, sem a későbbiekben – elsődlegesen nem a szocialista állam hivatalos csatornáin keresztül történt. Ezt mindenekelőtt a magyar zeneszerzőnek a vasfüggöny mindkét oldalán növekvő hírneve mozdította elő. Karizmatikus és ambivalens alakját nemcsak Magyarországon övezte konszenzuális – vagyis a rendszer hívei és bírálói részéről egyaránt tanúsított – tisztelet, hanem a hidegháborús enyhülés kontextusában Nyugaton és Keleten is ünneplésre méltó művészként kezelték. Egyfelől ebben az időszakban lett például a Svéd Királyi Zeneakadémia (1951) tagja, az Oxfordi (1960) és a Torontói Egyetem díszdoktora (1966), másfelől pedig a moszkvai konzervatórium tiszteletbeli tanára (1963) és a kelet-berlini Humboldt Egyetem díszdoktora (1964).

Kodály mellett a magyar zenepedagógiai modell terjesztését külföldön túlnyomórészt a zeneszerző holdudvarában működő, általa támogatott szakemberek végezték. Ők ismerték fel, hogy ezt a népszerűsítő munkát az ISME tevékenységébe való bekapcsolódás révén tudják a leghatékonyabban megtenni. A társaság 1958-as, koppenhágai konferenciáján Ádám Jenő vett részt, és már arról számolt be, hogy a zeneoktatás terén „nincs mit szégyenkeznünk, a legelső között is elől járunk”, s ezt külföldön „ma már többnyire tudják és elismerik”.⁵³ Az ISME 1961-es bécsi találkozóján Szőnyi Erzsébet – a jugoszláv résztvevőn kívül egyedüliként az európai szocialista országokból – tartott előadást a magyar zeneakadémiai középiskolai énektanárképző és karvezető szak munkájáról. Visszaemlékezése szerint annak ellenére, hogy „akkoriban hivatalos felsőbb intézményeink (...) nem tartották sem jelentősnek, sem fontosnak a részvételt”, a magyar zenei nevelés „nemzetközi szintre lépéséhez elengedhetetlenül kellett ez a kapcsolat, sőt, enélkül nem is válhatott volna később világhíressé”.⁵⁴

A magyar zenepedagógusok külföldi szakmai szerepléseinek már az 1960-as évek kezdetén megmutatkoztak az első eredményei. Maróthy János zenetörténész az IMC 1962-es római kongresszusáról hazatérve megállapította, hogy „zenei tömegnevelési módszereink (...) nemcsak rendkívül széles körű nemzetközi tekintélynek örvendenek, de alaposan tanulmányozzák és a részletekig menően ismerik is őket világszerte”.⁵⁵ A magyar modell híre Kaliforniáig is eljutott, aminek folytán

51 *Times*, 1959. 4.

52 Kodály, 1956. 3.

53 V., 1958. 1.

54 Szőnyi, 1979. 42–43.

55 Maróthy, 1962. 527.

Mary Helen Richards, a Portola Valley-i iskola zenetanára levelezni kezdett Kodály-lal, és 1962-ben Budapestre látogatott. Helyszíni tapasztalataiból és a magyar ének-zene tankönyvek tanulmányozásából alkotta meg később a kodályi pedagógia első amerikai adaptációját (*Threshold to Music*, 1964), amely számos ottani zenetanárnak keltette fel az érdeklődését.⁵⁶

A Kádár-rendszer ellentmondásai közé tartozik, hogy Kodály és a magyar modell nemzetközi ismertségének felívelésével egy időben a zeneszerző befolyása és az ének-zenei iskolákon kívüli zeneoktatás tere fokozatosan visszaszorult Magyarországon. Az 1961-es tantervi reform csökkentette a zeneórák számát, majd 1963-ban lecserélték Kodály és Ádám Jenő ének-zene tankönyveit, amelyek 1948 óta – kisebb-nagyobb átírásokkal – meghatározták az általános iskolák zenetanítását. Ezen lépések ellen a zeneszerző eredménytelenül tiltakozott a sajtóban, majd – egy anekdota szerint – a zúzdába szánt könyvekből több ezer példányt lakásának a pincéjébe szállíttatott, hogy megmentse őket az utókor számára.⁵⁷ Ráadásul ugyanezekben az években a nemzeti diskurzustól távolodó Kádár-rendszer tudományos nyilvánosságában is megkérdőjelezték Kodály hegemoniáját a zenetörténet és a népzene kutatás területén.⁵⁸ A hazai körülmények miatt az újonnan kialakított nemzetközi kapcsolatoknak nem csupán népszerűsítési és kultúrdiplomáciai funkciójuk volt. A pozitív külföldi visszajelzéseket a zeneszerző és kollégái immár nyomós érvekként tudták felhasználni a pártállami intézkedésekkel szemben, a kodályi vízió alapuló oktatás pozíciójának védelmében.

Az 1964-es budapesti ISME-konferencia

A hazai zeneoktatás kezdődő marginalizációjának fényében fontos lépésnek tekinthető, hogy Kodály és a köréhez tartozó zenepedagógusok meggyőzték a hatóságokat arról, hogy Budapesten ISME-konferenciát rendezzenek. A Magyar Zeneművészek Szövetsége (MZSZ) 1962. évi munkájáról szóló jelentésben már az állt, hogy az ISME főtítkárával, Egon Krausszal folytatott „egész évi levelezésünk eredményeként a társaság vezetősége hozzájárult ahhoz, hogy az 1964-es évre tervezett nemzetközi zenei nevelési konferenciát Szövetségünk rendezze meg Budapesten”.⁵⁹ Vadász László, a Művelődési Minisztérium Színház és Zenei Főigazgatóságának vezetője előterjesztése szerint a konferencia megrendezése „kitűnő alkalmat nyújt annak bizonyítására, hogy mind Magyarországon, mind a baráti államokban, a zenepedagógia éppúgy, mint az általános kulturális színvonal, a nyugati országok eredményei fölé emelkedik”.⁶⁰

Akárcsak az 1959. évi, Haydn halálának 150. évfordulójára szervezett I. Nemzetközi Zenetudományi Konferencia esetében, a rendezvény engedélyezé-

⁵⁶ Richards, 1964.

⁵⁷ Kertész, 2015. 86.

⁵⁸ Péteri L., 2002. 63.

⁵⁹ MNL OL P 2146, 68. kisdoboz, 89. tétel.

⁶⁰ MNL OL XIX-I-4-eee, 9. doboz, 1963. július 1.

sének kettős célja volt: a szakmai fórum megvalósítása mellett egy szocialista ország zenekultúrájának a felmutatása indokolta. Az ISME-konferencia esetében is vezetőségi szinten a társaság – s ezáltal az UNESCO – által felkínált nyilvánosság propagandacélokra való kiaknázása volt a prioritás. Mindezek ellenére 1963 májusában a hatóságok még nem jelöltek ki magyar résztvevőt az abban az évben megtartandó tokiói ISME-találkozóra, ahol a budapesti esemény hírét tervezték bejelenteni. A potenciálisan komoly presztízsvesztes veszélyéről tájékoztatta a Kulturális Kapcsolatok Intézetét (KKI) és a Művelődési Minisztériumot Sárai Tibor, az MZSZ főtitkára, közölve: „Dr. Kraus nagyon nyomatékosan értésünkre adta: semmiféle magyarázatot nem tud adni a résztvevőknek arra a kézenfekvő kérdésre, hogy (...) miért nincs jelen legalább egy képviselője annak az országnak, ahol jövőre a konferenciát rendezni akarják.” Fokozva a nyomást, Sárai azt is hozzátette, hogy ugyan az ISME főtitkára „tisztában van valutáris nehézségeinkkel, de ezzel nem tudja és nem is akarja a plénium előtt teljes távolmaradásunkat indokolni”, emlékeztetve a magyar szerveket, hogy a betervezett konferencia alkalmával a vendégek „mintegy 300 000 nyugatnémet márkát (...) költenek majd el Magyarországon, és ez [Kraus] véleménye szerint elegendő indok lehet arra, hogy egy küldött útiköltségét a magyar állam fedezze”.⁶¹

Azt követően, hogy jóváhagyták Szőnyi Erzsébet részvételét a tokiói eseményen, a magyar hatóságok újabb abszurd helyzetet teremtettek. Annak ellenére, hogy a kultúrpolitikai vezetők, Aczél Györggyel egyetemben, támogatták a budapesti konferencia ötletét, a kiutazó Szőnyinek megtiltották, hogy bármilyen nyilatkozatot tegyen erről. Látva azonban az ISME elnökségének hajlandóságát arra, hogy a társaság megtartsa az első vasfüggöny mögötti konferenciáját, Szőnyi a helyszínen autonóm módon döntött, vagyis figyelmen kívül hagyta a tiltást, és hivatalosan meghívta az ISME-t Magyarországra.⁶²

Az 1964. június 26. és július 3. között lezajlott konferenciát végül a Művelődésügyi Minisztérium és az MZSZ szervezte közösen, Kodály Zoltán védnökségével, 1 310 000 forint költségvetéssel.⁶³ A nagyszabású esemény megvalósításához hozzájárult továbbá a KKI, a Művészeti Szakszervezetek Szövetsége, az Országos Pedagógiai Intézet, a Népművelési Intézet, a Rádió, az Országos Filharmónia, illetve az Állami Operaház. A Zeneműkiadó Vállalat megjelentette a *Zenei nevelés Magyarországon* című könyvet, és gondoskodott arról, hogy a kötetről négynyelvű kivonat legyen elérhető.⁶⁴ A Fővárosi Tanács fogadást rendezett a konferencia résztvevői tiszteletére, valamint gondoskodott arról, hogy „a budapesti kirakatok, üzletek kulturált módon újrarendeződjenek”.⁶⁵

61 MNL OL P 2146, 74. kisdoboz, 98. tétel.

62 Jaccard, 2014. 124–125.

63 A szervezőbizottság tagjai: Péter József, Sándor Frigyes, Sárai Tibor, Szávai Nándorné, Szőnyi Erzsébet. A szakmai albizottság tagjai: Szirmai Éva, Ujfalussy József, Takács Lászlóné, Koltai Vilmosné, Fasang Árpád, Irsai Vera, Kapitánffy István, Kalmár Márton.

64 Sándor, 1964. A könyv angol fordításának 1966-os megjelenését a Magyar UNESCO Bizottság támogatta.

65 MNL OL XIX-4-eee, 9. doboz 1963. július 1.

A nagyszabású szervezési munkálatokban az MZSZ „a zenetanárok és főiskolai, szakiskolai hallgatók légióját tudta mozgósítani, akik régen nem tapasztalt lelkesedéssel és buzgalommal látták el gyakran nem is könnyű feladatukat”.⁶⁶ A korszakra jellemző frázisokon túl ez nagy valószínűséggel fedte a valóságot, hiszen a bevont „társadalmi segítők” az 1945 utáni időszak egyik első ténylegesen nemzetközi és szakmai – tehát nem csak a „baráti” szocialista államok részvételével és a rohamosan kiüresedő „internacionalizmus” ideológiájának jegyében lezajló – konferenciájának előkészítésében és lebonyolításában vehettek részt. Sárjai „nagy sajnálattal” jelentette a konferencia után Köpeczi Bélának és a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottságának (KB), hogy – szemben a pedagógusok és diákok mobilizálásával – „három-négy vezető muzsikust leszámítva zenei életünk nagy tekintélyű képviselőitől, beleértve a kommunistákat is, semmi segítséget nem kaptunk, munkánkat és magát a konferenciát részükről érthetetlen és méltatlan közöny kísérte”.⁶⁷

A Magyar Építőipari Munkások Országos Szövetségének (MÉMOSZ) székházában lebonyolított konferencia témája „A 20. század zenéje és a zenei nevelés” volt. A sűrű napi program reggel 8-kor kezdődött és este 10-kor fejeződött be az Akadémián vagy az Operában tartott koncertekkel. Az elhangzott beszédeket és előadásokat a résztvevők szinkrontolmácsolásban hallgathatták. Az esemény egyöntetűen soknemzetiségű tisztelgés is volt Kodály előtt. Ez abban csúcsosodott ki a konferencia utolsó napján, hogy a részt vevő kórusok az Akadémia nagytermének színpadján, földszintjén és erkélyén állva együtt elénekelték a zeneszerző – Berzsenyi Dániel versére írt – *A magyarokhoz* című művét. A konferencián Kodályt megválasztották az ISME új tiszteletbeli elnökének, így módon megteremtve a társaság eredeti inspirációjaként szolgáló kultúrpolitikai életmű és az új modellként felfedezett zenepedagógiai elképzelés közötti kontinuitást. Avagy Egon Kraus megfogalmazásában: „Amit Kestenbergtől megtagadott a sors, az sikerült Kodálynak.”⁶⁸

Az előterjesztésben a résztvevők számát 2200-ra tették a magyar szervezők, úgy remélve, hogy ebből 1200 fő jön szocialista, 1000 pedig kapitalista országból. Azonban már az előkészületek alatt kezdett nyilvánvalóvá válni, hogy a „baráti” országokból nem érkeznek annyian, mint amennyit reméltek, annak ellenére, hogy a szervezők kijelentették, „mindent el kell követni annak érdekében, hogy a szocialista országok zenepedagógusai minél nagyobb számban vegyenek részt a konferencián”.⁶⁹ Végül 671 (feltüntetett) résztvevővel zajlott az esemény, ami ugyan alulmaradt a nagy ívű tervekhez képest, de számottevően nagyobb létszám volt, mint az ISME bécsi konferenciájának 400 résztvevője. A szocialista szolidaritás és mozgósítás azonban nem volt sikeres: a 286 magyar résztvevőt leszámítva, a Budapestre sereglett zenei szakértőkből 148-an jöttek a keleti blokk államai-

66 Beszámoló, 1964. 2.

67 MNL OL P 2146, 74. kisdoboz, 98. tétel. Sárjai nem nevezte meg, kiknek a segítségét hiányolta.

68 MZSZ, 1965. 113.

69 MNL OL XIX-I-4-eee, 9. doboz 1963. július 1.

ból és 237-en a nyugatiból (köztük 37-en az NSZK-ból, 28-an az Egyesült Államokból és 29-en Japánból).

A szakmai tematikától eltekintve a budapesti konferenciát lényegében úgy szervezték meg, hogy az akkori magyar zeneoktatási rendszer hatékony reklámjaként szolgáljon. A programot úgy alakították a házigazdák, hogy minél több résztvevő a gyakorlatban figyelhesse meg a kodályi elképzeléseken alapuló magyar zenei nevelést. Az elgondolás Szőnyi megfogalmazásában az volt, hogy „nekünk módszereinkről nem beszélünk kell, hanem tettekkel – azaz valóságos tanításokkal – kell bemutatnunk munkánk milyenségét és eredményeit”.⁷⁰ Ez úgy történt, hogy minden reggel 8-tól a MÉMOSZ-székház II. termében óvodáskortól középiskolás szintig demonstrálták a magyar modellt, több iskolatípust érintve közben (zenei előkészítő, ének-zenei általános, középiskola, zeneművészeti szakiskola). Ezzel a felépítéssel a szervezők ábrázolni akarták azt a fokozatosságot, amely a kodályi koncepció egyik alapvető jellemzője. A beszámolók szerint a konferencia vendégei nagy számban vettek részt a reggeli mintaórákon, mindvégig jegyzeteltek, és a japánok miniatűr magnetofonjaikkal fel is vették a hallottakat. Szőnyi feljegyzése szerint „többen a külföldi kollégák közül egyenesen lehangolva távoztak a bemutató órákról azzal az érzéssel, hogy ezt a színvonalat ők sose fogják elérni”.⁷¹

Ez a vélemény többek között vonatkozhatott a Czeizner Katalin által vezetett kecskeméti ének-zenei iskola diákjaira, akik azt mutatták be, hogy mennyire ismerik a magyar és más nemzetek népdalait. Az órát megfigyelő külföldieknek maga Kodály szerzett emlékezetes pillanatokat, ugyanis egy erre az alkalomra írt gyakorlatot nyújtott át zárt borítékban a tanárnőnek. A beszámolók szerint ezt a diákok „játszi könnyedséggel és kifogástalanul elénekelték első látásra!”. A remek dramaturgiai érzékkel megtervezett mozzanat így „maximális hatást” ért el a vendégek körében.⁷²

Ugyancsak a kecskeméti másodikos és ötödikes diákok zenetudását csodálták meg néhány héttel később a Nemzetközi Népzenei Tanács 17. konferenciájára érkezett szakemberek.⁷³ Őket Kodály – aki 1961 és 1967 között a tanács elnöke volt – személyesen kísért el Kecskemétre, hogy megmutassa az ének-zenei iskola eredményeit. Noha a diákokat vakációs pihenésükről kellett visszahívni, hibátlanul bemutatták ének- és hangszertudásukat, illetve zeneelméleti jártasságukat.

Az ISME-konferencia további fontos mozzanata Kokas Klára előadása volt. Kokas Klára Eiben Ottó antropológussal együtt a szombathelyi zenei óvoda és kontroll osztályokkal végzett felméréseiket ismertette.⁷⁴ Kutatásaikban rámutattak, hogy a zenei képességek gyerekkori fejlesztése összekapcsolódik a matematikai, a nyelvi, az olvasási vagy a szociális készségek fejlődésével, eredményesebbé téve a gyerekek iskolai előrehaladását.⁷⁵ Kokas eredetileg nem szerepelt az előadók lis-

⁷⁰ Szőnyi, 1964a. 34.

⁷¹ Uo. 37.

⁷² Uo.

⁷³ Szalay, 2004. 349–353.

⁷⁴ Kokas–Eiben, 1964.

⁷⁵ Janurik, 2020. 77.

táján, hanem Kodály támogatása nyomán szólalhatott fel az egyik munkaközösségben. A zeneszerző ugyanis már korábban rámutatott, hogy „az ének felszabadít, bátorít, gátlásokból, féltékenységből kigyógyít, (...) munkára kedvet csinál, alkalmasabbá tesz, figyelemre-fegyelemre szoktat”.⁷⁶

Kodály pontosan látta egy ilyen – később transzferhatásként azonosított – tudományos eredmény potenciális értékét a zeneoktatás helyzetének megerősítése szempontjából. Ezért az ISME-konferenciát záró rádiónyilatkozatát szinte teljesen ennek a beiktatott felszólalásnak a méltatásának szentelte, tudatva a hallgatókkal, hogy Kokas „párhuzamos csoportok megfigyelése alapján, kísérletekkel bebizonyította, hogy a zenélő, éneklő gyerekek már az óvodában is sokkal jobban fejlődnek testileg is, szellemileg is, mint a nem éneklők vagy keveset éneklők”.⁷⁷ Kokas és Eiben eredményeit későbbi felmérések is megerősítették – például Barkóczy Ilona és Pléh Csaba kutatása vagy az Irving Hurwitz vezetésével folytatott kísérletek –, s ezáltal lényegesen hozzájárultak a módszer észak-amerikai elterjedéséhez.⁷⁸

Az ISME-konferencia visszhangja és a Kodály-módszer világhíre

Az 1964-es budapesti ISME-konferenciának kiemelten fontos szerepe volt abban, hogy a magyar zenei nevelés modellje világszinten ismertté vált, és ezáltal – túlzás nélkül állítható – fontos hatása volt a nemzetközi zenepedagógia egész területére. Kodály joggal jelenthette ki az esemény utáni nyilatkozatában, hogy „általános helyeslésre talált az a módszer, ahogy mi akarjuk a publikumot nevelni”, illetve „mindannyian megegyeztek abban, hogy mind a zenei nevelés, mind a népzene kutatás terén van mit tanulniuk tőlünk”.⁷⁹ A zeneszerző a nemzetközi érdeklődés fő okát is jól érzékelt, amikor úgy fogalmazott, hogy „az egész világon szenvedélyes vágy van arra, hogy a zene tanítása minél szélesebb körökre terjedjen ki”.⁸⁰ Az országra összpontosuló széles körű figyelem leginkább azzal magyarázható, hogy a magyar viszonyok között olyan univerzálisnak mondható módszertani és oktatáspolitikai kérdésekre – konkrétan a kultúra és a zene demokratizálásának, elérhetővé és érthetővé tételének kihívásaira – kerestek és mutattak fel magyar szakértők egyedi, kipróbált megoldásokat, amelyek az UNESCO és az ISME alapvető céljai közé tartoztak.

A magyarországi gyakorlat kompetitív előnyeit és terjeszthetőségének kulcsát a nemzetközi pedagógiai mezőnyben pontosan demokratizáló potenciálja adta és adja mai napig. Szőnyi megfogalmazásában – a korabeli szóhasználatot megtartva – a „tömegnevelés” célja „nem csodagyerekek, hanem átlagos képességűek ellátása életre szóló nemes anyaggal, amelynek birtokában egész életükben elkerülhetik a zenei ízlés útvesztőit”.⁸¹ Meglátása szerint a kodályi koncepció vonz-

⁷⁶ Kodály, 1956. 3.

⁷⁷ Kodály, 2007. 126.

⁷⁸ Barkóczy–Pléh, 1977; Hurwitz et. al., 1975.

⁷⁹ Kodály, 2007. 128.

⁸⁰ Uo. 126.

⁸¹ Lukin, 1970. 19.

erejét az adta, hogy – az alacsony belépési küszöbnek köszönhetően – mindenki számára elérhető volt (működéséhez nem kellett hangszer, felszerelés, de még speciális helyiség sem), egyszerre kollektív és egyéni oktatás volt, minden zenetípusra alkalmazható (gyermekjátékoktól népdalokon keresztül a kortárs zenéig), és az óvodától az egyetemig folytatható.⁸²

Az ISME-konferenciáról a különböző nyelveken publikált beszámoló cikkek közül az MZSZ egy évvel később válogatást adott ki. Noha eltérő hangsúlyokkal és értelmezésben, de a magyar zenei nevelést a nyugati és a keleti tudósítók egyöntetűen ünnepelték. A keletnémet delegáció jelentése kimondta, hogy a magyar példa a „zenei népművelés iránymutató tömegmunkáját éppúgy bizonyítja, mint a tehetségek sokoldalú támogatását”.⁸³ Egon Kraus szerint a magyar zenei nevelés „még a többi keleti országhoz képest is elvitathatatlanul az élen halad”.⁸⁴ A francia delegáció beszámolója leszögezte, hogy a Magyarországon elért eredmények „minden bizonnyal egyedülállók a világon”.⁸⁵

A sajtóvisszhang összegyűjtött írásaiban már csírájában felfedezhető a budapesti rendezvény egyik legfontosabb következménye, tudniillik az, hogy a konferencián létrejövő szakmai interakcióknak és a kölcsönös tanulásnak köszönhetően megszületett az a nemzetközileg beazonosítható, exportálható és adaptálható kulturális termék, amit ma „Kodály-módszernek” hívunk.⁸⁶ Szőnyi, aki ennek a folyamatnak az egyik fontos tanúja és előmozdítója volt, így reflektált erre: „a külföldiek az itt látottak alapján összefoglalhatták zeneoktatási rendszerünk főbb jellemvonásait”, és a zenepedagógiai módszerek „piacán” már szereplő ajánlatok (a Szuzuki-, Orff-, Ward-, Dalcroze-módszer) analógiájára elnevezték „Kodály Methodnak”.⁸⁷

A Kodály-módszer jelenségét felépítő alapelemek is feltűntek már ezekben a külföldi beszámolókbán. Mindenekelőtt az, hogy a magyar zenei nevelés elméletét, gyakorlatát és eredményeit egységesen Kodály személyéhez kötötték. A *New York Times* tudósítója szerint „a mai magyar zenei nevelés Kodály elképzeléseinek gyakorlati megvalósítását jelenti”. Egon Kraus ismertetése szerint Kodály „lépésről lépésre építette fel a zenei művelés rendszerét”, amelynek „ma is minden szálát a kezében tartja”.⁸⁸ Nemritkán a külső szemlélők úgy vélték, hogy a zeneszerző nemcsak a módszert dolgozta ki egyénileg, hanem a magyar népzene gyűjtését és az ének-zenei iskolahálózat kiépítését is. Ez a túlzás nem felelt meg a valóságnak, hanem – amint fent már igyekeztem bemutatni – egy komplex, többszereplős történetnek volt a leegyszerűsítése. A beszámolók egyszerűsítései azonban nem a félreinformáltságból származtak, mivel a konferencián a magyar előadók, a mintatartások és az idegen nyelvű kiadványok mind hangsúlyozták a zeneoktatás összetettségét. Az újonnan felfedezett és ünnepelt módszer népszerűsítéséhez és

82 Szőnyi, 1979. 130.

83 MZSZ, 1965. 89.

84 Uo. 112.

85 Uo. 64.

86 László, 2019.

87 Szőnyi, 1979. 6., 43.

88 MZSZ, 1965. 42.

közérthetővé tételéhez azonban jobban illett egy ikonikus szereplő köré épített ke-rek narratíva.

Továbbá, a Kodály-módszer magyarországi alkalmazását szinte kizárólag az ének-zenei iskolákban megvalósuló oktatás példájával azonosították. Vagyis a nemzetközi ismertetésekben a Kecskemétről elindított, kiváló minőségű, ám az ország diákságának elenyésző hányadát befogadó – tehát valójában kivételes – iskolatípus rész-egész értelemben képviselő szerepet kapott a teljes magyar zenei nevelés viszonylatában. Nem véletlen, hogy az ISME-konferencia végén felolvasott határozatok első pontja is javasolta az „általános iskolák létesítését és fejlesztését intenzívebb zeneoktatással a magyar példa nyomán, amelyekben a zene a fő tárgyak közé tartozik heti hat órával, és amelyekben a didaktika és metodika a múlt és jelen zenéjének kiegyensúlyozott arányán alapszik”.⁸⁹

Végül pedig a beszámolók nagy többsége kiemelte a magyar zeneoktatás transzferhatását, mint a legerősebb érvet a Kodály-módszer alkalmazására és az ének-zenei iskolák lemásolására. Roland Chaillon francia zenei író és az Académie Charles Cros munkatársa szerint Budapesten „bebizonyosodott, hogy a zene bámulatos hatással van a gyermek értelmi fejlődésére, s növeli fogékonyságát más ismeretek befogadására is”.⁹⁰ A zeneórák elfogadásáért és hangsúlyosabb szerepéért küzdő zenetanárok lelkesedve fogadták ennek az összefüggésnek a bizonyítását, mivel – Kodállal egyetértve – hathatós eszközt láttak benne, „amivel több teret lehetne biztosítani az általános iskolákban a zenének”, felmutatva, hogy „nemcsak a zene kedvéért erőltetjük, (...) hanem az egész ember fejlődését javítjuk ezzel”.⁹¹

Az ISME-konferenciával járó nemzetközi figyelem és a Kádár-rendszer nyitási politikája megteremtették a lehetőséget a magyar zeneoktatási modell világ-szintű megismertetésére.⁹² A következő évtizedekben kibontakozó kultúrdiplomáciai misszió – Kodály által is kijelölt – motorja Szőnyi Erzsébet lett, akit a budapesti konferencián beválasztottak a társaság vezetőségébe, és ezt a tisztséget tíz évig meg is tartotta. Folyékony német- és franciatudása mellé gyorsan felzárkóztatta az angolt is. 1964 őszén már kristálytisztán megfogalmazta a célt és az eléréséhez szükséges feladatokat. „Most már itt a cselekvés ideje – szólította fel egyszerre kol-légáit és a kultúrpolitika vezetőit –, váltsuk be azokat a reményeket, amelyekre ez a budapesti ISME konferencia feljogosított, [és fordítsuk] erőnket a helybeli munka tökéletesítése mellett végre a külföldi propagandára is.”⁹³ Ehhez szükségesnek tartotta a magyar zenei nevelésről szóló írások lefordítását, mintaórákról és énekkarok eredményeiről szóló lemezek megjelentetését, ismertető filmek készítését és külföldön történő bemutatását, a részvételt a nemzetközi szakmai fórumokon és végül tanfolyamok indítását a külföldi érdeklődőknek. Az MZSZ pedagógiai csoportjának vezetőjeként a magyar zenepedagógia „külföldi propagandájával” kapcsolatos

89 Beszámoló, 1964. 11.

90 MZSZ, 1965. 52.

91 Kodály, 2007. 126.

92 Polyák-Bodnár, 2021.

93 Szőnyi, 1964b. 354.

„ötéves tervet” be is nyújtotta az MSZMP KB Kulturális Osztályának.⁹⁴ A következő évtizedekben ezeket a célokat – erőteljesebb vagy haloványabb állami támogatással – a Kodály örökségét fenntartó közösségnek sikerült fokozatosan megvalósítani.

Az 1964-es konferencia tekintélyes nyílást ütött a vasfüggönyön, a zenei szakemberek intenzív áramlását, kommunikációját és együttműködését indítva el. Az MZSZ 1966-ban arról számolt be, hogy az ISME nemzeti szekciói, illetve egyéni tagjai részéről „állandóan fokozódó érdeklődés mutatkozik a magyar zeneoktatás módszerei iránt”, és „erősen megnövekedett azoknak a száma, [akik] jelzik, hogy Magyarországra szándékoznak jönni rövidebb-hosszabb tanulmányútra”. Ugyanabban a jelentésben a szövetség azt is közli, hogy „az egyre gyakoribb kéréseknek (...) a jelen körülmények között távolról sem tudunk eleget tenni”, jelezve a hatóságoknak: „szükséges volna a magyar zeneoktatás propagandájának mielőbbi megszervezése”, mert a „mostani kisipari módszerekkel lejárátjuk tekintélyünket”.⁹⁵

A Magyarországra érkező megfigyelők Nyugat-Európából, a skandináv országokból, Japánból, Kanadából jöttek, de a legkomolyabb érdeklődést talán az Egyesült Államokban váltotta ki a módszer. 1967-ben Norman E. Weeks, a seattle-i iskolák zenei szakosztályának vezetője egy csoport amerikai zenetanárt hozott Budapestre, hogy megfigyeljék a tanítást. 1968 őszén – a prágai tavasz elfojtása nyomán kialakult diplomáciai feszültségek ellenére – tíz fiatal amerikai hallgató iratkozott be Szőnyi főiskolai szolfézsórájára, az első Kodály Fellowship Program résztvevőiként. A programot Alexander Ringer, az Illinois-i Egyetem muzikológusa szervezte a szövetségi kormány oktatási hivatalának támogatásával, miután a budapesti IFMC-konferencián egyike volt azoknak, akiket lenyűgözött az ének-zenei iskolások bemutatója.⁹⁶

A mobilitást limitáló hidegháborús körülmények ellenére a szakmai utazások a másik irányba is intenzívvé váltak 1964 után. A módszer észak-amerikai ismertségét kétségkívül Kodály 1965-ös – Ford-ösztöndíjnak köszönhető – amerikai tartózkodása és 1966-os előadótúja erősítette fel.⁹⁷ Erre építve, Szőnyi előbb Kanadában, majd az USA-ban is szerteágazó szakmai kapcsolatokat és szoros együttműködésekkel alakított ki. Ennek köszönhetően az 1967-es montreali világkiállításra is meghívták, ahol a Zeneművészeti Főiskola hallgatói naponta egyórás demonstrációt tartottak a Kodály-módszerről egy üvegpavilonban. 1969 nyarán Szőnyinek már gazdag észak-amerikai programja volt, amely a Közép-Nyugaton kezdődött, majd három szakmai műhely után a keleti parton, Bostonban folytatódott, innen San Francisco és Seattle következett, hogy két kanadai előadással érjen véget. A transzatlanti súlypont ellenére munkája ténylegesen globális jellegű volt, innen visszaemlékezésének címe: *Öt kontinensen a zene szolgálatában*. A módszer további „nagyköveteiként” a már említett Kokas Klárán kívül ezekben az években Bar-

94 MNL OL P 2146, 68. kisdoboz, 89. tétel.

95 MNL OL XIX-I-4-x, 123. doboz.

96 Ringer, 1971.

97 Berlász, 2017. 114–122.

talus Ilona, Erdei Péter, Forrai Katalin, Serényi Emma, Szabó Helga és sokan mások tanították a módszert a világ különböző országaiban.⁹⁸

A magyar és külföldi zeneoktatók együttműködéséből az évtized végére élénk informális nemzetközi szakmai közösség jött létre, amelynek a Kodály-féle koncepció és ennek közoktatási missziója adott összefogó identitást és közös nyelvezetet. Az 1970-es évekre ezekből a kapcsolatokból egy transznacionális hálózat emelkedett ki, amely számos intézet, nyári egyetem és szakfolyóirat munkájára épült, és amelynek fórumot az 1973 óta kétfévente megrendezett Nemzetközi Kodály Szimpózium, szervezeti hátteret pedig az 1975-ben alapított Nemzetközi Kodály Társaság biztosít.⁹⁹ Az ISME vezetőségében a későbbi évtizedekben is megmaradt a magyar jelenlét, biztosítva a kapcsolatot a magyar szakértőknek a szervezettel. Forrai Katalint 1976-ban a társaság igazgatósági tagjának választották, majd 1988–1990 között annak elnöke lett. Ő alapította és vezette 1978–1982 között az ISME Kisgyermeknevelési Szekcióját, aminek köszönhetően világszerte a kisgyermekkorai zenei nevelés nyaköveteként tudott fellépni.

Összegzés

A tanulmány azt vizsgálta, hogy a Kodály-módszer nemzetközivé válását és mai napig tartó elismertségét miként segítette elő Magyarországnak az 1960-as években az UNESCO-val és a Zenei Nevelés Nemzetközi Társaságával kibontakozó szoros kapcsolata. A magyar zenepedagógiai közösség nemzetközi tevékenységét ebben a korszakban a Kádár-rendszer fokozatosan szélesedő nyugati nyitása tette lehetővé. A magyar szakembereknek a két nemzetközi szervezettel kialakult sikeres együttműködése arra épült, hogy a Kodály-módszernek a zene és a zenei nevelés demokratizálására irányuló elvei azonosságot mutattak az UNESCO-nak a kultúra hozzáférhetővé tételére irányuló küldetésével.

Az 1964-es budapesti ISME-konferencia kulcsfontosságú eseménynek bizonyult. Számos mintatanítás és plenáris előadás révén a magyar pedagógusok bemutathatták a Kodály elvein alapuló zenei nevelés eredményeit és gyakorlatát. A nagyszabású nemzetközi rendezvény fontos katalizátorként szolgált, a Kodály-módszert egy nemzeti sikertörténetből globális jelenséggé alakította. A folyamatot elősegítette Kodály Zoltán nemzetközi hírneve, és hogy a konferencián az ISME tiszteletbeli elnökévé választották, továbbá olyan kulcsfigurák évtizedes munkája, mint a zenepedagógus és zeneszerző Szőnyi Erzsébet, aki nem hivatalos kultúrdiplomataként élen járt a magyar módszer nemzetközi népszerűsítésében. Mindezen aspektusok összefonódó hatásaként az elmúlt hatvan évben a Kodály-módszer nemcsak felkerült a zenei nevelés nemzetközi térképére, hanem idővel erőteljesen meghatározta azt. Ismételten bizonyítva azt a meglátást, hogy még a gazdasági és

⁹⁸ *Magyar módszer*, 1969.

⁹⁹ Polyák, 2023; László, 2024.

katonai függőségben levő kis országok is képesek a kultúra és a tudomány területén egyedi és megkerülhetetlen nyomot hagyni a globális folyamatokban.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

P 2146 Magyar Zeneművészek Szövetsége (1951–1983)

XIX-I-4 Művelődésügyi Minisztérium

MTA AL = Magyar Tudományos Akadémia Akadémiai Levéltár (Budapest)

712. Kutatásszervezési Intézet

2. Kiadott források és szakirodalom

Ádám

1944 Ádám Jenő: *Módszeres énektanítás*. Bp., 1944.

Barkóczy-Pléh

1977 Barkóczy Ilona – Pléh Csaba: *Kodály nevelési módszerének pszichológiai hatásvizsgálata*. Kecskemét, 1977.

Békés

2019 Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Bp., 2019.

Berg

2015 Berg, Maxine: East–West Dialogues: Economic Historians, the Cold War, and Détente. In: *The Journal of Modern History*, 87. (2015) 1. sz. 36–71. DOI: <https://doi.org/10.1086/680261>.

Berlász

2017 Berlász Melinda: Kodály Zoltán diadalútja a kaliforniai Santa Barbarában. In: *Magyar Művészet*, 5. (2017) 3. sz. 115–122.

Beszámoló

1964 Beszámoló az ISME 6. konferenciájáról. In: *Parlando*, 6. (1964) 7–8. sz. 1–16.

Buttelman

1946 Buttelman, C. V.: UNESCO and Music. In: *Music Educators Journal*, 33. (1946) 2. sz. 28.

Dalos

2019 Dalos Anna: Kodály szolmizál. A Kodály-módszer létrejöttének első időszakáról. In: *Magyar Zene*, 57. (2019) 1. sz. 46–55.

2022 Dalos Anna: *Kodály Zoltán, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke (1946–1949)*. Bp., 2022.

David-Fox

2014 David-Fox, Michael: The Iron Curtain as Semi-Permeable Membrane: The Origins and Demise of the Stalinist Superiority Complex. In: *Cold War Crossings: International Travel and Exchange across the Soviet Bloc, 1940s–1960s*. Eds.: Babirack, Patryk – Zimmer, Kenyon. College Station, 2014. 14–39.

Eősse

2007 Eősse László: *Kodály Zoltán életének krónikája*. Bp., 2007.

Farkas–Mund

2006 Farkas Attila Márton – Mund Katalin: A „Nyugat” a Kádár-kor sajtójában. In: *Bevándorlás Magyarországra*. Szerk.: Tóth Pál Péter. Bp., 2006. 287–324.

Géher

2016 Géher Mariann: Röviden az UNESCO-ról és az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottságáról. In: *Az UNESCO fennállása 70. évfordulójának emlékére*. Szerk.: Hudecz Bálint. Bp., 2016. 7–10.

Gerőcs

2021 Gerőcs Tamás: *Magyarország függő fejlődése. Függőség és felzárkózás globális történeti perspektívában*. Bp., 2021.

Gönczy

2009 Gönczy László: Kodály-koncepció. A megértés és alkalmazás nehézségei Magyarországon. In: *Magyar Pedagógia*, 109. (2009) 2. sz. 169–185.

Halmesvirta

2005 Halmesvirta, Anssi: *Co-operation across the Iron Curtain: Hungarian–Finnish Scientific Relations of the Academies from the 1960s to the 1990s*. Jyväskylä, 2005.

Hurwitz et. al.

1975 Hurwitz, Irving – Wolf, Peter H. – Bortnick, Barrie D. – Kokas, Klara: Nonmusical Effects of the Kodaly Music Curriculum in Primary Grade Children. In: *Journal of Learning Disabilities*, 8. (1975) 3. sz. 167–174.

Huxley

2017 Huxley, Julian: *Az UNESCO célja és filozófiája*. Bp., 2017.

Jaccard

2014 Jaccard, Jerry L.: *A Tear in the Curtain: The Musical Diplomacy of Erzsébet Szőnyi: Musician, Composer, Teacher of Teachers*. New York, 2014.

Janurik

2020 Janurik Márta: A zenetanulás transzferhatásairól nemzetközi és hazai kutatások tükrében. In: *Valóság*, 63. (2020) 7. sz. 77–94.

Kertész

2015 Kertész Attila: A magyarországi zeneoktatás, hangszeres képzés és énekoktatás vázlatos története. In: *Zenepedagógia tankönyv*. Szerk.: Vas Bence. Pécs, 2015. 59–90.

Kodály

1956 Kodály Zoltán: Tanügyi bácsik! Engedjétek énekelni a gyermekeket! In: *Művelt Nép*, 7. (1956) 26. sz. 3.

2007 Kodály Zoltán: *Visszatekintés*. I–III. Szerk.: Bónis Ferenc. Bp., 2007.

Kokas

1964 Kokas Klára: Ritmikus mozgások és énekes játékok hatása óvodás gyermekek testi és szellemi fejlődésére. In: *Pedagógiai Szemle*, 14. (1964) 12. sz. 1133–1147.

Kokas–Eiben

1964 Kokas Klára – Eiben Ottó: Szombathelyi zenei óvodás gyermekek testi-szellemi fejlődésének vizsgálatáról. In: *Vasi Szemle*, 18. (1964) 1. sz. 428–442.

Kraus

1960 Kraus, Egon: *The Present State of Music Education in the World. L'état actuel de l'éducation musicale dans le monde*. Cologne–Klettenberg, 1960.

László

2019 László, Szabolcs: Promoting the Kodály Method during the Cold War: Hungarian Cultural Diplomacy and the Transnational Network of Music Educators in the 1960s and 1970s. In: *Múltunk*, 64. (2019) különszám [Openness and Closedness – Culture and Science in Hungary and the Soviet Bloc after Helsinki.] 107–140.

2021 László Szabolcs: „Az új kalandozások kora.” A Kulturális Kapcsolatok Intézetének működése az 1960–70-es években. In: *Felsőoktatási intézményeink külkapcsolatai a 20. században*. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 2021. 63–85.

2023 László, Szabolcs: Trans-Systemic Mobility, Travel Reports and Knowledge Acquisition in Cold War Hungary in the 1960s and 1970s. In: *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*, 30. (2023) 2. sz. 204–233. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2023.2176291>.

2024 László, Szabolcs: Transnational Community vs. Socialist Cultural Diplomacy: Creating the International Kodály Society in Cold War Hungary (1960s–1970s). In: *New Europe College Yearbook*, 21. (2024) 211–250. DOI: [10.1080/13507486.2023.2176291](https://doi.org/10.1080/13507486.2023.2176291).

2025 László Szabolcs: Céltudatos törekvés a bekapcsolódásra. A Kádár-rendszer nemzetközi tudományos kapcsolatai és az MTA. In: *Fejezetek a Magyar Tudományos Akadémia első kétszáz évéből*. Szerk.: Cieger András. Bp., 2025.

Lawler

1958 Lawler, Vanett: Glimpses from Copenhagen. In: *Music Educators Journal*, 45. (1958) 2. sz. 15–20. DOI: <https://doi.org/10.2307/3388913>.

Lukin

1970 Lukin László: Párbeszéd a zenei nevelésünk honi és külföldi életéről. II. In: *Parlando*, 12. (1970) 6. sz. 17–19.

Magyar módszer

1969 A magyar módszer követői. In: *Muzsika*, 12. (1969) 11. sz. 44–45.

Maróthy

1962 Maróthy János: „A zene és közönsége.” AZ UNESCO Nemzetközi Zenei Tanácsának közgyűlése és kongresszusa. In: *Magyar Zene*, 3. (1962) 5. sz. 518–528.

McCarthy

2004 McCarthy, Marie: *Toward a Global Community: The International Society for Music Education, 1953–2003*. Nedlands, 2004.

Menuhin

1958 Yehudi Menuhin a magyar gyermekek zenei oktatását méltatja. In: *Népszava*, 1958. október 29. 4.

Mong

2012 Mong Attila: *Kádár hite. A magyar államadósság története 1956–1990*. Bp., 2012.

Music in Education

1955 *Music in Education: International Conference on the Role and Place of Music in the Education of Youth and Adults Brussels, 29 June to 9 July 1953*. Paris, 1955.

MZSZ

1965 Magyar Zeneművészek Szövetsége: *Az ISME (Zenei Nevelés Nemzetközi Társasága) Budapesten rendezett 6. Konferenciájának nemzetközi sajtóviSSzhangja*. Bp., 1965.

Pataki

1963 Pataki János: Magyarország kulturális kapcsolatai. In: *Pártélet*, 8. (1963) 11. sz. 52–57.

Pemberton

2012 Pemberton, Anne: The Changing Shape of Intellectual Cooperation: From the League of Nations to UNESCO. In: *Australian Journal of Politics & History*, 58. (2012) 1. sz. 34–50. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8497.2012.01622.x>.

Péteri Gy.

2004 Péteri, György: Nylon Curtain: Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe. In: *Slavonica*, 10. (2004) 2. sz. 113–123. DOI: <https://doi.org/10.1179/sla.2004.10.2.113>.

Péteri L.

2002 Péteri Lóránt: Légy résen! Támad a burzsoá avantgardizmus. In: *2000*, 14. (2002) 3. sz. 63–68.

Pethő

2018 Pethő Villő: Kodály és követői zenepedagógiájának életreform-elemei. In: *Neveléstörténet*, 15. (2018) 1–2. sz. 83–94.

Petzoldt

1956 Petzoldt, Richard: Eindrücke von der Musikerziehung in Ungarn. In: *Musik in der Schule. Zeitschrift für Theorie und Praxis des Musikunterrichts*, 7. (1956) 1. sz. 1–6.

Polyák

2023 Polyák Zsuzsanna: *A Nemzetközi Kodály Társaság története 1975-től napjainkig*. [PhD-disszertáció, ELTE.] Bp., 2023.

Polyák–Bodnár

2021 Polyák, Zsuzsanna – Bodnár, Gábor: International Dissemination of Zoltán Kodály's Concept of Musical Education. In: *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, 37. (2021) 65–194.

Porter

2023 Porter, Louis Howard: *Reds in Blue: UNESCO, World Governance, and the Soviet Internationalist Imagination*. New York, 2023.

Richards

1964 Richards, Mary Helen: *Threshold to Music*. Palo Alto, Cal., 1964.

Ringer

1971 Ringer, Alexander L.: Kodaly and Education: A Musicological Note. In: *College Music Symposium*, 11. (1971) 60–65.

Salgó

1986 *A 40 éves UNESCO és Magyarország*. Szerk.: Salgó Lászlóné. Bp., 1986.

Sándor

1964 *Zenei nevelés Magyarországon*. Szerk.: Sándor Frigyes. Bp., 1964.

Sass

é. n. *International Music Council 1949–1991*. Ed.: Sass, Herbert. Paris–Bonn, é. n.

Sluga

2010 Sluga, Glenda: UNESCO and the (One) World of Julian Huxley. In: *Journal of World History*, 21. (2010) 3. sz. 393–418.

Szalay

2004 Szalay Olga: *Kodály, a népzene kutató és tudományos műhelye*. Bp., 2004.

Szávai

1964 Szávai Magda: Az 1. és a 6. ISME konferencia. In: *Parlando*, 6. (1964) 4. sz. 17–19.

Szögi

1994 Szögi Ágnes: „Ez az iskola valaha Kecskemétnek dicsősége lesz.” A kecskeméti ének-énekei iskola első évtizedei, 1950–1973. Kecskemét, 1994.

Szőnyi

1956 Szőnyi Erzsébet: *A zenei írás-olvasás módszertana I–III. Kezdetől a felsőfokig*. Bp., 1956.

1964a Szőnyi Erzsébet: A mintatanításokról. In: *Parlando*, 6. (1964) 7–8. sz. 34–37.

1964b Szőnyi Erzsébet: ISME, 1964. Budapest. In: *Magyar Zene*, 5. (1964) 4. sz. 339–354.

1997 Szőnyi Erzsébet: A kodályi nevelési elvek időszerűsége. In: *Parlando*, 39. (1997) 6. sz. 16–21.

Takács

2022 *A nyitott zárt ország. Kulturális és tudományos érintkezések az 1970-es és 1980-as években Magyarország és a Nyugat között*. Szerk.: Takács Róbert. Bp., 2022.

Times

1959 A Times a magyar zenekultúra eredményeiről. In: *Magyar Nemzet*, 1959. január 9. 4.

Tournès–Scott-Smith

2018 *Global Exchanges: Scholarships and Transnational Circulations in the Modern World*. Eds.: Tournès, Ludovic – Scott-Smith, Giles. New York, 2018.

V.

1958 V.: Magyar népdal külföldi tankönyvekben. In: *Muzsika*, 1. (1958) 12. sz. 1–2.

Ziegfeld

1953 *Education and Art. A Symposium*. Ed.: Ziegfeld, Edwin. Paris, 1953.

SZABOLCS LÁSZLÓ

THE INTERNATIONAL LAUNCH OF THE KODÁLY METHOD

THE INTERNATIONAL SOCIETY FOR MUSIC EDUCATION AND HUNGARIAN STATE SOCIALIST MUSIC EDUCATION IN THE 1960S

The study discusses the internationalization of the Kodály method of music education in the 1960s, facilitated by Hungary's engagement with UNESCO and the International Society for Music Education (ISME). While Hungary was isolated during the Rákosi period, the Kádár regime's opening towards the West in the 1960s allowed Hungarian music educators to actively participate in ISME's international work. The study highlights that the 1964 ISME conference held in Budapest was a pivotal moment, providing an opportunity for Hungarian music educators to showcase the practices and results of the Kodály-inspired approach. The conference brought international recognition to Hungarian music education, connected Hungarian teachers to global networks, and launched the Kodály method on its worldwide trajectory. UNESCO's support and the recognition gained at the ISME conference were crucial in establishing the Kodály method as a globally recognized and influential approach to music education.

Magyarország és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának együttműködése a rendszerváltozás éveiben

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának Hivatalát (Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR) az ENSZ Közgyűlése 1950. december 14-én elfogadott 428. számú határozata hozta létre, eredetileg három évre szóló mandátummal, 1967-ig kizárólag az európai menekültek ügyére fókuszálva.¹ A genfi székhelyű, 1951. január 1-jétől működő UNHCR munkájának középpontjában a menekültek nemzetközi védelmét szabályozó 1951. évi genfi egyezményben, illetve a földrajzi és időbeli korlátozásokat eltörölő 1967. évi jegyzőkönyvben foglalt jogok és kötelezettségek érvényesítése áll.

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a keleti blokk országai

A hidegháború időszakában az UNHCR koordinálásával kiépített menekültügyi rendszerben a szocialista országokból nyugatra érkező menekülteknek stratégiai jelentősége volt: a keleti és a nyugati blokk közötti ideológiai versengés eszközeként a kommunizmus kudarcát demonstrálták.² A kialakított menekültügyi rendszer támogatottsága és nemzetköziesedése is leginkább annak volt köszönhető, hogy az egyúttal a nyugati értékek melletti kiállást, azok magasabb rendűségének bizonyítását jelentette.³ Nem meglepő, hogy a Szovjetunió és a keleti blokk országai – köztük Magyarország – az UNHCR felállítását célzó tárgyalásokat is bojkottálták, az 1951-es genfi egyezményhez pedig annak létrejöttékor a kommunista országok

* A szerző PhD, a Cseh Tudományos Akadémia Masaryk Intézet és Levéltár kutatója (Praha 8, Gabčíkova 2362/10., kaszas@mua.cas.cz). A tanulmány megírását az Európai Unió Horizont kutatási és innovációs programja keretében megvalósuló *Unlikely Refugees and Citizens in East-Central Europe in the 20th Century* ERC Consolidator project támogatta (a támogatási szerződés száma: 819 461).

1 Ambrus, 2001. 37. A második világháborút követően, az európai menekültek helyzetének rendezésére 1947-ben felállított, 1952 februárjáig működő Nemzetközi Menekültügyi Szervezet (International Refugee Organization, IRO) az UNHCR „elődszervezetének” tekinthető. Cutts, 2000. 15. A második világháborút követően a korábbi szemlélettel szemben lényeges változást jelentett, hogy az egyezmény értelmében immár nemcsak csoportos, hanem egyéni alapon is azonosíthatóvá váltak a menekültek. Türk-Nicholson, 2009. 35–36.

2 Hammerstad, 2000. 393.; Morris, 2021. 2679.

3 Morris, 2021. 2682. Az 1951-es genfi egyezmény szövegezését mintha a kommunizmus elől menekültekre szabták volna azáltal, hogy a konvenció az állampolgársága szerinti országát az „üldözéstől való megalapozott félelme miatt” elhagyókat menekültnek tekintette. Cohen, 2012. 99.

közül csupán Jugoszlávia csatlakozott.⁴ A kezdetben kis létszámú, szerény költségvetésű ENSZ-intézmény működésében és átalakulásában az egyik első mérföldkönek az 1956-os magyar forradalmat követő menekültáradat kezelése számított.⁵ Magyarország és az UNHCR kölcsönös érdekeken alapuló, ugyanakkor ellentmondásokkal terhelt átmeneti együttműködése a forradalmat követő években egyedi eset volt a szovjet blokkon belül, ám a kapcsolatok 1962-re részben a magyar, részben a szocialista országok érdekeire hivatkozva holtpontra jutottak.⁶

Az 1951-es genfi menekültügyi konvencióban meghatározott menekültpolitika és a szocialista blokk – benne Magyarország – menekültügyi gyakorlata a hidegháború időszakában két, egymással összeegyeztethetetlen szemléletet tükrözött. A szovjet befolyási övezet országai a be- és a kivándorlást – mint többnyire egyéni döntésen alapuló, ellenőrizhetetlen folyamatot – alapvetően a politikai ideológiával ellentétes, rendszerellenes tevékenységnek tekintették, így a szocialista országok a határátlépést erőteljesen korlátozták. A megerősített határvédelem és az illegális határátlépőkkel szemben alkalmazott retorziók segítették e politika érvényesítését.⁷ A szocialista országok között kétoldalú egyezmények szabályozták az illegális határátlépők visszaadását – szemben az 1951-es genfi egyezmény 33. cikkében rögzített visszaadás tilalmának (*non-refoulement*) elvével. A korabeli felfogás értelmében – a közös ideológiai alapokból és a Varsói Szerződés tagállamainak ki felé demonstrált egységből adódóan – két szocialista ország esetében menekültokról nem lehetett beszélni. Magyarországon is csupán politikai alapon, az állampárt döntése alapján lehetett menekülteket befogadni.⁸ A világ más országaiból többnyire a továbbutazás szándékával illegálisan Magyarországra érkező néhány tucat külföldivel legfeljebb a Magyar Vöröskereszt került kapcsolatba a szintén genfi székhelyű Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága (International Committee of the Red Cross, ICRC) megkeresésére.⁹ Nem véletlen, hogy Magyarország – és általa

4 Jugoszlávia már 1976-ban megállapodást kötött az UNHCR-rel egy belgrádi iroda nyitásáról. Ettől kezdve az iroda egyre növekvő számban fogadott be menekültkérelmeket: 1989-ben már 7112 személytől, köztük sok Romániából érkező, magyar vagy német nemzetiségű menekültől, akiknek többsége harmadik országba kívánt továbbutazni. Lásd: UNHCR Archives, Refugees, Number 73, March 1990 41.; Kardos, 1989. 21., valamint <https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/3b73b0d63.pdf> (letöltés: 2025. március 3.).

5 Zieck, 2022. 58.; Kecskés, 2022. 915–917.

6 Magyar részről a hazatérni kívánó menekültek politikai célokat szolgáló támogatása, míg az UNHCR részéről a Magyarországról családgyesítés céljából kiutazni kívánók segítése jelentette a fő motivációt az együttműködésben. Az 1956–1958 között erősödő kapcsolatok kiemelkedő eseménye volt August Lindt menekültügyi főbiztos budapesti látogatása 1958. január 3–7. között. A családgyesítések elősegítése terén az UNHCR-rel való együttműködést megtagadó magyar vezetés 1962-ben a kapcsolatok megszakítása mellett döntött. Részletesen lásd: Kecskés, 2017. 474–488.

7 Tóth P. P., 2001. 33–34.

8 Ahogyan azt a Magyar Népköztársaság alkotmánya (1949. évi XX. törvény) megfogalmazta: „Azok az idegen állampolgárok, akiket demokratikus magatartásukért, a népek felszabadítása érdekében kifejtett tevékenységükért üldöznek, a Magyar Népköztársaságban menedéj jogot élveznek.” A gyakorlatban ezt alkalmazták az 1950-es években befogadott néhány ezer görög, majd az 1970-es években pár száz chilei kommunista menekült esetében. Tóth J., 1994. 72–73.

9 Interjú Jantsits Ágnessel, a Magyar Vöröskereszt nemzetközi osztályának korábbi vezetőjével. Készítette Kaszás Veronika 2009. január 16-án.

ban a kelet-közép-európai térség – a történetírásban is sokkal inkább mint menekülteket kibocsátó, nem pedig mint befogadó ország jelenik meg.¹⁰

A hidegháború végével ugyanakkor a menekülteknek a nyugati értékek győzedelmét bizonyító geopolitikai funkciója megszűnt, érdektelenné vált. Az 1980-as évektől kezdve a politikai változásokkal párhuzamosan a nyugati országok befogadókészsége erőteljesen csökkent, miközben a menekültek száma világszerte nagymértékben növekedett.¹¹ A hidegháborút követő átrendeződések során egyre inkább prioritássá vált a kommunizmus elől elmenekültek hazatelepítése, akiket az előző évtizedekben még tárt karokkal fogadtak.¹² Ez az elmozdulás az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság szemléletváltozásában is tükröződött. A Főbiztosság a kezdetektől folyamatosan törekedett arra, hogy megtalálja a megfelelő egyensúlyt a működésének anyagi feltételeit biztosító nyugati donorországok érdekeinek érvényesítése, valamint alapfeladata, a menekültek védelme és támogatása között.¹³

Magyarország és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság kapcsolatfelvételének időszakában, az 1980-as évek végén az 1951-es genfi egyezményben részes államok egyre kevésbé kívánták átengedni egy kormányok feletti szervezetnek az irányítást bevándorláspolitikájuk kialakítása terén. Érvelésük szerint a menedékjogot kérők immár elsősorban nem politikai okokból hagyják el hazájukat, hanem a nyugati országokban biztosított gazdasági és szociális ellátás előnyeiből szeretnének inkább részesülni.¹⁴ Az UNHCR munkájához pénzügyi támogatást nyújtó donorországok elégedetlenségét tükrözte, hogy 1985-ben, elsősorban amerikai kezdeményezésre, az 1978 óta hivatalban lévő Paul Hartling helyett egy új, gyakorlatiasabb szemléletű főbiztos után néztek, és a választás a svájci Jean-Pierre Hockére, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága elnökére esett. Hocké, akinek nevéhez a szocialista országok felé való nyitás, köztük a Magyarországgal való kapcsolatfelvétel kötődik, egyik fő feladatának tekintette, hogy a szervezet munkája ne csupán a befogadó országokra, de a kibocsátó országokra és a menekülés kiváltó okaira is fókuszáljon. Hároméves, kényszerű lemondással végződő főbiztosi ideje (1986–1989) elsősorban a komoly forráshiánnyal küzdő és a támogató országok részéről megrendült bizalom mellett működő UNHCR pénzügyi és morális válságának időszakát jelen-

¹⁰ Frankl, 2022. 474–476.

¹¹ Az UNHCR statisztikái szerint míg 1980-ban 5,5 millió, addig 1989-ben 14,9 millió, majd 1992-ben már 18,1 millió volt a menekültek száma világszerte. Hammerstad, 2000. 393. A tanulmányban vizsgált időszakban az UNHCR fő feladatai között szerepelt egyebek mellett a malawi, szomáliai, ugandai, elefántcsontparti, guineai menekültek védelme, valamint az afgán, namíbiai, kambodzsai menekültek hazatelepítésének segítése. Részletesen lásd az UNHCR 1989., 1990. és 1991. évi jelentéseit: <https://www.unhcr.org/publications/report-united-nations-high-commissioner-refugees-1989>; <https://www.unhcr.org/publications/report-united-nations-high-commissioner-refugees-1990>; <https://www.unhcr.org/publications/report-united-nations-high-commissioner-refugees-1991> (letöltés: 2025. április 8.).

¹² Gatrell, 2013. 7.

¹³ A hidegháború időszakát követően az ENSZ-szervezet tevékenységében erőteljesebb szerepet kaptak a nemzetközi humanitárius műveletek, amelyek részben az újabb menekülthullámok megelőzését, megfékezését célozták. Emellett az 1990-es években a visszatelepítések száma is egyre növekvő tendenciát mutatott. Hammerstad, 2000. 395–396.

¹⁴ Loescher, 2001. 237–239.

tette,¹⁵ ugyanakkor főbiztosi sikerei között szerepelt Magyarország csatlakozása az 1951-es genfi menekültügyi egyezményhez.¹⁶

Kölcsönös érdekelttség az együttműködésben

Magyarország és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának kapcsolatfelvétele jól illeszkedik abba a szocializmus keretein belüli relatív nyitási folyamatba, amely a magyar külpolitikát már az 1970-es évektől jellemezte. A párbeszéd megkezdését az UNHCR-rel és a csatlakozást az 1951-es genfi egyezményhez azonban elsősorban mégsem Magyarország emberi jogi elkötelezettsége vagy a nyugati kapcsolatok elmélyítése ösztönözte – annak ellenére, hogy az ország eladósodottsága miatt ebben az időszakban már jelentős mértékben függött gazdaságilag a Nyugattól.¹⁷ Az UNHCR-rel való együttműködés szükségessége magyar részről az 1987-től Románia felől egyre növekvő számban érkező, komoly politikai, szociális, jogi és diplomáciai kihívást jelentő menekültek miatt merült fel egyre több fórumon 1988 folyamán.¹⁸ Az érvényben lévő jogszabályok és kétoldalú egyezmények értelmében az illegális határátlépőket, illetve a legálisan érkező, de Magyarországon illegálisan tartózkodó román állampolgárokat Magyarországnak vissza kellett volna adnia a román hatóságoknak, amelyek kegyetlen megtorló intézkedéseket alkalmaztak a szabálysértőkkel szemben.¹⁹

15 Jean-Pierre Hocké főbiztosi ideje alatt számos megosztó szervezeti és személyügyi döntést önállóan, kormányzati konzultáció nélkül hozott meg, például az UNHCR menekültvédelmi tevékenységének háttérbe szorításáról a helyszíni műveleti tevékenységek térnyerése érdekében. A szervezet több vitatott (például a Srí Lanka-i, salvadori, vietnami menekülteket érintő) hazatelepítési programja is Hocké nevéhez kötődik. A donorországok kritikával szemlélték azt is, hogy az UNHCR személyzete és szervezeti költségei jelentősen nőttek ezekben az években, miközben a Főbiztosság növekvő deficittel szembesült. A kormányzati támogatás teljes megvonását végül Hocké egy személyes pénzügyi visszaélése váltotta ki, amit követően a főbiztosnak nem maradt más választása, mint a lemondás. Loescher, 2001. 248–264.; Az UNHCR 1990. évi jelentése: <https://www.unhcr.org/publications/report-united-nations-high-commissioner-refugees-1990> (letöltés: 2025. április 8.).

16 Loescher, 2001. 256–257. 1990. januártól novemberig a norvég Thorvald Stoltenberg vette át a főbiztosi feladatokat, és komoly megszorításokkal szűk egy év alatt sikerült helyreállítania a szervezet iránt megrendült bizalmat. Loescher, 2001. 265–267. 1991-től 2000-ig a japán Sadako Ogata irányította főbiztosként a szervezetet.

17 Magyarország (Moszkva jóváhagyása mellett) az állam eladósodását egyre növekvő mértékben nyugati hitelekkel ellensúlyozta az elviselhető életszínvonal és egyúttal a társadalmi elégedettség fenntartása érdekében. Lásd: Békés, 2021. 41–47.

18 A kisebbségek felszámolását és a homogén román nemzetállam megteremtését célul kitűző Nicolae Ceaușescu pártfőtitkársága idején az egyre rosszabbodó helyzet elől a hivatalos adatok alapján 1987-ben mintegy 6 ezer, 1988-ban már több mint 13 ezer, többségében magyar nemzetiségű, erdélyi menekült érkezett Magyarországra, azzal a szándékkal, hogy ott letelepedjen, vagy harmadik országba, Nyugatra továbbutazzon. Tóth P. P., 2001. 38. Lásd még: Földes, 2007. 453–459.; Bottoni, 2021. 287–288.

19 A Belügyminisztérium iratai szerint 1988 áprilisáig az illegális határátlépők visszaadási aránya még 50 százaléknál felett volt, de 1989 februárjára részben a közvélemény, illetve a nem állami szervezetek fellépésének köszönhetően ez az arány már három százalék alá szorult. Lásd: Kaszás, 2015. 61–67.

Jóllehet országgyűlési képviselők már 1988 márciusában parlamenti indítványban kezdeményezték a Menekültügyi Főbiztossággal való kapcsolatfelvételt, a pártvezetés csupán 1988 őszétől vette komolyabban fontolóra a kérdést.²⁰ 1988. szeptember 15-én Varga István, a genfi magyar ENSZ-képviselő vezetője, majd szeptember 16-án a magyar Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Főosztályának vezetője, Görög János tárgyalt az ENSZ menekültügyi főbiztosával, Jean-Pierre Hockével az együttműködés lehetőségéről.²¹ Annak ellenére, hogy Magyarország ekkor még nem érezte magát késznek a csatlakozásra az 1951-es genfi egyezményhez, a magyar vezetést foglalkoztatta a kérdés, hogy az UNHCR milyen formában tudna részt vállalni a Magyarországot sújtó anyagi terhekből.²² A menekültügyi egyezményrel szemben a belső vitákban az volt a legfőbb magyar kifogás, hogy nem tesz különbséget a magyar és a nem magyar nemzetiségű menekültek között, azaz az erdélyi magyaroknak is csupán a külföldiekre vonatkozó jogokat biztosítaná, miközben a más országokból érkező menekültek korlátozás nélküli befogadására kötelez.²³ A konzultációk során ugyanakkor az UNHCR megfogalmazta a donor-országok azon elvárását, hogy Magyarország elsősorban a magyar nemzetiségű menekülteket integrálja, míg a más nemzetiségűeknek az UNHCR segítene befogadó országot találni.²⁴

A menekültek növekvő száma mellett 1989. januárra végül megért a döntés a magyar vezetésben az egyezményhez való csatlakozásra,²⁵ amit a Magyar

20 Király Zoltán felszólalása. Az Országgyűlés 41. ülése, 1989. március 10. In: *Országgyűlési napló*, 1998. 3495–3496.

21 Az UNHCR már ezt megelőzően is számos forrásból, köztük nyugat-európai emigráns magyar szervezetektől, egyházi és jogvédő szerveződésektől kapott tájékoztatást a romániai menekültek nehézségeiről. UNHCR Archives (Genf), Refugee Situations – Special Groups of Refugees – Hungarian Refugees in Romania (11/3/10-100.ROM.HUN).

22 UNHCR Archives, Protection and General Legal Matters – General – Protection – Hungary (11/3/60-600.HUN) 1987–1994. Note for the file, High Commissioner's meeting with Dr. János Görög, Head of International Law Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Hungarian People's Republic on 16 September 1988 (1988. szeptember 26.); Nonn V. György: Lesznek-e kapcsolataink a Menekültügyi Főbiztossággal? Másként kezeljük a humanitárius kérdéseket. In: *Magyar Hírlap*, 1988. szeptember 30. 2.

23 MNL OL XIX-A-21-d Állami Egyházügyi Hivatal iratai, 156. doboz. Emlékeztető az erdélyi menekültek ügyével foglalkozó Tárcaközi Bizottság november 11-i üléséről, Budapest, 1988. november 14.; valamint Interjú Görög Jánossal, a Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Főosztályának korábbi vezetőjével. Készítette Kaszás Veronika 2008. december 11-én. A konvencióhoz való magyar csatlakozás folyamatáról részletesen lásd: Kaszás, 2008. 67–95.

24 MNL OL XIX-J-1-j 1989, 105. doboz. A Menekültügyi Főbiztosság ténymegállapító küldöttségének magyarországi látogatása (1989. február 13.). Emellett egyértelmű volt, hogy az egyezmény betartása kizárólag a szocialista országok közötti, kétoldalú kiadási egyezmények felülírásával volt lehetséges. A szovjet blokkon belüli menekültbefogadás lehetővé tette ugyanakkor súlyosan szembement az addigi írott és íratlan szabályokkal. Békés, 2019. 337–338. 1988 végén Magyarország nemcsak Genfben, hanem Bécsben és Belgrádban is folytatott diplomáciai konzultációkat az UNHCR-rel való együttműködés lehetséges formáiról. Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE) (La Courneuve), Nations Unies et Organisations Internationales, 1986–1990, carton 2929, cote: 3302TOPO, Mission en Hongrie du Haut Commissariat aux Réfugiés (1989. február 17.).

25 Oplatka, 2008. 52–53.

Vöröskereszt, valamint több ellenzéki szervezet és egyesület is sürgetett.²⁶ A politikai és szakértői szintű szakmai konzultációk 1989 első hónapjaiban mind Budapesten, mind Genfben intenzívvé váltak.²⁷ 1989. február 5–20. között Magyarországon tartózkodott a Menekültügyi Főbiztosság ténymegállapító küldöttsége, amely alapvetően jól szervezettnek találta a menekültek helyi ellátását.²⁸ A látogatás után pár nappal, 1989. február 23-án már az Elnöki Tanács előtt volt a Minisztertanács felhatalmazásával Várkonyi Péter külügyminiszter és Horváth István belügyminiszter közös előterjesztése a „Romániából áttelepültek helyzetéről”. A dokumentum a genfi egyezményhez való csatlakozás előnyeit taglalja: „...részessé válásunk összességében az eddignél kedvezőbb helyzetet biztosítana számunkra és nem jelentene új, érdekeinkkel ellentétes, az eddigieket meghaladó kötelezettségvállalást. Ugyanakkor erősítené azt a tendenciát, hogy a Magyar Népköztársaság emberi jogi és humanitárius politikáját és gyakorlatát igyekszik minden lehetséges módon kapcsolni az ENSZ által biztosított univerzális kerethez.”²⁹ A Minisztertanács előterjesztését elfogadva, az Elnöki Tanács 1989. február 24-én határozatot hozott a csatlakozásról.³⁰ A csatlakozási okirat letétbe helyezése az ENSZ New York-i Titkárságán 1989. március 14-én történt meg.³¹ Az UNHCR a csatlakozáskor tudomásul vette, hogy Magyarország földrajzi korlátozással lett az egyezmény részese, azaz azt csupán az Európában történt eseményekre (a gyakorlatban az akkor akut kihívást jelentő erdélyi menekültekre) kívánta alkalmazni, még akkor is, ha 1989-ben az egyezményben részes 105 tagállamból csupán öt élt ezzel a korláttal.³²

A dokumentumok alapján úgy fest, hogy a Menekültügyi Főbiztosság és a mögötte álló donorországok részéről nem merültek fel kételyek a magyar csatla-

26 MNL OL M-KS 288 Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya iratai f. 22/1989/12. ő. e.; S. P.: Mit jelent csatlakozásunk a menekültügyi egyezményhez? Válaszol a Külügyminisztérium nemzetközi jogi főosztályának vezetője. In: *Népszabadság*, 1989. február 24. 1. 3.

27 1989. február 13–22. között a Külügyminisztérium és a Belügyminisztérium egy-egy szakértője utazott a Menekültügyi Főbiztosság meghívására Genfbe, hogy tanulmányozza a nemzetközi menekültügyi jogot és a Főbiztosság tevékenységét. MNL OL XIX-J-1-j-1989 105. doboz. Szakértői konzultáció a Nemzetközi Menekültügyi Hivatalban Genfben.

28 MNL OL XIX-J-1-j-1989 105. doboz. A Menekültügyi Főbiztosság ténymegállapító küldöttségének magyarországi látogatása, 1989. február 13. (1989. február 28.); AMAE Nations Unies et Organisations Internationales, 1986–1990, carton 2929, cote: 3302TOPO, Mission du Haut Commissariat aux Refugies en Hongrie (6/11 février), (1989. február 15.)

29 MNL OL XIX-J-1-j-1989 105. doboz. Előterjesztés az Elnöki Tanácshoz (1989. február 23.).

30 MNL OL M-KS 288 MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya iratai (1989. február 24.); Magyarország csatlakozik a menekültügyi Genfi Egyezményhez. In: *Magyar Hírlap*, 1989. február 25. 1.

31 Kihirdette az 1989. évi 15. tvr. Az 1951. évi genfi egyezmény 1989. június 12-én, míg az 1967. évi New York-i jegyzőkönyv már 1989. március 14-én életbe lépett. Ennek jogi ellentmondásairól lásd: Nagy, 2012. 122–123.; Hivatalos bejelentés Genfben. Hazánk a 106. országgént csatlakozott az ENSZ Menekültügyi Konvencióhoz. In: *Magyar Hírlap*, 1989. március 18. 1.

32 Madagaszkár, Málta, Monaco, Kongó és Törökország. Nagy, 2012. 121. A csatlakozást követően, 1989. március 22-én az UNHCR egy újabb technikai csoportja utazott Magyarországra. Ez utóbbi alkalommal adta át a magyar fél Horn Gyula külügyminiszter Jean-Pierre Hocké főbiztosnak írt levelét, amelyben kifejezte készségét a Főbiztosság budapesti irodájának megnyitására folytatandó tárgyalások megkezdésére. MNL OL XIX-J-1-j-1989 105. doboz. A Menekültügyi Főbiztosság technikai csoportjának magyarországi látogatása (1989. március 23.); AZ ENSZ Menekültügyi Főbiztossága segítséget ígért hazánkknak. In: *Magyar Nemzet*, 1989. március 22. 3.

kozás támogatásával kapcsolatban. Ellenkezőleg, a kapcsolatfelvétel egy korábban elérhetetlen országcsoporthoz nyitott utat, és az UNHCR képviselői minden lehetséges alkalommal sürgették a magyar csatlakozást, és kifejezték segítőkészségüket a magyar belső mechanizmus kialakításában.³³ A nyugati országok pozitív reagálását és támogatását az UNHCR biztosra vette, arra hivatkozva, hogy azok érdeke a menekültek megállítása Magyarországon.³⁴ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az 1989 őszén kényszerűségből lemondott Jean-Pierre Hocké főbiztos népszerűségvesztéséhez részben az is hozzájárult, hogy egyes nyugati országok szerint túlzott aktivitást mutatott a kelet-európai térség bevonásában, és nem minden kormány vette jó néven, hogy a donorországok „sokkal nagyvonalúbb anyagi bekapcsolódását” szorgalmazta.³⁵

Jelen tanulmánynak nem célja, hogy bemutassa a keletnémet menekültek ügyét, ami az osztrák–magyar határnak a történetírásban részletesen feldolgozott ideiglenes megnyitásához vezetett, de fontos megjegyezni, hogy Magyarország részessége az 1951-es genfi menekültügyi egyezményben ösztönzőleg hatott 1989 nyarán a Német Demokratikus Köztársaságból (NDK) érkező, a Német Szövetségi Köztársaságba (NSZK) továbbutazni kívánó keletnémet állampolgárokat is.³⁶ Ugyan a donorországok álláspontja ellenére Magyarország nem tekintette a keletnémeteket az egyezmény alá tartozó menekülteknek, a budapesti UNHCR-iroda gyors megnyitása mögött is megfigyelhető az NSZK-nak a Menekültügyi Főbiztosságnál folytatott aktív lobbizása.³⁷ Magyarország néhány héttel az UNHCR budapesti irodájának megnyitása előtt, 1989. szeptember 10-én döntött a magyar–osztrák határ megnyitásáról az NSZK-ba továbbutazni szándékozó keletnémet menekültek előtt. Az esetükben tanúsított humanitárius bánásmódot az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága is elismerését fejezte ki a magyar kormánynak.³⁸

Magyarország – mint a Varsói Szerződés országai közül az első állam, amely csatlakozott az 1951-es genfi menekültügyi egyezményhez – a menekültügyet érintő nemzetközi fórumokon is fontos szerepet kapott az 1990-es évek elején.

33 MNL OL XIX-J-1-j-1989 105. doboz. A Menekültügyi Főbiztosság ténymegállapító küldöttségének magyarországi látogatása (1989. február 13.).

34 MNL OL XIX-J-1-j-1989 105. doboz. Kapcsolatunk a Menekültügyi Főbiztossággal (1989. május 2.). Az UNHCR-rel történő magyar kapcsolatfelvétel különösképp fontos volt Ausztria számára, amelyet szomszédos országgént a leginkább érintettek a Magyarországról Nyugat felé továbbutazó romániai menekültek. Knoll, 2022. 517–518.

35 MNL OL XIX-J-1-j-1990 93. doboz. A Menekültügyi Főbiztosság rendkívüli VB ülése, 1990. május 28–30. (1990. június 28.). A keleti blokk országai már nagyobb gyanakvással fogadták a magyar csatlakozást, amely 1989-ben a Szovjetunió tájékoztatása, hallgatóságos jóváhagyása mellett történt. A gyakorlatban a Varsói Szerződésen belül azonban továbbra is abszurdnak tűnt a gondolat, hogy a szövetségi blokk országainak állampolgárait menekültként kezelje Magyarország. MNL OL XIX-J-1-j-1989 105. doboz. Szakértői konzultáció a Nemzetközi Menekültügyi Hivatalban Genfben (1989. február 28.); Interjú Görög János-sal, a Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Főosztályának korábbi vezetőjével. Készítette Kaszás Veronika 2008. december 11-én.

36 Lásd: Jobst, 2010; Slachta, 2016. 256–258.

37 Tóth I., 2010. 74–77.

38 UNHCR Archives, Protection and General Legal Matters – General – Protection – Hungary (11/3/60-600.HUN). Contributions to UNHCR for the programme of assistance to asylum seekers and refugees in Hungary 1989.

Jugoszláviával együtt meghívottja volt azoknak a tanácskozásoknak, melyeket az UNHCR szervezett a nyugati országok számára, és amelyeken a szocialista országok átalakulása következtében várható migrációs és menekültügyi kihívásokat tárgyalták meg a nyugat-európai és az észak-amerikai államok képviselői. 1990-ben, amikor a nyugati országok többmillió nagyságrendű kivándorlást vártak a kelet-európai térségből, elsősorban a Szovjetunióból,³⁹ de a nemzetiségi feszültségek miatt Jugoszláviából, Romániából, illetve gazdasági okokból a korábbi keleti blokk más országaiból is, a menekültügyi főbiztos koordinátorának megfogalmazása szerint jelentős mértékben kívántak Magyarországra támaszkodni „a kelet-nyugati menekültügyi párbeszéd további alakulásában”.⁴⁰ A Főbiztosság európai koordinátora azt javasolta Magyarországnak, hogy gyorsan és aktívan kapcsolódjon be valamennyi intézményes és ad hoc integrációba, például csatlakozzon a dublini egyezményhez.⁴¹ A szervezet meglátása szerint ugyanis Magyarország kerül „Ausztria hagyományos kelet-nyugati tranzitszerepébe”.⁴² Az UNHCR Magyarország iránti bizalmát mutatja, hogy az 1991-ben, a korábbi szocialista blokkból a menekültügyi egyezményhez csatlakozó új országoknak szervezett menekültügyi képzési programjában Magyarországot – amelyet a főbiztos szerint „nem is lehet kompenzálni eddigi áldozatos és példamutató menekültügyi tevékenységéért” – a kelet-közép-európai régióban oktatói feladattal bízta meg, tekintettel arra, hogy „a régió legrégebbi menekültügyi tapasztalatokkal rendelkező országa”.⁴³

Az UNHCR budapesti irodájának tapasztalatai

Magyarország kormánya 1989. október 4-én írta alá a megállapodást az UNHCR budapesti irodájának megnyitásáról, hogy az iroda elősegítse a szervezet együttműködését a genfi egyezmény új tagállamával a menekültek nemzetközi védelme és a humanitárius segítségnyújtás területén. A szerződés hangsúlyt fektetett a kormány és az UNHCR párbeszédére és együttműködésére a menekülteket támogató projektek előkészítésében és megvalósításuk valamennyi fázisának figyelemmel kísérésében. Ezzel egy időben Magyarország és az UNHCR egy projektmegállapodást is kötött az 1989. június 1. – 1990. március 31. közötti időszakra a menekültek magyarországi letelepítéséről.⁴⁴ A támogatást elsősorban a menekülteket befogadó állomások kialakítására, felszerelésére, valamint a menekültek lakhatásának biz-

39 Gatrell, 2013. 254.

40 MNL OL XIX-J-1-j-1990 93. doboz. UNHCR jelentése az 1990. januári bécsi „Kelet-nyugati népmozgalmak” c. tanácskozásról (1990. június).

41 Az 1990. június 15-én, 12 európai ország által aláírt dublini egyezmény (2013 óta Dublin III. rendelet) célja annak megakadályozása volt, hogy a menedékkérők az akkori Európai Gazdasági Közösségen belül több tagországban is benyújthassák menedékkérelmüket.

42 MNL OL XIX-J-1-j-1990 93. doboz. Információk a Menekültügyi Főbiztosságról (1990. november 12.).

43 MNL OL XIX-J-1-k-1991 103. doboz. Menekültügyi Főbiztosság tisztviselői magyar vonatkozású kérdésekről (1991. január).

44 A megállapodás eredetileg egymillió USD összegű támogatásról szólt, amelyet aztán 1989 decemberében hárommillió USD-re növeltek. UNHCR Archives, UNHCR Agreements with Governments and Orga-

tosítására, átképzésük, szükség esetén nyelvtanulásuk támogatására lehetett felhasználni.⁴⁵ A genfi egyezményhez történt magyar csatlakozást követően, 1989 májusában az UNHCR 5,2 millió USA-dollár összegben rendkívüli segélyfelhívást indított elsősorban a Romániából érkező menekültek támogatására, aminek eredményeként több körös lobbitevékenységet követően csaknem 5 millió dollár folyt be a szervezethez.⁴⁶ A legnagyobb donorországok között az első helyen az NSZK szerepelt, majd Finnország, az Amerikai Egyesült Államok, Hollandia, Svájc és Ausztria, mellettük Japán, Franciaország és az Egyesült Királyság is hozzájárult az UNHCR magyarországi programjához.⁴⁷

Az UNHCR budapesti irodája 1989. október 15-én kezdte meg működését.⁴⁸ A magyar vezetés – a jugoszláv példát követve – eredetileg magyar állampolgárt javasolt a budapesti iroda vezetőjének.⁴⁹ Az UNHCR döntése értelmében a posztot végül Wen-Hsien Huang hongkongi születésű brit állampolgár nyerte el, aki addig az UNHCR szervezetén belül a genfi központ mellett az 1980-as években Thaiföldön és Pakisztánban dolgozott kiküldetésben.⁵⁰ A helyettesi posztot a magyar kormány javaslatára Laukó Károly, a Béke Világtanács korábbi magyar titkára töltötte be.⁵¹

1989. december közepére az iroda működésének minimális feltételei teljesültek, bár a belső jelentésekből kiderül, az UNHCR azzal szembesült, hogy a tervezettnél jóval több időbe és erőfeszítésbe telik az irodanyitás olyan helyszínen, ahol „az alapvető felszerelések és szolgáltatások hozzáférhetősége rendkívül korlátozott”.⁵² A kezdeti időszak prioritása az UNHCR bemutatkozása és a kapcsolat-

nisations; Box 7 ARC-2/B34, Agreement between UNHCR and the Government of the Hungarian People's Republic regarding establishment of UNHCR office (10a/1-1989/4) (1989. október).

45 MNL OL XIX-J-1-j 105. doboz. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossággal a Magyarországon tartózkodó menekültek letelepítéséhez történő segítségnyújtás tárgyában kötendő megállapodás (1989. július 10.).

46 UNHCR Archives, Visit of the High Commissioner Hungary. 12–15 April 1992. S. J. P. [Søren Jessen Peter-Petersen] (13/5/20.3-45) (1992. április). Az UNHCR Európai és Észak-Amerikai Osztályának vezetője, Fiorella Cappelli többször is csalódását fejezte ki amiatt, hogy várakozásaikkal ellentétben a szervezet felhívása nem talált komoly visszhangra. Az első hónapokban a kért összegnek csupán a töredéke folyt be, így kérdésessé vált a támogatási program megvalósíthatósága, amit Cappelli a lehetséges donorországoknak, így Franciaországnak is jelzett. AMAE Nations Unies et Organisations Internationales, 1986–1990, carton 2929, cote: 3302TOPO. Le HRC et les demandeurs d'asile roumains en Hongrie (1989. július 12.).

47 UNHCR Archives, Protection and General Legal Matters – General – Protection – Hungary (11/3/60-600.HUN). Contributions to UNHCR for the programme of assistance to asylum seekers and refugees in Hungary – 1989.; AMAE Nations Unies et Organisations Internationales, 1986–1990, carton 2929, cote: 3302TOPO. H.C.R.: Réfugiés roumains en Hongrie (1990. április 30.).

48 UNHCR Archives, External Relations – Relations with Governments – Hungary (11/3/01-010.HUN) 1988–1994 (1989. október).

49 AMAE Nations Unies et Organisations Internationales, 1986–1990, carton 2929, cote: 3302TOPO. Mission en Hongrie du Haut Commissariat aux Réfugiés, 6/11 février (1989. február 15.).

50 MNL OL XIX-J-1-j-1989 105. doboz. A Menekültügyi Bizottság budapesti irodájának vezetője (1989. szeptember 14.).

51 Kezdetben mellettük egy jogtanácsos és három helyi alkalmazott dolgozott az irodában.

52 UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1989–1990 and Programming for 1990–1991 – Hungary (11/3/11-110.3.HUN). Records of the Central Registry F6, Revised 1990 and proposed 1991 assistance in Hungary (1990. április 5.).

felvétel volt a fontosabb intézményekkel és a lehetséges partnerekkel, beleértve a központi és a helyi közigazgatás szereplőit, illetve a diplomáciai testület tagjait. A magyar közigazgatáson belül az UNHCR irodájának fő partnere az 1989 áprilisától a Belügyminisztérium irányítása alatt működő Menekültügyi Hivatal, illetve a Külügyminisztériumon belül a Multilaterális Főosztály, majd a Konzuli Főosztály volt. Az iroda munkatársai a miniszteriális hivatalok mellett már az első hetekben kapcsolatba léptek a Magyar Vöröskereszt vezetőivel, hasonlóképpen az erdélyi menekültek ellátásában fontos szerepet betöltő magyar református egyház püspökével, akik együttműködési készségüket fejezték ki az UNHCR budapesti irodájával.⁵³ Mindezzel párhuzamosan a budapesti irodavezető, Wen-Hsien Huang felvette a kapcsolatot azon donorországok nagyköveteivel, akiktől a magyarországi menekültügyi program támogatását várták.⁵⁴ Az első hónapokban számos egyéni megkeresés érkezett az UNHCR budapesti irodájához, többségében azért fordultak az irodához, hogy segítséget kapjanak nyugati országokban történő letelepedéshez.⁵⁵

A menekültügy nyugati kezelési mintáját tanuló magyar államigazgatásnak a Budapesten újonnan megnyílt ENSZ-képviselettel való együttműködése nem ment zökkenőmentesen. A budapesti irodavezető proaktív fellépését a magyar hatóságok sokszor nem nézték jó szemmel. Már egy évvel az irodanyitás után arról tudósítanak a külügyi jelentések, hogy „a budapesti iroda és a magyar hatóságok viszonyát feszültségek terhelik”. Magyar részről azt sérelmezték, hogy Wen-Hsien Huang „kapcsolattartási kötelezettségeit rosszul értelmezve indokolatlanul magas szintekre törekszik, ezáltal nem fordít figyelmet azon természetes partnereire, akik az ügyeket a legjobban ismerik”. Emellett úgy ítélték meg, hogy magyar helyettesét, a szocialista rendszer diplomáciai karrierjéből a nyugati országok által létrehozott ENSZ-szervezetbe „átigazolt” Laukó Károlyt „nem foglalkoztatja megfelelően”.⁵⁶ A vezető és magyar helyettese, illetve az iroda és a magyar igazgatás közötti feszültségeket az UNHCR is érzékelte, és már 1990 novemberében döntést hoztak Huang irodavezető visszahívásáról. A magyar helyettes munkáját „kettős lojalitásából adódóan” a Főbiztosság kezdetektől problémásnak nevezte, ami gondokat okozott az iroda működésében. Szerződését így első éve lejártával nem hosszabbították meg.⁵⁷

53 UNHCR Archives, External Relations – Relations with Governments – Hungary (11/3/01-010.HUN). Incoming Cable (1989. november 23.).

54 Első körben Ausztrália, Belgium, Kanada, Dánia, Franciaország, Olaszország, Japán, Norvégia, Svédország és az Egyesült Királyság nagykövetségével. Emellett az irodavezető köszönetet mondott a programot már támogató országok, Ausztria, az NSZK, Hollandia, Svájc és az Amerikai Egyesült Államok nagykövetének. UNHCR Archives, External Relations – Relations with Governments – Hungary (11/3/01-010.HUN) 1988–1994. Incoming Cable (1989. november 23.).

55 Az érdeklődők zöme ugyan nem tartozott az UNHCR hatáskörébe, viszont a beszámolók szerint az alkalmazottak idejéből igen sokat elvett meghallgatásuk. UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1989–1990 and Programming for 1990–1991 – Hungary (11/3/11-110.3.HUN). Records of the Central Registry F6. Revised 1990 and proposed 1991 assistance in Hungary (1990. április 5.).

56 MNL OL XIX-J-1-j-1990 93. doboz. Az UNHCR budapesti irodájának tevékenységéről (1990. október 28.).

57 Az irodanyitást követő évben a Menekültügyi Főbiztosság szűkülő anyagi keretei miatt takarékosági szempontok, valamint a térségben végbemenő újabb változások is indokoltak szervezeti átalakításokat.

Huang visszahívása után az UNHCR Lars Thomas Birath svéd tisztviselőt választotta a budapesti irodavezetői posztra 1991 februárjától. 1994-ig tartó hivatali idejében új szintre léptek Magyarország és az UNHCR kapcsolatai. Az ENSZ-szervezet részéről az új tereppel való ismerkedés, magyar részről pedig a hiányzó intézményi és jogszabályi keretek alapjainak kialakítását követően a Főbiztosság komolyabb elvárásokat támasztott Magyarországgal szemben.

A földrajzi korlátozás kérdése

A Menekültügyi Főbiztosság 1990-ben felállított céljai között még nem szerepelt a menekültügyi egyezmény elfogadása óta a magyar fél által fenntartott, az Európán kívüli menekülteket érintő földrajzi korlátozás eltörlésének szándéka, 1991-től azonban központi kérdéssé vált, amit a Főbiztosság minden lehetséges alkalommal felvetett.⁵⁸ Ennek oka azonban nem csak az volt, hogy az UNHCR a magyar kormány és közvélemény nyitottabb, elfogadóbb hozzáállását erősítse az Európán kívüliek irányába. Egyrészt a Menekültügyi Főbiztosság budapesti irodájának korlátozott kapacitásaiból sok időt és energiát elvett, hogy a magyar korlátozás 1997. évi feloldásáig az iroda munkatársai kezelték és bírálták el az Európán kívüli menekültek kérelmeit,⁵⁹ még ha azok száma töredéke is volt a Romániából, majd Jugoszláviából érkezőkének, és túlnyomó többségüket az iroda megalapozatlannak tartotta.⁶⁰ Másrészt a menekültstátuszt elnyerteknek rendkívül nehéz volt befogadó országot találni a bevándorláspolitikájukat szigorító nyugati országokban.⁶¹ A megkeresett nagykövetségek az elutasítást azzal indokolták, hogy inkább Magyarországnak kellene visszavonnia a földrajzi korlátozást, és integrálnia az Európán kí-

Az UNHCR új terveiben szerepelt, hogy Bécsbe helyezze a kelet-közép-európai regionális központot, ahonnan a budapesti, bukaresti, prágai és varsói irodát is koordinálnák, tekintettel a bécsi iroda hagyományaira, tapasztalataira és megfelelő személyi állományára. A magyar Külügyminisztérium a tervet nem támogatta, attól tartva, hogy az átalakítás a budapesti iroda lefokozását és a magyar helyzet lebecsülését jelentené, ami a donorországoknak is negatív üzenetet közvetítene, és a menekültügyi támogatások mérés-klődésével járna. MNL OL XIX-J-1-j-1990 93. doboz. UNHCR elképzelései a budapesti iroda átalakításáról (1990. november 23.).

58 UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1989–1990 and Programming for 1990–1991 – Hungary (11/3/11-110.3.HUN). Records of the Central Registry F6, Revised 1990 and proposed 1991 assistance in Hungary (1990. április 5.).

59 Interjú Ambrus Ágnessel, a BM Menekültügyi Hivatal, majd az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság budapesti irodájának munkatársával. Készítette Neményi Mária 2023. szeptember 26-án az *Unlikely Refuge?* (Valószínűtlen menedék?) című ERC-projekt keretében.

60 1990-ben az összes Európán kívüli kérelmező (128 fő) közül 12 főnek adta meg az UNHCR budapesti irodája a menekültstátuszt: 11 szomáliai és egy iraki állampolgárnak. 1991 folyamán az irodát felkereső körülből 500 főből a menekültstátuszt csupán 15 fő kapta meg. Az érdeklődők egy részének még a kérelem benyújtása előtt nyoma veszett. UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1991–1992 and Programming for 1992–1993 – Hungary (11/3/11-110.5.HUN). Reporting on UNHCR Activities 1991 (1992. február 7.). Lásd még: Nagy, 2012. 152–154.

61 UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1989–1990 and Programming for 1990–1991 – Hungary (11/3/11-110.3.HUN) 1990–1990. Records of the Central Registry F6, Revised 1990 and proposed 1991 assistance in Hungary (1990. április 5.).

vülről érkező menekülteket. A magyar korlátozás feloldása esetén a kérelmezők helyi letelepítése elméletben valóban egyszerűbb megoldás lett volna, bár többségük Birath jelentései szerint a jobb életfeltételek reményében tovább kívánt utazni a nyugati országokba, és kérelmüket csak végső megoldásként nyújtották be Magyarországon. Az Európán kívüli menekültek átmeneti gondozásáról és ellátásáról az UNHCR a Magyar Vöröskereszttel projektszerződést kötött.⁶²

A magyar hivatalnokok és politikusok egy része kínosnak érezte a földrajzi korlátozás fenntartását, azonban a döntéshozók álláspontja az volt, hogy a nyitáshoz előbb stabil gazdaságra és a határok biztos védelmére van szükség az illegális bevándorlás megakadályozására.⁶³ A fokozott gazdasági nehézségek mellett – melyeket érvelésük szerint egy nagyobb menekülthullám tovább súlyosbítana – a magyar közvélemény felkészületlenségével indokolták a földrajzi korlátozás fenntartását.⁶⁴ Jeszenszky Géza külügyminiszter Sadako Ogata főbiztossal folytatott 1991. február 19-i tárgyalásán ezt úgy fogalmazta meg, hogy Magyarország felkészül a nyitásra, noha a menekültek számának várható növekedése további anyagi terhet róna az országra. Úgy vélte, hogy a magyar társadalom összességében nem áll készen arra, hogy más kulturális háttérű személyeket befogadjon, fennáll a rasszizmus veszélye, és a társadalom érzékenyítése időbe telik. Állítását azzal támasztotta alá, hogy néhány ezer kubai, vietnami és közel-keleti külföldi munkavállaló Magyarországon maradása is ellenséges reakciókat váltott ki, és hogy az ellenséges hozzáállás gazdasági nehézségek idején tovább erősödhet. A magyar külügyminiszter kiemelte annak fontosságát, hogy az UNHCR a népességmozgások kiváltó okaival is foglalkozzon.⁶⁵

A magyar érvelés megalapozottságát gyengítette, hogy 1991-től a Magyarországhoz hasonló kihívásokkal küzdő volt szocialista országok – Csehszlovákia, Lengyelország és Románia – is a menekültügyi egyezmény részesévé váltak, földrajzi korlátozás nélkül, így a merev magyar hozzáállás még kevésbé volt érthető a Főbiztosság számára. Thomas Birath irodavezető fontosnak tartotta a nemzetközi nyomás fenntartását, mivel, ahogy fogalmazott, „belpolitikai szinten kevesen vannak – ha vannak egyáltalán –, akik felemelik a hangjukat a változtatásért”.⁶⁶

Mindeközben az 1990-es évek elején a nyugati országok is folyamatosan nyomást gyakoroltak Magyarországra a migrációs politika területén, hogy szigorúan

62 UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1991–1992 and Programming for 1992–1993 – Hungary (11/3/11-110.5.HUN). Reporting on UNHCR Activities 1991 (1992. február 7.).

63 Uo.

64 UNHCR Archives, External Relations – Relations with Governments – Hungary (11/3/01-010.HUN) 1988–1994. Note for the file, Meeting of the High Commissioner with Dr. G. Jeszenszky, Minister for Foreign Affairs, Hungary (1991. február 19.).

65 Uo.; Interjú Jeszenszky Géza volt külügyminiszterrel. Készítette: Kecskés D. Gusztáv és Kemény János 2024. november 29-én.

66 UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1991–1992 and Programming for 1992–1993 – Hungary (11/3/11-110.5.HUN). Reporting on UNHCR Activities 1991 (1992. február 7.).

intézkedjen az országból illegálisan továbbutazni szándékozókkal szemben.⁶⁷ A magyar hatóságok, igyekezve ennek az elvárásnak megfelelni, valóban szigorítottak a gyakorlatukon, viszont közben a határon a magyar hatóságok intézkedései során megállított, kitoloncolásra, vagy Európán kívülről érkezőként az UNHCR eljárására váró menekültek abban a kerepestarcsai táborban várakoztak, amelynek körülményeit az 1990-es évek elején nemcsak a magyar és a nemzetközi sajtó, hanem az UNHCR belső jelentései is rendszeresen bírálták.⁶⁸ A Menekültügyi Főbiztosság ugyan megfelelőnek tartotta a tábor fenntartó magyar hatóságok együttműködési készségét, ugyanakkor nehezményezte a magyar rendőröknek, hivatalnokoknak a menekültekkel (különösképp az Európán kívüliekkel) szembeni, idegenellenességet és gyanakvást tükröző hozzáállását.⁶⁹ Némiképp paradox módon az UNHCR budapesti irodájának 1992. februári jelentése azt állapította meg, hogy Magyarország aktív bekapcsolódása a nemzetközi migrációs és menekültügyi konferenciákba azt is eredményezte, hogy az ország közelebből megismerte az európai eljárásmodokat ezen a területen, és maga is alkalmazni kezdte az illegális bevándorlókkal szembeni szigorúbb intézkedések európai érvrendszerét. Azaz a szocializmus zárt évtizedeit követően a kezdeti megengedőbb bevándorláspolitikai irányából éppen nyugati mintára mozdult el Magyarország a szigorúbb eljárások felé. Ennek következményeit az UNHCR budapesti irodája is megérezte, mivel 1991 második felétől a korábbiakhoz képest jelentősen megnőtt az eredetileg Nyugat felé tartó Európán kívülről érkezők menekültkérelmeinek száma.⁷⁰

Szemléletformáló támogatás?

A földrajzi korlátozás fenntartása mellett a másik érzékeny kérdés, amely mind a Németh-, mind az Antall-kormány idején a konzultációk során folyamatosan napirenden szerepelt, a Magyarországnak nyújtott UNHCR-támogatás mértéke volt. Ez a kezdetektől elmaradt attól, amit a magyar vezetés remélt, és nem nyújtott megoldást a menekültek ellátásának finanszírozására. Ráadásul – a Menekültügyi Hivatal

67 Ennek oka részben a nyugat-európai országokban benyújtott menekültügyi kérelmek számának erőteljes növekedése volt ebben az időszakban: míg 1988-ban 290 ezer, 1989-ben már 320 ezer, 1990-ben pedig 420 ezer volt a kérelmek száma. Az UNHCR 1991. évi jelentése: <https://www.unhcr.org/publications/report-united-nations-high-commissioner-refugees-1991> (letöltés: 2025. április 8.).

68 Lásd: (lencsés): Leálltak az embercsempészek. Gazdasági menekültek nem jöhetnek. In: *Magyar Hírlap*, 1990. október 17. 4.; Rimay Andrea: „Soha többé nem megyek vissza.”; Tóth Ákos: A kerepestarcsai bűgyor. Kommunikáció: angolul és ököllel.; Fekete Gy. Attila: Hazai helyzetjelentés.; Vajda Péter: Gálszécsy: Nem lesz új szögesdrót. In: *Népszabadság*, 1991. november 18. 7.; L. K.: Migráció: szigorúbb fellépés, nemcsak itthon. Európa nem látja szívesen a menekülteket. In: *Magyar Hírlap*, 1992. január 8. 9.; Csarnai Attila: Kiutasításra váró külföldiek: Tűszszedéstől féltünk Kerepestarcsán. In: *Népszava*, 1992. január 14.

69 UNHCR Archives, Visit of the High Commissioner Hungary 12–15 April 1992. S. J. P. [Søren Jessen Petersen] (13/5/20.3-45) (1992. április).

70 UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1991–1992 and Programming for 1992–1993 – Hungary (11/3/11-110.5.HUN). Reporting on UNHCR Activities 1991 (1992. február 7.); Interjú Kovács Andrásal, a Magyar Vöröskereszt Menekültszolgálatának egykori vezetőjével. Készítette Kaszás Veronika, 2009. február.

egy 1989. októberi jelentése szerint – a menekültügyi egyezményhez való csatlakozás ténye önmagában vonzóvá tehetette Magyarországot mint cél- vagy tranzitországot: „Az országban végbemenő demokratizálódási folyamat, csatlakozásunk a genfi egyezményhez és a műszaki határzár megszüntetése a magyar–osztrák határon vonzóvá teszi az idemenekülést.” A belső elemzés szerint a rendszerváltozást kísérő nehéz gazdasági helyzetben a menekültek érkezése „egyre kevésbé elviselhető terhet ró Magyarországra”, különösen a nem magyar nemzetiségűek számbeli növekedése okoz gondot, akik nem beszélnek magyarul, és így nem tudnak, vagy nem is akarnak munkát vállalni. Céljuk a továbbutazás Nyugat felé, azonban az NSZK által befogadott német nemzetiségűek kivételével „alig mutatkozik készség a befogadásukra”.⁷¹

Annak ellenére, hogy a Szovjetunió összeomlásához kapcsolódó félelmek, hogy milliós nagyságrendben érkeznek majd a szomszédos országokba menekültek, nem következett be, a magyar hatóságok a támogatás fenntartása vagy növelése mellett érveltek, arra hivatkozva, hogy a Romániából érkező menekültek száma a várakozásokkal ellentétben az 1989. decemberi romániai eseményeket követően sem csökkent, sőt a magyar kisebbséget sújtó 1990. márciusi eseményeket követően⁷² újra növekedésnek indult.⁷³ A magyar fél többször jelezte az UNHCR-nek, hogy a magyar hatóságok továbbra is emberséges hozzáállásra törekednek, az egyre növekvő anyagi terheket viszont az ország nem sokáig tudja egyedül viselni, számítanak a nemzetközi szolidaritásra a menekültek megfelelő ellátásában.⁷⁴ A Menekültügyi Hivatal adatai szerint 1990-ben 18 ezer fő érkezett Romániából, akik közül 3300-an kaptak menekültstátuszt. Így 1990 végén összesen mintegy 30 ezer romániai menekült élt Magyarországon, akik közül 4000 fő kapta meg formálisan az egyezmény szerinti menekültstátuszt.⁷⁵

Az UNHCR háttéranyagai szerint a nyújtott támogatás 1989–1991 között összességében a magyar menekültügyi költségeknek mintegy 10 százalékát fedezte, figyelembe véve az egészségügy, az oktatás, valamint a talán legnagyobb kihí-

71 MNL OL XIX-B-11-1989 Menekültügyi és Migrációs Hivatal iratai (1989. október).

72 Ennek legdrasztikusabb példája volt, amikor Marosvásárhelyen a magyar közösség 1990. március 15-i békés ünnepi megemlékezésével kezdődő tüntetések március 19–20-ra öt halottat és több száz sebesültet követelő véres utcai összecsapásokba torkolltak a román ellentüntetők megjelenésével. Részletesen lásd: Novák, 2014. 228–231.

73 A Menekültügyi Hivatal 1990. július 31-i adatai alapján Magyarországon megközelítőleg 30 ezer menekült tartózkodott, akiknek több mint 78 százaléka magyar volt, 17 százaléka román, 3 százaléka német és csupán 1 százaléka egyéb nemzetiségű. UNHCR Archives, Assistance – Resettlement – Immigration – Hungary (11/3/52-522.HUN) 1988–1993. Settlement of Refugees in Hungary (1990. július 31.).

74 UNHCR Archives, Protection and General Legal Matters – General – Protection – Hungary (11/3/60-600.HUN) 1987–1994. The situation in Hungary (1990. június 29.); UNHCR Archives, Assistance – Resettlement – Immigration – Hungary (11/3/52-522.HUN) 1988–1993. Visit to the High Commissioner by Mr. E. Morvay, Secretary of State, Ministry of Interior, Hungary (1991. november 27.).

75 UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1991–1992 and Programming for 1992–1993 – Hungary (11/3/11-110.5.HUN). Reporting on UNHCR Activities 1991 (1992. február 7.).

vást jelentő elszállásolás területén nyújtott támogatásokat és költségeket is.⁷⁶ A Főbiztosság pontosan tisztában volt azzal, hogy a gazdasági átalakulás közepette Magyarország pénzügyi válsággal, növekvő munkanélküliséggel, inflációval, lakáshiánnyal küzd az igen magas állami adósságállomány mellett.⁷⁷ Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága erre való tekintettel támogatta a képzéseket, átképzéseket is, amelyekhez Magyarországon nem volt meg a megfelelő intézményrendszer, miután a szocializmus évtizedeiben nyilvánosan nem létezett érdemleges nagyságrendű munkanélküliség.⁷⁸ Ugyanakkor az UNHCR saját pénzügyi megszorításai közepette nem tudott a „normális körülmények között elfogadható mértékű” magyar kérésnek megfelelő nagyságrendű támogatást nyújtani. Thomas Birath budapesti irodavezető a menekülteket támogató partnerekkel és szervezetekkel folytatott magánbeszélgetései során azzal a félelemmel szembesült 1990-ben, hogy a magyar közvéleménynek a menekültekkel szembeni addig tanúsított befogadó hozzáállása és – az erdélyi magyarok esetében részben nemzeti együttérzésből fakadó – segítőkészsége a növekvő nehézségek mellett mérséklődni fog, és a következő években megkérdőjeleződik a befogadó, nyitott politika fenntarthatósága. Sokan csalódottságukat fejezték ki amiatt, hogy jöllehet 1988–1989-ben mindenki a nyitott befogadásra bátorította Magyarországot, az UNHCR 1989. évi felhívására mégis mérsékelt lelkesedéssel reagáltak a donorországok. A magyar közvélemény szemében az, hogy az UNHCR nem tudta biztosítani a felhívásában kitűzött támogatási összeget, azt bizonyította, hogy a szervezet nem képes elősegíteni a nemzetközi felelősségmegosztást, és a donorországok nem vesznek tudomást Magyarország gazdasági és politikai helyzetéről.⁷⁹

Noha a romániai menekültek száma 1991-től a román helyzet viszonylagos stabilizálódása következtében csökkent, és a Szovjetunió területéről érkezők száma is mérsékelt maradt, 1991 nyarától a jugoszláviai háború kitörésével kezdetét vette a második világháborút követő időszak legnagyobb európai menekültválsága.⁸⁰ Az 1991 második felében Magyarországra érkező 40–50 ezer regisztrált, valamint becslések szerint további 16–17 ezer nem regisztrált jugoszláv menekült új kihívás elé állította a működésében még tanulási fázisban lévő magyar menekültügyi rend-

76 A menekültek magyarországi integrációs programjára az eredetileg tervezett keretnek 1990-ben végül a 75 százaléka, 750 ezer USD, míg 1991-ben az 50 százaléka, 450 ezer USD jutott. A csökkenő költségvetést az UNHCR a Jugoszlávia felől érkező menekültek növekvő számával indokolta. UNHCR Archives, Visit of the High Commissioner Hungary. 12–15 April 1992. S. J. P. [Søren Jessen Peter-Petersen] (13/5/20.3-45) (1992. április).

77 UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1989–1990 and Programming for 1990–1991 – Hungary (11/3/11-110.3.HUN) 1990–1990. Records of the Central Registry F6, Revised 1990 and proposed 1991 assistance in Hungary (1990. április 5.).

78 MNL OL XIX-B-11 Javaslat a menekültek képzési hátteréhez szükséges feltételek fejlesztéséhez (1989. április).

79 UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1989–1990 and Programming for 1990–1991 – Hungary (11/3/11-110.3.HUN) 1990–1990. Records of the Central Registry F6, Revised 1990 and proposed 1991 assistance in Hungary (1990. április 5.).

80 Gatrell, 2013. 254.

szert.⁸¹ Először szembesültek azzal a magyar hatóságok, hogy a menekültek többsége nem magyar nemzetiségű.⁸² Többségük ideiglenes menedéket kért, amit kivétel nélkül meg is kaptak, míg kis számban indították el a genfi egyezmény szerinti menekültstátusz iránti kérelmet (1991-ben 485 fő). Az alacsony szám az UNHCR budapesti irodavezetőjének elemzése szerint a magyar hatóságok előzetes szelekálásának az eredménye, mivel a hatóságok eleve megpróbálták kiszűrni a nem megalapozott kérelmeket, más tartózkodási formát biztosítva azoknak, akik Magyarországon kívántak maradni.⁸³ 1991-től aztán a délszláv háborús övezetből érkező menekültek ellátására az UNHCR Vészhelyzeti Alapja nyújtott támogatást Magyarországnak.⁸⁴

A Főbiztosság, illetve közvetve a donorországok konkrét anyagi támogatása fontos volt Magyarországnak, a szervezet segítségével a menekültellátási rendszer kiépítésében azonban nem csak ebben a formában mutatkozott meg. Hosszú távú, szemléletformáló hatásában talán még lényegesebb volt az a gyakorlati tudásátadás, tapasztalatomegosztás, ami a nyugati, jogállami demokráciák menekültügyi rendszere felé való elmozduláshoz volt szükséges. Ez megmutatkozott a menekültek meghallgatási folyamatának és az elbírálás módjának oktatásában, a magyarországi befogadóközpontok kiépítésének és működtetésének figyelemmel kísérésében,⁸⁵ továbbá az újonnan kialakított menekültügyi intézményrendszerben dolgozó magyar hivatalnokok szervezett képzésében is.⁸⁶ A menekültügyi eljárásban dolgozó tisztségviselőknek, az újonnan nyílt befogadóállomások vezetőinek komoly gyakorlati segítséget jelentett, hogy részt vehettek az UNHCR helyi irodájának menekültekkel folytatott interjúin, ugyanakkor az UNHCR munkatársai is többször jelen voltak a magyar hatóságok meghallgatásain. A tanulmányutak, amelyeket az UNHCR szervezett, valamint az intézménylátogatások, a tájékoztató anyagok és a gyakorlati kézikönyvek mind iránymutatóként szolgáltak a magyar munkatár-

81 1991-ben a magyar hatóságok 5192 menekültet regisztráltak, akik közül 3751 fő érkezett Romániából (77 százaléka magyar nemzetiségű), 738-an a Szovjetunió területéről (55 százaléka magyar nemzetiségű). UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1991–1992 and Programming for 1992–1993 – Hungary (11/3/11-110.5.HUN). Reporting on UNHCR Activities 1991 (1992. február 7.).

82 65–70 százaléka horvát, 25–30 százaléka magyar és 5 százaléka szerb nemzetiségű volt. 5500 főt a magyar kormány által létrehozott 24 táborban, míg körülbelül 20 ezer főt magánszemélyek szállásoltak el. Uo.

83 A magyar hatóságok előszűréséről az UNHCR nem kapott statisztikákat. Uo.

84 UNHCR Archives, External Relations – Visits by Non-HCR Personalities – Hungary (11/3/01-013.HUN) 1989–1991.

85 A szervezet már a Magyarországgal folytatott első konzultációktól kezdve gyakorlati ajánlásokat adott ezekkel kapcsolatban, javasolva, hogy ne menekülttáborokat, hanem a menekültek szűrését és befogadását elősegítő központi állomásokat állítsanak fel a magyar hatóságok. MNL OL XIX-J-1-j-1989 105. doboz. A Menekültügyi Főbiztosság ténymegállapító küldöttségének magyarországi látogatása (1989. február 13.). Az UNHCR budapesti irodájának 1990–1991-es célkitűzéseit végrehajtva legalább négyhavonta felkeresték valamennyi központot, és felvették a kapcsolatot a helyi hatóságokkal is. UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1990–1991 and Programming for 1991–1992 – Hungary (11/3/11-110.4.HUN). Reporting on UNHCR Activities 1990–91 (1991. április 15.).

86 UNHCR Archives, Protection and General Legal Matters – General – Protection – Hungary (11/3/60-600.HUN) 1987–1994.

saknak.⁸⁷ Ilyen formában az UNHCR tudásátadása az emberi jogi nézőpontokat igyekezett erősíteni az utasításközpontú, a külföldiekkel szemben gyanakvó rendszerben szocializálódott belügyi állomány körében, ahonnan nagyrészt a magyar menekültügyi hatóságok személyi állománya kikerült.

Thomas Birath UNHCR-irodavezető jelentései alapján a szemléletformálás sikeressége elmaradt a várakozásoktól. 1991–1994 közötti budapesti hivatali ideje alatt egyre erőteljesebben hangsúlyozta az ENSZ-szervezet és a magyar Menekültügyi Hivatal eltérő működéséből, intézményi örökségből adódó feszültségeket. 1991-ben még elfogadással jegyezte meg, hogy a Menekültügyi Hivatal nem az UNHCR által elvárt módon tervez, és készíti jelentéseit, statisztikáit, és hangsúlyozta, hogy a szűkös személyzet mellett azt is figyelembe kell venni, hogy egy átalakuló országról van szó, amelynek hivatalnokait segíteni és képezni szükséges ezen a területen is. Akadályozta mind a Menekültügyi Hivatal, mind a befogadóállomások munkatársaival folytatott mélyebb eszmecserét a közös nyelv hiánya is, sokkal inkább csak tolmács segítségével tudtak érintkezni.⁸⁸ Két évvel később már erősebb kritikákkal illette a Menekültügyi Hivatalt, hangsúlyozva, hogy a működésében fennálló problémák a szervezet múltjában gyökereznek. Az 1989-ben felállított iroda alkalmazottjainak nagy része korábban a Belügyminisztérium kötelékében dolgozott, kevesen jöttek kívülről, és Birath szerint csak egy-két fő volt tekinthető az „új Magyarország” képviselőjének. Meglátása szerint senki nem a menekültkérdés iránti érdeklődése miatt volt a hivatalnál, és annak bürokratikus működése a régi rezsim hagyományát követte. A merev, rugalmatlan szervezet centralizált rendszerét Birath a hagyományos hadseregéhez hasonlította. Az UNHCR helyi szervezete igyekezett a fejlődés irányába mozdítani a magyar hivatalt, a folyamat azonban – Birath megállapítása szerint – nagyon nehézkesen ment.⁸⁹

A rendszerváltozás mint meghatározó kontextus

A Menekültügyi Főbiztosság és Magyarország kapcsolatát az 1990-es évek elején meghatározó fő kérdéskörök – a menekültek integrálásának, a munkaerőpiaci, a lakhatási problémák megoldásának nehézségei, a földrajzi korlátozás fenntartása, a régi és az új intézményi minták közötti egyensúlyozás, a magyar társadalom fokozott érzékenysége – mind szorosan kapcsolódtak a magyarországi rendszerválto-

87 Interjú Bárkányi Gáborral, a Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal Menekültügyi Igazgatósága Szegedi Ügyosztályának vezetőjével. Készítette Vajda Róza 2023. június 26-án.; Interjú Káttai Józseffel, a Békéscsabai Befogadóállomás Menekültügyi Osztályának vezetőjével. Készítette Vajda Róza 2023. augusztus 9-én; Interjú Székely Bélával, a békéscsabai menekülttábor vezetőjével. Készítette Vajda Róza és Neményi Mária 2024. február 10-én. Mindhárom interjú az *Unlikely Refuge?* (Valószínűtlen menedék?) című ERC projekt keretében készült.

88 UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1991–1992 and Programming for 1992–1993 – Hungary (11/3/11-110.5.HUN). Reporting on UNHCR Activities 1991 (1992. február 7.).

89 UNHCR Archives, Assistance – Resettlement – Immigration – Hungary (11/3/52-522.HUN) 1988–1993, Records of the Central Registry F19. The Evolvement of Hungarian Refugee Affairs (1993. szeptember 16.).

zás időszakát meghatározó belső, destabilizációval járó átalakuláshoz. A demokratizálódási folyamatot kísérő piaccgazdasági átalakulás, valamint az azt kísérő gazdasági, politikai nehézségek hangsúlyosan jelen voltak a Menekültügyi Főbiztosság budapesti jelentéseiben is mint a magyar közvéleményt, és így közvetve a menekültpolitikát is negatív irányba befolyásoló körülmény. Az új működési keretek között megtapasztalt magas infláció és növekvő munkanélküliség, a kezdeti pozitív várakozásokkal szemben megélt nehézségek, illetve az ezekből fakadó társadalmi feszültségek ahhoz vezettek, hogy a magyar társadalom részéről egyre mérséklődött a menekültek befogadásának az 1980-as évek végén mutatkozó lelkes támogatása.⁹⁰

A magát a Szovjetunió felbomlása és az instabil jugoszláv helyzet miatt frontvonalban érző Magyarország és a magyar vezetés szintén csalódással vette tudomásul, hogy a nemzetközi szolidaritás a nyugati országok részéről jóval mérsékeltebben nyilvánult meg a menekültügy terén, mint azt remélték. A régióban a menekültpolitikai nyitásban élővas Magyarország újonnan kiépülő menekültügyi intézményrendszere – amelynek működését az UNHCR budapesti munkatársai sem tudták egyik napról a másikra új alapokra helyezni – sajátosan ötvözte a szocializmus évtizedeinek mélyen gyökerező örökségét és a hidegháború lezárultával egyre kevésbé befogadó nyugati országoktól gyorsan eltanult mintákat. A kritikákkal együtt az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság irataiban világosan megjelent az átalakuló ország saját korlátait feszegető erőfeszítéseinek elismerése is. Az erdélyi menekültek, majd a keletnémet menekültek kezelésének korábbi méltánylását követően az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság budapesti irodavezetője a magyar lakosság és a magyar hatóságok hozzáállását az 1991 második felében érkező jugoszláviai menekültekhez a „nagylelkű bánásmód kiemelkedő példajaként” festette le.⁹¹

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

AMAE = Archives du ministère des Affaires étrangères (La Courneuve)
Nations Unies et Organisations Internationales, 1986–1990

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
XIX-A-21-d Állami Egyházügyi Hivatal iratai
XIX-B-11 Belügyminisztérium, Menekültügyi és Migrációs Hivatal iratai
XIX-J-1 Külügyminisztérium iratai
M–KS 288 Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai

⁹⁰ 1991 októberétől a munkavállalási engedélyek védelme érdekében szigorítottak a magyar hatóságok az addigi eljárásokon. Erre való tekintettel a Menekültügyi Hivatal 1991-ben támogatási rendszert vezetett be a menekülteket foglalkoztató munkaadóknak. UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1990–1991 and Programming for 1991–1992 – Hungary (11/3/11-110.4.HUN). Reporting on UNHCR Activities 1990–91 (1991. április 15.).

⁹¹ UNHCR Archives, Programming and Evaluation – Reporting on UNHCR Activities in 1991–1992 and Programming for 1992–1993 – Hungary (11/3/11-110.5.HUN). Reporting on UNHCR Activities 1991 (1992. február 7.).

UNHCR Archives (Genf)

Records of the Central Registry

Assistance – Resettlement – Immigration

External Relations

Programming and Evaluation

Protection and General Legal Matters

Refugee Situations

2. Interjúk

Interjú Ambrus Ágnessel, a BM Menekültügyi Hivatal, majd az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság budapesti irodájának munkatársával. Készítette Neményi Mária 2023. szeptember 26-án az Unlikely Refuge? (Valószínűtlen menedék?) című ERC projekt keretében.

Interjú Bárkányi Gáborral, a Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal Menekültügyi Igazgatósága Szegedi Ügyosztályának vezetőjével. Készítette Vajda Róza 2023. június 26-án az Unlikely Refuge? (Valószínűtlen menedék?) című ERC projekt keretében.

Interjú Görög Jánossal, a Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Főosztályának korábbi vezetőjével. Készítette Kaszás Veronika 2008. december 11-én.

Interjú Jantsits Ágnessel, a Magyar Vöröskereszt Nemzetközi Osztálya korábbi vezetőjével. Készítette Kaszás Veronika 2009. január 16-án.

Interjú Jeszenszky Géza volt külügyminiszterrel. Készítette: Kecskés D. Gusztáv és Kemény János 2024. november 29-én

Interjú Kátai Józseffel, a Békéscsabai Befogadóállomás Menekültügyi Osztályának egykori vezetőjével. Készítette Vajda Róza 2023. augusztus 9-én az Unlikely Refuge? (Valószínűtlen menedék?) című ERC projekt keretében.

Interjú Kovács Andrásval, a Magyar Vöröskereszt Menekültszolgálatának egykori vezetőjével. Készítette: Kaszás Veronika, 2009. február 19-én.

Interjú Székely Bélával, a békéscsabai menekülttábor egykori vezetőjével. Készítette Vajda Róza és Neményi Mária 2024. február 10-én az Unlikely Refuge? (Valószínűtlen menedék?) című ERC projekt keretében.

3. Kiadott források és szakirodalom

Ambrus

2001 Ambrus Ágnes: A menedék a nemzetközi jogban. In: *Menedékjog a magyar gyakorlatban. Kézikönyv a menekültügyi eljárás résztvevői számára.* Szerk.: Kószeg Ferenc. Debrecen, 2001. 21–46.

Békés

2019 Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció.* Bp., 2019.

2021 Békés Csaba: Bevezető. A magyar külpolitika fő vonásai, 1945–1990. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990).* Szerk.: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós. Bp., 2021. 11–52.

Bottoni

2021 Bottoni, Stefano: A magyar–román kapcsolatok, 1945–1990. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990).* Szerk.: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós. Bp., 2021. 271–290.

Cohen

2012 Cohen, Gerard Daniel: *In War's Wake: Europe's Displaced Persons in the Postwar Order.* Oxford, 2012.

Cutts

2000 *The State of the World' Refugees. Fifty Years of Humanitarian Action*, UNHCR. Ed.: Cutts, Mark. Oxford, 2000.

Földes

2007 Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Bp., 2007.

Frankl

2022 Frankl, Michal: East Central Europe as a Place of Refuge in the Twentieth Century: Introduction to the State and Patterns of Historical Research. In: *Zeitschrift für Ostmittel-europa-Forschung*, 71. (2022) 4. sz. 473–489. DOI: <https://doi.org/10.25627/202271411251>.

Gatrell

2013 Gatrell, Peter: *The Making of the Modern Refugee*. Oxford, 2013.

Hammerstad

2000 Hammerstad, Anne: Whose Security? UNHCR, Refugee Protection and State Security after the Cold War. In: *Security Dialogue*, 31. (2000) 4. sz. 391–403.

Jobst

2010 Jobst Ágnes: Az állambiztonság és a keletnémet menekültügy. Dokumentumok a genfi menekültügyi egyezményhez való magyar csatlakozásról. In: *Betekintő*, 2010. 3. sz. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_3_jobst.pdf (letöltés: 2025. március 12.).

Kardos

1987 Kardos Gábor: A menekült státusz nemzetközi jogi szabályozása és elnyerése a nemzetközi gyakorlatban. In: *A nemzeti kisebbségek és a menekültek jogai I*. Szerk.: Timoránszky Péter. Bp., 1989. 17–37.

Kaszás

2008 Kaszás, Veronika: Diplomatic Way to the 1951 Geneva Convention. In: *Regio*, 11. (2008) 67–95.

2015 Kaszás Veronika: *Erdélyi menekültek Magyarországon 1988–89. Út a menekültkérdés tagadásától az 1951. évi genfi menekültügyi egyezményhez való csatlakozásig*. Bp., 2015.

Kecskés

2017 Kecskés D. Gusztáv: Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a Kádár-kormány közti kapcsolat az 1956-os magyar menekültválság idején. In: *Történelmi Szemle*, 59. (2017) 3. sz. 463–490.

2022 Kecskés, D. Gusztáv: A Cold War Humanitarian Action: The Western Admission of 1956 Hungarian Refugees. In: *Hungarian Historical Review*, 11. (2022) 4. sz. 913–935. DOI: [10.38145/2022.4.913](https://doi.org/10.38145/2022.4.913).

Knoll

2022 Knoll, Sarah: Eine „Völkerwanderung“? Die Flucht aus Rumänien und die Flüchtlingspolitik in Österreich um 1990. In: *Zeithistorische Forschungen*, 19. (2022) 511–536. DOI: <https://doi.org/10.14765/zzf.dok-2471>.

Loescher

2001 Loescher, Gil: *The UNHCR and World Politics: A Perilous Path*. Oxford, 2001.

Morris

2021 Morris, Julia: The Value of Refugees: UNHCR and the Growth of the Global Refugee Industry. In: *Journal of Refugee Studies*, 34. (2021) 3. sz. 2676–2698. DOI: <https://doi.org/10.1093/jrs/feaa135>.

Nagy

2012 Nagy Boldizsár: *A magyar menekültjog és menekültügy a rendszerváltozástól az Európai Unióba lépésig. Erkölcsi, politikai-filozófiai és jogi vizsgálódások.* Bp., 2012.

Novák

2014 Novák Csaba Zoltán: *Forradalom és rendszerváltás Marosvásárhelyen.* In: *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990).* Szerk.: Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán. Kolozsvár, 2014. 191–236.

Oplatka

2008 Oplatka András: *Egy döntés története.* Bp., 2008.

Országgyűlési napló

1998 *Az 1985. évi június hó 28-ára összehívott országgyűlés naplója.* III. kötet. 34–47. ülés (1988. XII. 20. – 1989. V. 12.). Bp., 1998.

Slachta

2016 Slachta Krisztina: *Megfigyelt szabadság. A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon 1956–1990.* Pécs–Bp., 2016.

Tóth I.

2010 Tóth Imre: *A keletnémet menekültkérdés hatása a Berlin–Bonn–Budapest „háromszög” kapcsolatrendszerére.* In: *A páneurópai piknik és a határáttörés húsz év távlatából.* Szerk.: Gyarmati György. Sopron–Bp., 2010. 67–93.

Tóth J.

1994 Tóth Judit: *Menedékjog – kérdőjelekkel.* Bp., 1994.

Tóth P. P.

2001 Tóth Pál Péter: *Népességmozgások Magyarországon a XIX. és a XX. században.* In: *Migráció és Európai Unió.* Szerk.: Lukács Éva – Király Miklós. Bp., 2001. 19–42.

Türk–Nicholson

2009 Türk, Volker – Nicholson, Frances: *Refugee Protection in International Law: An Overall Perspective.* In: *Refugee Protection in International Law. UNHCR's Global Consultations on International Protection.* Eds.: Feller, Erika – Türk, Volker – Nicholson, Frances. Cambridge, 2009. 3–45.

Zieck

2022 Zieck, Marjoleine: *Az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztossága.* In: *Egy világraszóló történet. Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve.* Szerk.: Kecskés D. Gusztáv – Scheibner Tamás. Bp., 2022. 49–62.

VERONIKA KASZÁS

HUNGARY AND THE UNITED NATIONS HIGH COMMISSIONER FOR REFUGEES

COOPERATION AT THE END OF THE COLD WAR

With the end of the Cold War and the transformation of the Eastern bloc countries in the late 1980s and early 1990s, European refugee policy took on an entirely new meaning. Hungary was the first Warsaw Pact country to join the 1951 Geneva Refugee Convention, motivated by mutual interests, and in October 1989, it provided a base for the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) office. This study examines how, in the first years following Hungary's accession – up until the outbreak of the Yugoslav Wars in 1991 – the UNHCR sought to shape the newly emerging Hungarian refugee system. It did so in line with the values of the

1951 Convention while also navigating the shifting interests of the Western countries behind it. The institutional framework developed under the dual influence of the socialist legacy and the strong expectations of Western democracy, unfolding amidst the economic challenges and social tensions accompanying the transition. The research is based primarily on documents from the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Interior available in the Hungarian National Archives, records from the UNHCR's Archives in Geneva, documents of the French Ministry of Foreign Affairs, various press sources and interviews with key figures and witnesses of Hungarian refugee policy history.

Magyarok az ENSZ nicaraguai választási megfigyelői missziójában

A sandinista forradalom¹ győzelmét követően Nicaragua és Magyarország speciális, elsősorban politikai-ideológiai megfontolásokon alapuló kapcsolatrendszert alakított ki. Már 1979-ben felvette a két ország a diplomáciai kapcsolatokat: a magyar fél 1980-ban nagykövetséget nyitott Managuában, a nicaraguai kormány pedig nem sokkal később felállította nagykövetségét a magyar fővárosban. Az 1980-as években a kapcsolatok dinamikusan fejlődtek. Ugyanakkor ez a viszonyrendszer sosem vált annyira intenzívvé, mint a magyar–kubai kapcsolatok. Egyrészt a szocialista országok nem voltak teljes mértékben elégedettek Kuba fejlődésének alakulásával és a szocialista világ által nyújtott támogatás felhasználásának módjával,² ami csökkentette lelkesedésüket Nicaragua esetében, és nem akartak egy „második” Kubát. Másrészt az érdeklődést tovább apasztották a gazdasági nehézségek, amelyek az 1980-as években már komolyan sújtották a kelet-közép-európai szocialista országokat. Erőforrásaikat inkább saját problémáik enyhítésére kívánták felhasználni, más országok támogatására kevesebbet tudtak és szándékoztak költeni.³ Fontos az időfaktor is, mivel a speciális kapcsolatok Kubával 1959–1960-ra nyúltak vissza, azaz három évtizeden keresztül fejlődhettek a hidegháború viszonyai között, míg az intenzívebb magyar–nicaraguai kapcsolatok egy évtizedre, az 1980-as évekre korlátozódtak, ugyanakkor az említett időszakban látványosan fejlődtek – bár azt

* A szerző a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Nemzetközi Biztonsági Tanulmányok Tanszékének egyetemi tanára (1083 Budapest, Ludovika tér 2., Szenté-Varga. Monika@uni-nke.hu).

1 A Sandinista Nemzeti Felszabadítási Frontot (*Frente Sandinista de la Liberación Nacional*, FSLN) az 1960-as évek elején alapította Carlos Fonseca Amador, Silvio Mayorga és Tomás Borge Martínez, a Somoza-diktatúra megdöntése céljából. A mozgalom Augusto C. Sandino nicaraguai forradalmár és nemzeti hős nevét vette fel, akinek meggyilkolását Anastacio Somoza García, a Nemzeti Gárda vezetője szervezte meg (1937-től Nicaragua elnöke). A sandinisták 1979-ben megdöntötték a Somoza-rendszert – az ország elnöke ekkor már Anastacio Somoza García fia, Anastasio Somoza Debayle –, és hatalomra kerültek. Magyarországon a sandinista és a szandinista kifejezés is használatos, utóbbi viszont jóval ritkább. Az Arcanum digitális periodika-adatbázis 19 589 találatot mutat a sandinista kifejezésre és csak 1314-et a szandinista szóra (letöltés ideje: 2025. január 12.). Tekintettel arra, hogy mind tudományos téren, mind a sajtóban a sandinista kifejezés gyakoribb, továbbá jobban mutatja a kapcsolatot a névadó A. C. Sandinóval, a tanulmányban a sandinista kifejezést használom.

2 Szenté-Varga, 2005. 362–363.

3 Opatrný, 2013. 30.

hozzá kell tenni, hogy szinte a nulláról indultak, ami hozzájárult ahhoz, hogy a változások nagy léptékűek lehessenek.⁴

1990-ben mindkét ország hasonló irányba mozdult el: szabad választásokat tartottak, és a nem demokratikus politikai berendezkedést nyitottabb, plurális politikai rendszerekkel cserélték fel. Az a különleges kapcsolat azonban, ami az 1980-as években létezett Nicaragua és Magyarország között, nem maradt fenn 1990 után. A bipoláris világ szétesésével a szocialista globalizáció⁵ létjogosultsága is megszűnt. A hidegháborúban jelentős és intenzív kapcsolatok álltak fenn a második (szocialista) és a harmadik világ (ma Globális Dél) között. Ennek hátterében szovjet nagyhatalmi érdekek álltak, amelyek szempontjából a dekolonizációs folyamatok és a harmadik világgal való kapcsolatépítés lehetőségként és eszközként szolgálhatott. Ebben a nyitásban a Szovjetunió számított és támaszkodott a többi szocialista országra is, így a Kelet-Európa és a harmadik világ közötti együttműködés nem a szovjet politika ellenében, hanem ellenkezőleg, annak támogatásával valósult meg.⁶ Ugyanakkor ezek a kapcsolatok bevételi forrást jelenthettek, nagyobb nemzetközi láthatóságot, lehetőséget a kormányok belső támogatottságának növelésére, azaz a kelet-közép-európai szocialista országok is profitálhattak belőle. Ezen államok nyugati kapcsolatainak határt szabott a szovjet szövetségi rendszer, a harmadik világgal kialakított összeköttetések viszont növelhették nemzetközi mozgásterüket.

Az említett országok a politikai átmenet révén az 1990-es évek elején fokozatosan visszanyerték döntési szabadságukat. A nyugati kapcsolatokat akadályozó korlátok a bipoláris világ szétesésével ledőltek, következésképpen a harmadik világ – és benne Latin-Amerika – számukra leértékelődött, mivel elvesztette korábban megfigyelhető „kompenzációs” szerepét. A magyar külpolitikában a régió háttérbe szorulásához a politikai átmenetet kísérő gazdasági válság is hozzájárult. 1990 után a magyar politikai vezetés elsősorban Európa felé fordult, az egyik legfőbb cél az európai integrációs folyamatokhoz való csatlakozás lett. A korábbi magyar–latin-amerikai reláció sokat veszített relevanciájából, és az olyan kapcsolatok, amelyek annak idején kötelező jellegűek voltak, azaz nem gazdasági érdekektől vezérelve jöttek létre, hanem politikai-ideológiai alapokon nyugodtak, szinte megszűntek.

Az intenzív magyar–nicaraguai kapcsolatok időszaka 1990-ben lezárult: Magyarország bezárta managuai nagykövetségét. Ugyanakkor éppen 1990-ben tartottak általános választásokat a közép-amerikai államban (február 25-én). A nicaraguai kormány kérésére az ENSZ választási megfigyelői missziót (*Organización de Naciones Unidas para la Verificación Electoral en Nicaragua*, ONUVEN) küldött az országba. Ebben magyar megfigyelők is dolgoztak. Részvételük fő mozgatórugója azonban már nem a magyar–nicaraguai kapcsolatok iránti elkötelezettség volt, hanem Magyarország új ambíciói: szabadon, felelős módon részt kívánt venni a nagy presztízsű nemzetközi szervezet munkájában.

4 Szente-Varga, 2020; Szente-Varga, 2023a.

5 Bockman, 2015; Mark–Betts, 2022. Vörös globalizációnak (Sanchez-Sibony, 2014), alternatív globalizációnak (Mark–Kalinovsky–Marung, 2020) és korlátozott globalizációnak (Tomka, 2023) is nevezik.

6 Apor, 2021. 588.

Jelen kutatás az ONUVEN-t helyi (nicaraguai), regionális (közép-amerikai) és nemzetközi kontextusban vizsgálja. Célja, hogy feltárja, milyen hatása lehetett a missziónak az ENSZ fejlődésére, és hogy volt-e valamilyen szerepe – ha igen, milyen – a magyar–nicaraguai kapcsolatok alakításában. A tanulmány elsősorban ENSZ-dokumentumokra épít, amelyeket más írott forrásokkal egészítettem ki, mint például az Amerikai Államok Szervezete (AÁSZ) és a Carter Center beszámolóit az 1990-es nicaraguai választásokról, a magyar levéltári források, valamint a korabeli sajtó és a visszaemlékezések. Továbbá három – két magyar és egy német – volt választási megfigyelővel készítettem interjút, Abelovszky Györggyel, Horvát Jánossal és Detlef Noltéval.⁷

Előzmények

Az 1980-as években a közép-amerikai földhíd három országában dúlt polgárháború: Guatemalában, El Salvadorban és Nicaraguában. Az utóbbi országban a polgárháború közvetlen előzménye a Somoza-diktatúra bukása és a sandinista hatalomátvétel volt. Ez a jelentős változás azonban nem hozta el a békét az országban. Sőt, polgárháború kezdődött, aminek alapvető indítékai belső okok voltak (például a kormány eleinte nem kívánt autonómiát biztosítani az eltérő történelmi és kulturális hagyományú és etnikai összetételű atlanti tartományoknak),⁸ a helyzetet ráadásul súlyosbította és a konfliktus időtartamát megnövelte a hidegháború logikájából következő szembenállás, hiszen a sandinistákat a Szovjetunió és a szocialista világ, az ellenük harcoló *kontrákat* az Amerikai Egyesült Államok támogatta.⁹ 1984-ben általános választásokat tartottak Nicaraguában. 75 százalékos részvétel mellett – a hivatalos adatok szerint – az elnökválasztást Daniel Ortega nyerte meg, a szavazatok 67 százalékával.¹⁰ Az eredményt azonban nem ismerte el az Amerikai Egyesült Államok,¹¹ és továbbra is nyomást gyakorolt a nicaraguai kormányra, poli-

7 Mindhárom interjú 2023-ban készült, kettő személyes beszélgetés formájában, egy pedig online, MS Teams segítségével. A továbbiakban: Interjú, 2023.

8 Nicaragua keleti része, amely a Karib-tengerrel határos, és ezen keresztül összeköttetésben van az Atlanti-óceánnal. A gyarmati időszakban a britek kereskedelmi lerakatként, majd logisztikai központként használták, végül megszerezték a területet, amely Mosquito protektorátusként egészen 1787-ig brit kézen maradt. A függetlenség elnyerése után Mexikó, majd a Közép-amerikai Egyesült Tartományok, végül Nicaragua részévé vált. A különbségek azonban a 20. századra is fennmaradtak az országban. A nyugati rész lakottabb, spanyol ajkú mesztic népességgel rendelkezik, míg a keleti oldal – amelyet nem karibi, hanem atlanti régióknak neveztek – gyéribben lakott, ugyanakkor etnikailag és nyelvileg sokszínű: megtalálhatók itt miszkító indiánok (bennszülöttek és afrikai rabszolgák leszármazottjai), garifunák (afrokaribi és arawak leszármazottak), továbbá sumo és ráma őslakosok. Az ország csaknem felét kitevő terület végül az 1980-as évek második felében autonómiát kapott. Két részre osztották: a dél-atlanti autonóm régióra (*Región Autónoma Atlántico Sur*), fővárosa Bluefields, valamint az észak-atlanti autonóm régióra (*Región Autónoma Atlántico Norte*), fővárosa Puerto Cabezas. Lásd: Merrill, 1994. 59., 65–66., 90–91.; Sente-Varga, 2023b. 73–87.

9 Jarquín, 2017. 92–93.

10 Merrill, 1994. 46.; Anderson, 1996.

11 Williams, 1990. 15–16.

tikai, gazdasági és fegyveres úton is. A nicaraguai kormány kontrák elleni háborúja „hatékonyabbá tette az amerikai gazdasági szankciókat azáltal, hogy közvetlenül károsította a termelést és elszívta a szűkös forrásokat a nemzetvédelemre”.¹² Az ország az 1980-as évek végére a gazdasági összeomlás szélére került, és a lakosság a fegyveres összecsapások és az életszínvonal drasztikus csökkenése miatt egyre inkább kiábrándult a sandinista vezetésből, és változást akart.¹³ 1990-re Nicaraguában újra választásokat terveztek. Ortega biztos volt abban, hogy (újra) győzni tud. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy maga a győzelem nem elég, azt a nemzetközi közösségnek el is kell ismernie, különös tekintettel az Amerikai Egyesült Államokra, hiszen csak így lehet Nicaragua elszigeteltségét enyhíteni, ezáltal az ország és azzal együtt a sandinista kormány helyzetét javítani.

Mindezek miatt a nicaraguai kormány két nagy presztízsű nemzetközi szervezethez, az Amerikai Államok Szervezetéhez és az ENSZ-hez fordult,¹⁴ hogy az 1990-re tervezett választásokra szervezzenek és küldjenek az országba választási megfigyelői missziót. Az Amerikai Államok Szervezete, amelyet a legrégebb óta fennálló regionális szervezetnek tartanak, az 1960-as évek elejétől folytatott választási megfigyelői tevékenységet (lásd a Dominikai Köztársaságban és Costa Ricában 1962-ben tartott választásokat), így 1990-re közel három évtizedes tapasztalattal rendelkezett. A szervezet olyan polgárháború sújtotta területeken is hajtott végre választási megfigyelői missziókat, mint Guatemala és El Salvador, ahol az 1984-es választások idején volt jelen.¹⁵ Az ENSZ helyzete ebben a tekintetben más volt. A szervezet történetében nem volt precedens olyan választási megfigyelői misszióra, amit szuverén országban hajtott volna végre. Az ENSZ nicaraguai szerepvállalása előtt számos akadály tornyosult: a tapasztalathiány; a nem demokratikus tagállamok részvétele csökkentette a szervezet hitelességét egy demokratikus választás felügyeletében; továbbá egyes tagállamok, mint például Mexikó és Kuba, nyíltan elleneztek a szervezet szerepvállalását, mert azon az állásponton voltak, hogy a misszióval megsértenék a belügyekbe való be nem avatkozás elvét és Nicaragua szuverenitását.¹⁶

Ebben az időszakban Javier Pérez de Cuellar perui diplomata volt az ENSZ főtitkára.¹⁷ Eleinte inkább a nicaraguai megkeresés visszautasítására hajlott. „Tekin-

12 Leogrande, 1996. 343.

13 Merrill, 1994. 50.

14 Miguel d'Escoto Brockmann, Nicaragua külügyminisztere 1989. március 3-án kelt levelében az ENSZ főtitkárhoz fordult, amelyben kérte, hogy „hozzon létre egy nemzetközi megfigyelőcsoportot, amelynek feladata a nicaraguai választási folyamat ellenőrzése lenne annak minden szakaszában, és hatásköre minden választási körzetre kiterjedne”. UN, 1989a. 3.

15 A missziókat lásd a szervezet honlapján: *Electoral Observation Missions*.

16 Schroeder, 2013. 207.

17 Javier Pérez de Cuellar (1920–2020) perui ügyvéd és diplomata. Peru lengyelországi, svájci, szovjetunióbeli és venezuelai nagykövete. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének munkájában kezdetektől fogva részt vett: tagja volt a perui delegációnak az ENSZ Közgyűlés első, 1946-os ülészakán. Később képviselte Perut a Biztonsági Tanácsban, amikor országa 1973–1974-ben a BT nem állandó tagja volt. 1975–1977-ben az ENSZ ciprusi kérdéssel foglalkozó különmegbízottja, 1981-től pedig a főtitkár személyes képviselője az afganisztáni ügyekben. 1982–1991 között, a hidegháború végének időszakában a szervezet főtitkára. Jelen sorok írásáig az ENSZ egyetlen latin-amerikai főtitkára.

tettel nemzetközi jogi tanulmányaimra és az államok belügyeibe való be nem avatkozás elve iránti elkötelezettségemre, kezdetben haboztam, hogy a kérés teljesítését javasoljam” – írta visszaemlékezéseiben.¹⁸ Hagyományosan a választásokat belügynek tekintették, és ez volt az alapvető oka annak, hogy az ENSZ tevékenységi körébe nem tartoztak bele a választási megfigyelői missziók. Kivételt olyan választások jelenthettek – például Namíbia esete ilyen volt –, ahol ezek a dekolonizációs folyamat részét képezték. „Egy szuverén állam választási folyamatának felügyelete az Egyesült Nemzetek Szervezetét ismeretlen és szerintem potenciálisan veszélyes vizekre vinné” – írta a főtitkár.¹⁹

A kockázatot a főtitkár később mégis hajlandó volt vállalni, amit a következőkkel indokolt. Egyrészt, az ENSZ Közgyűlés 1988-ban azt kérte tőle, tegyen meg mindent, hogy véget lehessen vetni a Közép-Amerikában dúló polgárháborúknak. Márpedig ha szabad és tisztességes választásokat lehet tartani Nicaraguában, az hozzájárulhat a fegyveres konfliktus végéhez. Másrészt, a nicaraguai választások nem tekinthetők teljes mértékben az ország belügyének, hiszen részét képezik egy általánosabb jelenségnek, a közép-amerikai békefolyamatnak. Következésképpen ezeknek a választásoknak nemzetközi dimenziója van, ami pedig indokolja az ENSZ jelenlétét.²⁰

Az ONUVEN és a nicaraguai választások

Az ENSZ alaposan felkészült a feladatra. Elliot L. Richardson – amerikai ügyvéd, republikánus politikus és diplomata²¹ –, mint az ENSZ-főtitkár személyes megbízottja, többször járt Nicaraguában, és tárgyalt a különböző politikai erőkkel.²² Iqbal Riza pakisztáni diplomata lett a misszió vezetője és a főtitkár személyes megbízottjának helyettese.²³ Az ENSZ választási megfigyelői misszió Nicaraguában nemcsak a választások napját foglalta magában, hanem ennél jóval hosszabb időszakot. Az ONUVEN hivatalosan 1989. augusztus 25-én kezdte meg működését az országban.²⁴ A misszió nicaraguai tevékenységében három szakaszt különböztethetünk

18 Pérez de Cuellar, 1997. 412.

19 Uo.

20 UN, 1991.

21 Elliot L. Richardson (1920–1999) jogi tanulmányokat folytatott, harcolt a második világháborúban, részt vett a normandiai partraszállásban. Rövid ideig védelmi miniszter és főügyész a Nixon-korszakban, nagykövet Nagy-Britanniában és kereskedelmi miniszter Gerard Ford elnöksége alatt. Jimmy Carter elnöksége idején az Amerikai Egyesült Államok képviselője az ENSZ Tengerjogi Konferencián. Vonatkozó tanulmánya, a *Power, Mobility and the Law of the Sea a Foreign Affairs* 1980. évi negyedik számában jelent meg.

22 UN, 1990a. 1.

23 Iqbal Riza 1934-ben született. A pakisztáni külügyi szolgálat tagja, majd 1978-ban csatlakozott az ENSZ-hez. 1997-től 2004-ig, nyugdíjazásáig Kofi Annan ENSZ-főtitkár kabinetfőnöke. Dolgozott a szervezetnek a világ számos táján, többek között Nicaraguában, El Salvadorban és Bosznia-Hercegovinában. Komoly kritikák érték, hogy többet tehetett volna a ruandai mészárlás megelőzése érdekében (*Serious Mistakes*, 1999. 14.).

24 Tyroler, 1989.

meg: az első a politikai pártok megalakulását fedte le, a második a választási kampányt, a harmadik pedig magát a választásokat.²⁵

Az első ENSZ-csoport, amely mindösszesen 17 főből állt, feladata volt a misszió tevékenységének előkészítése, különböző társadalmi kapcsolatok és kommunikációs csatornák kialakítása, hogy megteremtsék az alapokat a későbbi hatékony munkához. A második etap a választási kampány időszaka volt, amely 1989 decemberétől 1990 februárjáig tartott. A misszió tagjai alapos munkát végeztek. Beszámolójuk szerint keresztül-kasul beutazták az országot; több mint 5000 interjút készítettek, és megfigyelték a legjelentősebb politikai nagygyűléseket és megmozdulásokat. Figyelemmel kísérték az állami televízió és rádió adásait, és több mint 600 óra felvételt készítettek. Ezeket az anyagokat aztán kvalitatív és kvantitatív módszerekkel kielemezték.²⁶

Az ONUVEN-misszió a legnagyobb létszámát a választásokra érte el, ekkorra több mint 240 főből állt. Erre a harmadik időszakra (választások) három különböző forrásból rekrutált az ENSZ: a szervezet New York-i Titkárságán, továbbá a latin-amerikai régióban ENSZ-programokban dolgozó személyek köréből, illetve tagállami felajánlásokból. Utóbbi a szervezet számára több szempontból is fontos volt: a választási megfigyelők változatos összetétele záloga lehetett a misszió semlegességének, tükrözte továbbá az ENSZ egyetemes jellegét. A következő tagállamok küldtek választási megfigyelőket: Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Hollandia, India, Japán, Kanada, Kolumbia, Marokkó, Német Szövetségi Köztársaság (NSZK), Olaszország, Spanyolország, Svédország, Új-Zéland, Zöld-foki-szigetek. Az átalakuló szocialista világból Csehszlovákia, Lengyelország, Német Demokratikus Köztársaság (NDK) és Magyarország,²⁷ azaz a közép-európai országok jelenléte a misszióban aránylag magasnak mondható. Ez valószínűleg közös érdekek alapján alakult így, mivel egyrészt az ENSZ szerette volna ezeket a demokratizálódó országokat jobban bevonni a tevékenységébe, lehetőséget biztosítani nekik arra, hogy nemzetközi porondon szerepeljenek, láthatóvá váljanak, másrészt az érintett országok, amelyek végre kiléphettek a Szovjetunió árnyékából, megmutathatták magukat, illetve azt, hogy hajlandók a nemzetközi konfliktusok megoldásában aktív és felelős szerepet vállalni.

A magyar delegáció öt főből állt:²⁸ Abelovszky György (diplomata),²⁹ Horvát János (újságíró, televíziós személyiség),³⁰ Kollár Zoltán (közgazdász, egyetemi

25 Richardson, 1997; Pérez de Cuellar, 1997. 413.

26 UN, 1990b. 6–7.

27 UN, 1990d. 2.

28 *Magyar megfigyelők*, 1990a. 2.; 1990b. 7.; Gyapay, 1990. 1., 3.

29 Abelovszky Györgyöt a Népszava 1991 áprilisában még a managuaui magyar követség ügyvivőjeként említi (Elekes, 1991. 12.). A képviselőt áthelyezésével San Joséba kerül, és a Costa Ricában 1993-ig működő magyar nagykövetség sajtófelelőse (Bencsik, 1993. 201.).

30 Horvát János (1944–) a Magyar Televízió munkatársa (1969–1994), Magyarország kubai nagykövete (2007–2010). A *Kubai riport* (1974) és a *Kubai retró* (2013) kötetek szerzője.

tanár),³¹ Kosárka József (diplomata)³² és Szilassy Attila (a Magyar Külügyi Intézet tudományos munkatársa).³³ Abelovszky György és Kosárka József a Külügyminisztériumnak készített beszámolójában az öttagú magyar csoport az egyik legnépesebb tagállami delegációként szerepel, amelynek összetétele hasonló volt más államok választási megfigyelőihöz (diplomata, tudományos kutató, újságíró).³⁴ Később a Külügyminisztériumban tartott sajtóértekezleten a következő hangzott el: Kelet-Közép-Európából a magyar delegáció volt a legnagyobb.³⁵

A nicaraguai politikai erők számára kiemelkedő jelentőségű volt, hogy a választásokat külföldi választási megfigyelők is ellenőrizzék, ugyanis mind a kormány, mind az ellenzék bízott abban, hogy meg tudja nyerni a választásokat, ugyanakkor nem bízott a másokban. Továbbá a sandinisták attól tartottak, hogy hiába nyernek, a Nyugat és különösen az Amerikai Egyesült Államok el fog zárkózni az eredmény elismerésétől, hacsak nem olyan szervezetek kezeskednek a választások tisztaságáért, amelyeknek az USA is tagja, és amelyek jelentős nemzetközi tekintéllyel rendelkeznek. A másik oldal, azaz a nicaraguai ellenzék is úgy gondolta, hogy győzni fog a választásokon, viszont attól tartott, hogy a sandinisták ezt nem fogják elismerni, és esetleg megpróbálják manipulálni az eredményeket. Mindezek miatt mindkét politikai oldal számára kulcsfontosságúvá vált a választási megfigyelők munkája.

Az 1990-es választások a leginkább megfigyelt és ellenőrzött választásoknak bizonyultak Nicaragua történetében.³⁶ Több mint 2500 külföldi választási megfigyelő tartózkodott az országban február 25-én, a választások napján.³⁷ Szervezetek szerint haladva: AÁSZ (418 fő), ENSZ (237 fő), Carter Center (78 fő), európai szervezetek (360 fő), észak-amerikai szervezetek (696 fő), testvérvárosok (357 fő),

31 Kollár Zoltán (1942–2005) a Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtudományi Karának dékánja. Néhány könyve a teljesség igénye nélkül: *Fejlődés válságban. Tanulmányok Latin-Amerika gazdaságáról* (1988); *Azonosság és másosság. Tanulmányok Latin-Amerikáról* (1992); *Dél keresztje alatt. Latin-Amerika latinamerikanizálódása* (1996).

32 Kosárka József (1951–2022) az 1970-es évektől a magyar külügyi szolgálat tagja. Első külföldi állomáshe-lye Japán volt (1974–1978). Az 1980-as években hat évig dolgozott a caracasi magyar nagykövetségen, majd fősztályvezető a Külügyminisztériumban (latin-amerikai és karibi országok). A rendszerváltás után Magyarország mexikói, perui és chilei nagykövete (Dobos, 1996. 117–123.). Borszakértő, nemzetközi borbíró, az 1992-ben alapított Magyar Bor Akadémia tagja. Néhány tanulmánya: „Magyar-mexikói művés.” *Andrés Salgó*ról (2001); *Jose Feher Miskolc*ról. *Egy mexikói magyar művész vázlatos pályaképe* (2001); *Kati Horna, Mexikó ünnepelt fotográfusa* (2013).

33 Szilassy Attila (1960–?) Újságíró, az 1980-as évek közepén rendszeresen írt a *Néphadsereg* című lapba. A *Világ Ifjúsága* magazin 1988. évi 5. számában tudósított Szilassy Attila és Soós Ágnes önkéntesekről, akik a nemzetközi brigád tagjaiként Nicaraguában kávé szedtek. A Magyar Külügyi Intézet munkatársa, majd főmunkatársa. 1991-ben kandidátusi minősítést szerzett; értekezésének címe: *Regionális válság és rendezési kísérletek Közép-Amerikában*. Fulbright-ösztöndíjas, a New York-i Kelet–Nyugati Tanulmányok Intézete (Institute of East–West Studies) kutatója (Balogh, 1992. 2.). Néhány megjelent tanulmánya: *A nicaraguai forradalom 6. évfordulóján* (1985); *A latin-amerikai eladósodás tanulságai* (1987).

34 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK iratok, Nicaragua, 1990, 55. doboz. Abelovszky György és Kosárka József (IX. Területi Fősztály) feljegyzése: Részvétel a nicaraguai választásokat ellenőrző ENSZ misszióban, 001241/1990 (Budapest, 1990. március 5.).

35 Elekes, 1990b. 2.

36 LASA, 1990. 31.

37 Rosa Marina Zelaya, a nicaraguai Legfelsőbb Választási Tanács tagja szerint 2578 nemzetközi megfigyelő volt jelen. Santa-Cruz, 2004. 192.

latin-amerikai szervezetek (413 fő), ázsiai szervezetek (7 fő), afrikai szervezetek (6 fő) és ausztrál szervezetek (6 fő).³⁸ A megfigyelőket a nicaraguaiak három kategóriába sorolták. Az AÁSZ és az ENSZ megfigyelői számítottak „nemzetközi megfigyelőnek” (655 fő), további 779 fő „meghívott megfigyelőnek”, míg 1144 fő még annak sem (‘*courtesy pass*’), így ők csak megfigyeléseket végezhettek a választások során, panaszokat nem kezelhettek.³⁹

„Február 25-én 207 ONUVEN-megfigyelő járta be Nicaraguát 128 szárazföldi járművel, 2 helikopterrel és 4 kis hajóval. (...) A megfigyelők a nap folyamán 2155 JRV-t [Junta Receptora de Votos, szavazóhely] kerestek fel Nicaragua 141 településén. Ezek a számok a JRV-k 49 százalékát és gyakorlatilag a települések 100 százalékát jelentik.”⁴⁰ Az ENSZ-nek a választások megfigyelése mellett az is a célja volt, hogy a nap végére saját számításai alapján tudja, hogy ki nyert. Így ellenőrizhette a nicaraguai végeredményt, és arra is lehetősége nyílt, hogy az eredmény birtokában, de még a hivatalos számok közzététele előtt a háttérben segítse a politikai párbeszédet. A statisztikai alapú ellenőrzési módszerek szisztematikus alkalmazása újdonság volt az ONUVEN esetében. A gyorszámlálás alapján február 25. este 9 órára nyilvánvalóvá vált, hogy a várakozásokkal ellentétben a győztes az ellenzék közös jelöltje, Violeta Barrios de Chamorro. Richardson ezt személyesen tudatta Ortégával, és Jimmy Carter volt amerikai elnökkel együtt elkezdtek felkészíteni a választási vereség elfogadására, az ellenzéket pedig a győzelemre.⁴¹

1990. február 25-én a nicaraguaiak elnököt és alelnököt választottak, a 92 fős Nemzetgyűlés tagjait, továbbá polgármestereket és az önkormányzati testületek tagjait. Az elnököt és az alelnököt egyszerű többséggel, egyfordulós rendszerben választották meg, hat évre.⁴² Másfél millióan szavaztak az országban, a szavazásra jogosultak 86 százaléka.⁴³ A szavazatok 95 százalékát két, egymással ellentétes politikai erőre adták le: vagy a Sandinista Nemzeti Felszabadítási Frontra (*Frente Sandinista de Liberación Nacional*, FSNL), vagy az ellenzéki összefogásra (*Unión Nacional Opositora*, UNO), ami jól tükrözi a nicaraguai társadalom megosztottságát. A választásokat végül a sandinisták elvesztették, de úgy, hogy megszerezték a voksok 41 százalékát, ezáltal a legjelentősebb ellenzéki párttá váltak.⁴⁴ Mindenestre a választási eredmény meglepő volt, mivel az előzetes közvélemény-kutatások a sandinistáknak jósoltak győzelmet⁴⁵ – persze egy nem demokratikus rendszerben nem feltétlenül vállalják az állampolgárok valós véleményüket a közvélemény-kutatások során.⁴⁶

38 A két legnépesebb megfigyelői missziót az AÁSZ és az ENSZ biztosította. Előbbi beszámolója szerint (*Observación electoral*, 1996. 14.) részükről 433 fő, míg az ENSZ képviselőiben 247 fő dolgozott a helyszínen. A tendenciák tehát megegyeznek, bár a konkrét számoknál mutatkoznak kisebb eltérések.

39 López-Pintor, 1998. 45.

40 UN, 1990c. 7.

41 UN, 1991. 13.; Richardson, 1997. 6–7., 19–20.

42 López-Pintor, 1998. 42.

43 UN, 1990c. 8.

44 Carter Center, 1990. 9.

45 Elekes, 1990a. 2.

46 Nolte, 1990. 102.; Borregales Reverón, 2020. 195.; Interjú, 2023.

„Az önkormányzati választásokon az UNO 100 településen győzött, és összesen 545 önkormányzati képviselői helyet szerzett, míg az FSLN 30 településen győzött, és 345 helyhez jutott az önkormányzati testületekben. A Nemzetgyűlésben az UNO 51 mandátumot, az FSLN 39-et szerzett.”⁴⁷ Mivel voltak még fegyveres csoportok az országban, továbbá a sandinista vereség nem várt fordulatnak számított, attól lehetett tartani, hogy lázongások, esetleg fegyveres felkelés tör ki. Az ENSZ a választásokat követően szinte azonnal kivonta az országból választási megfigyelőit.⁴⁸ A feszültséget mérsékelte, hogy Daniel Ortega elismerte választási vereségét. Volt, aki örült, volt, aki szomorú volt, viszont mindegyik politikai párt elfogadta a végeredményt. Mindez kikövezte az utat a békés átmenethez és a polgárháború befejezéséhez. Nicaragua azzal, hogy képes volt lezárni a polgárháborús időszakot, példaként szolgálhatott El Salvadornak és Guatemalának, egyúttal hozzájárult a közép-amerikai békefolyamathoz. A salvadori polgárháború a Mexikóban megkötött 1992-es chapultepeci egyezményrel zárult le, a Guatemalában 1960 óta dúló fegyveres konfliktusnak pedig több mint harminc év után, 1996-ban sikerült véget vetni.⁴⁹

Az ONUVEN jelentősége

A bipoláris világ szétesése új lehetőséget és egyben új kihívásokat hozott az ENSZ-nek. A nemzetközi feszültség enyhült, a nagyhatalmak jobban együttműködtek, ami hatékonyabbá tette a Biztonsági Tanács működését, ugyanakkor megnőtt az igény a szervezet tevékenysége iránt. Számos polgárháborús konfliktus 1990 után csendesedni kezdett, mivel sem az amerikaiak, sem a szovjetek nem támogatták már a harcoló feleket, amelyek erőforrások híján egyre inkább a tárgyalóasztalhoz kényszerültek. A megegyezés és a békefolyamat támogatásához azonban szükségük volt külső segítségre, az ENSZ-re. A hidegháborús szembenállás megszűnése után tehát olyan időszak kezdődött, amikor egyfelől erősödtek az igények a szervezet szerepvállalása iránt, másfelől maga az ENSZ is aktívabban és hatékonyabban vett részt a konfliktusok lezárásában. Az ENSZ-nek 1988 januárjában öt békefenntartó missziója volt 9570 fővel. 1994 decemberére a szervezet 17 békefenntartó műveletet hajtott végre 73 393 fővel.⁵⁰

Az ENSZ új feladatokat is vállalt, szélesítette tevékenységi körét. Az ONUVEN az első olyan választási megfigyelői misszió volt a szervezet történetében, amely szuverén országban működött. A misszió költségei 1989-ben 3,2 millió dollárra rúgtak, 1990-ben pedig 2,4 millió dollár körül járhattak.⁵¹ A misszió tehát komoly kiadásokkal járt, de sikeres volt, és precedensteremtő lett. A nicaraguai események

47 Nolte, 1991. 25.

48 Interjú, 2023.

49 Smith–Green, 2019. 98–108.; Szente-Varga, 2023.

50 UN, 1995. 4.

51 UN, 1989b. 3. Ezek az összegek ma nagyjából 8, illetve 5,7 millió dollárnak felelnének meg a *CPI Inflation Calculator* alapján (https://www.bls.gov/data/inflation_calculator.htm#).

után számos ország fordult az ENSZ-hez választások kapcsán, a szervezet támogatását, többek között választási megfigyelői missziót kérve, köztük Latin-Amerikából Haiti és El Salvador. A választásokkal kapcsolatos feladatok rövid idő alatt beépültek az ENSZ tevékenységébe, mára annak szerves részét képezik.⁵² Mindezzel párhuzamosan a szuverenitás fogalma is átalakult: a választási megfigyelői missziókat már nem értelmezik nemkívánatos beavatkozásként, a nemzeti szuverenitás csorbításaként.

Az ONUVEN nehéz körülmények között végezte munkáját a polgárháború és az átalakulóban lévő, változó világrend miatt. A választások 1990 februárjában zajlottak le, a bipoláris világ szétesésének időszakában, ami több szempontból is érintette az országot. Egyfelől a Szovjetunió és a szocialista világ által a sandinistáknak nyújtott „logisztikai, ideológiai és katonai támogatás már 1988 környékén szertefoszlott”,⁵³ másfelől a kelet-közép-európai országok átalakulása, a régióban zajló politikai és gazdasági átmenetek példaként és motivációként szolgálhattak a nicaraguai ellenzéknek. Lengyelországban a Szolidaritás 1989 nyarán megnyerte a választásokat, és az országot ősztől már nem a kommunista párt irányította. A magyar kormány szeptemberben megnyitotta az ország határait Ausztria felé, így keletnémetek ezrei juthattak Nyugatra, ami hozzájárult a „testvéri” NDK destabilizálásához. Nem sokkal azután, hogy Kelet-Németország megünnepelte fennállásának 40. évfordulóját, október 18-án Erich Honecker lemondott. November elején a berlini fal is leomlott.

Ez volt a kezdete az úgynevezett egypólusú pillanatnak (*unipolar moment*), amikor is az Amerikai Egyesült Államok vált az egyetlen szuperhatalommá, és többé nem kellett figyelembe vennie azt, hogy bizonyos amerikai lépésekről a szovjetek mit gondolnak. Ilyen körülmények között zajlott le 1989 decemberében, karácsony előtt, az USA panamai fegyveres inváziója (*Operation Just Cause*, Igaz ügy hadművelet), aminek a deklarált célja Manuel Noriega panamai diktátor hatalomból való eltávolítása volt. Az Amerikai Egyesült Államok panamai intervenciója – amely a vietnami háború lezárását követően a legnagyobb amerikai katonai művelet volt, és nagyjából 20 ezer fő vett benne részt⁵⁴ – Nicaraguában komoly aggodalmakat keltett, az ország vezetői attól tartottak, hogy a következő célpont az USA-val rendkívül feszült viszonyban lévő, ugyanakkor fontos geostratégiai jelentőségű Nicaragua lehet. Azonban némi diplomáciai presszió és erődemonstráció után – ami magában foglalta a Panamavárosban székelő nicaraguai nagykövet rezidenciájának lerohanását az invázió során,⁵⁵ majd néhány amerikai diplomata kiutasítását Nicaraguából⁵⁶ – nem került sor amerikai invázióra, és két hónappal később Nicaraguában meg tudták tartani a választásokat.

Nicaraguában az elemzett választások 1990 februárjában zajlottak le, míg Magyarországon a szocialista időszakot követő első szabad választások 1990 már-

52 Schroeder, 2013. 208–209.

53 Borregales Reverón, 2020. 183.

54 Ropp, 1991. 113.

55 Cole, 1995. 60–61.

56 Branigin, 1989.

ciusában, egy hónappal a nicaraguai események után. Magyarországon csekély tapasztalat állt rendelkezésre a demokratikus választás lebonyolítása tekintetében, ezért is célszerű lett volna figyelemmel kísérni a nicaraguai eseményeket és hasznosítani az ottani tapasztalatokat, jó gyakorlatokat. Magyarországon azonban egyáltalán nem mutatkozott érdeklődés a nicaraguai események iránt. A magyar részvétel az ONUVEN-misszióban olyan tapasztalatnak bizonyult, ami felhasználatlan maradt, és gyorsan el is felejtődött.

Végül fontos rámutatnunk a különbségre az ONUVEN jelentőségét illetően Magyarországon, illetve az ENSZ szempontjából. Magyarország számára 1990 a speciális magyar–nicaraguai viszony végét jelentette és a kapcsolatok alacsony szintre süllyedését, amiben az ONUVEN-ben való részvétel legfeljebb anekdotaként van jelen. Az ENSZ számára ugyanakkor a misszió és a misszió sikere segített abban, hogy új képességeket és kompetenciákat fejlesszen ki, továbbá hogy diverzifikálja tevékenységi körét. Következésképpen az ONUVEN hozzájárult az ENSZ-nek mint szervezetnek a fejlődéséhez, ugyanakkor nem játszott fontos szerepet a magyar–nicaraguai kapcsolatokban.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
XIX-J-1-j Külügyminisztérium TÜK 1945–1995

2. Kiadott források és szakirodalom

Anderson

1996 Anderson, Leslie E.: Election Polls: Will the Güegüense Return? In: *Envío*, 179. sz. 1996. június. <https://www.revistaenvio.org/articulo/3017> (letöltés: 2024. december 17.).

Apor

2021 Apor Péter: Magyarország és a harmadik világ kapcsolatai, 1948–1990. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Szerk.: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós. Bp., 2021. 569–590.

Balogh

1992 Balogh József: Amerikából jöttem... Egy világintézet missziója. In: *Kelet-Magyarország*, 1992. július 11. 2.

Bencsik

1993 *A magyar újságírók évkönyve*. Szerk.: Bencsik Gábor. Bp., 1993.

Bockman

2015 Bockman, Johanna: Socialist Globalization against Capitalist Neocolonialism: The Economic Ideas behind the New International Economic Order. In: *Humanity*, 6. (2015) 1. sz. 109–128. DOI: 10.1353/hum.2015.0010.

Borregales Reverón

2020 Borregales Reverón, Yuruari: Camino a la democracia. La transición nicaragüense de 1990. In: *Transiciones políticas en América Latina. Desafíos y experiencias*. Coord.: Olivar, José Alberto – Martínez Meucci, Miguel Ángel. Caracas, 2020. 179–205.

Branigin

1989 Branigin, William: Nicaragua Orders Americans Out. In: *The Washington Post*, 1989. december 29.

Carter Center

1990 The Carter Center: *Observing Nicaragua's Elections, 1989–90*. Atlanta, 1990.

Cole

1995 Cole, Ronald H.: *Operation Just Cause. Panama. The Planning and Execution of Joint Operations in Panama, February 1988–January 1990*. Washington, D.C., 1995.

Dobos

1996 Dobos Marianne: Miskolctól Mexikóig. Dobos Marianne beszélgetése Kosárka József nagykövettel. In: *Új Holnap*, 41. (1996) új folyam 8. sz. 117–123.

Electoral Observation Missions

Electoral Observation Missions and Recommendations Database. <https://www.oas.org/eomdatabase/default.aspx?lang=es> (letöltés: 2025. április 18.).

Elekes

1990a Elekes Éva: Meglepetés Managuában. In: *Népszava*, 1990. február 27. 2.

1990b Elekes Éva: A magyarok is tanulhatnak Nicaraguától. Hogyan kell választást szervezni? In: *Népszava*, 1990. március 7. 2.

1991 Elekes Éva: Házak, hidak omlottak össze. In: *Népszava*, 1991. április 24. 1., 12.

Gyapay

1990 Gyapay Dénes: Dzsippel a dzsungelben. ENSZ-megfigyelőként Nicaraguában. In: *Magyar Hírlap*, 1990. március 6. 1., 3.

Jarquín

2017 Jarquín, Mateo Cayetano: Red Christmases: The Sandinistas, Indigenous Rebellion, and the Origins of the Nicaraguan Civil War, 1981–82. In: *Cold War History*, 18. (2017) 1. sz. 91–107. DOI: <https://doi.org/10.1080/14682745.2017.1347637>.

LASA

1990 LASA: *Electoral Democracy under International Pressure. The Report of the Latin American Studies Association Commission to Observe the 1990 Nicaraguan Elections*. Pittsburgh, 1990.

Leogrande

1996 Leogrande, William M.: Making the Economy Scream: US Economic Sanctions against Sandinista Nicaragua. In: *Third World Quarterly*, 17. (1996) 2. sz. 329–348. DOI: <https://doi.org/10.1080/01436599650035716>.

López-Pintor

1998 López-Pintor, Rafael: Nicaragua's Measured Move to Democracy. In: *Postconflict Elections, Democratization, and International Assistance*. Ed.: Kumar, Krishna. Boulder–London, 1998. 39–56.

Magyar megfigyelők

1990a Magyar megfigyelők Nicaraguában. In: *Békés Megyei Népűjság*, 1990. február 14. 2.

1990b Magyar megfigyelők Nicaraguában. In: *Magyar Hírlap*, 1990. február 14. 7.

Mark-Betts

2022 *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonisation*. Eds.: Mark, James – Betts, Paul. Oxford, 2022.

Mark-Kalinovsky-Marung

2020 *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*. Eds.: Mark, James – Kalinovsky, Artemy M. – Marung, Steffi. Bloomington, 2020.

Merrill

1994 *Nicaragua: A Country Study*. Ed.: Merrill, Tim L. Washington D.C., 1994.

Nolte

1990 Nolte, Detlef: Wahlen und internationale Wahlbeobachtung in Nicaragua. In: *Nord-Süd Aktuell*, 4. (1990) 102–105.

1991 Nolte, Detlef: Nicaragua: Warum verloren die Sandinisten? In: *Lateinamerika. Analysen – Daten – Dokumentation*, 8. (1991) 17–18. sz. 25–30.

Observación electoral

1996 *Observación electoral en Nicaragua. Elecciones generales de 1990*. Washington D.C., Secretaría General de la Organización de los Estados Americanos, 1996.

Opatrný

2013 Opatrný, Josef: Czechoslovak–Latin American Relations 1945–1989: The Broader Context. In: *Central European Journal of International and Security Studies*, 7. (2013) 3. sz. 12–37.

Pérez de Cuellar

1997 Pérez de Cuellar, Javier: *Pilgrimage for Peace: A Secretary General's Memoir*. New York, 1997.

Richardson

1997 Sutterlin, James S.: Interview with Elliot Richardson. Washington D.C., 1997. október 7. In: *Yale–UN Oral History Project*. <https://digitalibrary.un.org/record/517268?v=pdf>.

Ropp

1991 Ropp, Steve C.: Panama: The United States Invasion and Its Aftermath. In: *Current History*, 90. (1991) 554. sz. 113–116.

Sanchez-Sibony

2014 Sanchez-Sibony, Oscar: *Red Globalization: The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*. New York, 2014.

Santa-Cruz

2004 Santa-Cruz, Arturo: Redefining Sovereignty, Consolidating a Network: Monitoring the 1990 Nicaraguan Elections. In: *Revista de Ciencia Política*, 24. (2004) 1. sz. 189–208.

Schroeder

2013 Schroeder, Michael: The Politics of Change: The Evolution of UN Electoral Services, 1989–2006. In: *Global Governance*, 19. (2013) 2. sz. 207–226.

Serious Mistakes

1999 From Rwanda Study: 'Serious Mistakes Were Made'. In: *New York Times*, 1999. december 17. 14.

Smith–Green

2019 Smith, Peter – Green, James: *Modern Latin America*. Oxford, 2019.

Szente-Varga

2005 Szente-Varga, Mónika: El lugar de Cuba en el mundo político. Opiniones checoslovas desde La Habana. In: *Nación y cultura nacional en el Caribe hispano*. Ed.: Opatrný, Josef. Prague, 2005. 357–367. (Ibero-Americana Pragensia, XV.)

2020 Szente-Varga, Mónika: Relaciones frías en la guerra fría: Hungría y Nicaragua. In: *Secuencia*, 32. (2020) 108. sz. 1–28. DOI: <https://doi.org/10.18234/secuencia.v0i108.1808>.

2023a Szente-Varga, Mónika: Constructing the Future: Solidarity Action in Nicaragua. In: *Third World Quarterly*, 44. (2023) 12. sz. 2423–2440. DOI: doi.org/10.1080/01436597.2023.2236027.

2023b Szente-Varga Mónika: *Konfliktus és biztonság Közép-Amerikában*. Bp., 2023.

Tomka

2023 Tomka Béla: Alternatív vagy korlátozott globalizáció? A szocialista rendszerek nemzetközi kapcsolatainak új értelmezéseiről. In: *Múltunk*, 68. (2023) 1. sz. 220–236. DOI: [10.56944/multunk.2023.1.9](https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.9)

Tyroler

1989 Tyroler, Deborah: *Description of United Nations Missions in Central America*. <https://digitalrepository.unm.edu/noticen/3367> (letöltés: 2024. december 18.).

UN

1989a UN: *The Situation in Central America: Threats to International Peace and Security and Peace Initiatives*. General Assembly, A/44/375. 1989. július 7.

1989b UN: *Programme Budget for the Biennium 1988–1989. Proposed Programme Budget for the Biennium 1990–1991. The Situation in Central America: Threats to International Peace and Security and Peace Initiatives*. General Assembly, A/C. S/44/51. 1989. december 13.

1990a UN: *The Situation in Central America: Threats to International Peace and Security and Peace Initiatives*. Note by the Secretary General, including the third report of ONUVEN. General Assembly, A/44/917. 1990. január 31.

1990b UN: *The Situation in Central America: Threats to International Peace and Security and Peace Initiatives*. Note by the Secretary General, including the fourth report of ONUVEN. General Assembly, A/44/921. 1990. február 22.

1990c UN: *The Situation in Central America: Threats to International Peace and Security and Peace Initiatives*. Note by the Secretary General, including the fifth report of ONUVEN. General Assembly, A/44/927. 1990. március 30.

1990d UN: *The Situation in Central America: Threats to International Peace and Security and Peace Initiatives. Report of the Secretary General*. General Assembly and Security Council, A/45/706, S/21931. 1990. november 8.

1991 UN: *Human Rights Questions: Human Rights Questions, Including Alternative Approaches for Improving the Effective Enjoyment of Human Rights and Fundamental Freedoms Enhancing the Effectiveness of the Principle of Periodic and Genuine Elections. Report of the Secretary-General*. General Assembly, A/46/609. 1991. november 19.

1995 UN: *Report of the Secretary-General on the Work of the Organization. Supplement to an Agenda for Peace: Position Paper of the Secretary-General on the Occasion of the 50th Anniversary of the United Nations*. General Assembly, Security Council, A/50/60, S/1995/1, 1995. január 25.

Williams

1990 Williams, Philip J.: Elections and Democratization in Nicaragua: The 1990 Elections in Perspective. In: *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, 32. (1990) 4. sz. 13–34. DOI: <https://doi.org/10.2307/166114>.

MÓNICA SZENTE-VARGA

HUNGARIANS IN THE UN ELECTION OBSERVER MISSION IN NICARAGUA

Elections were held in Nicaragua on 25 February 1990. At the request of the Nicaraguan government, the United Nations sent an electoral observation mission (*Organización de Naciones Unidas para la Verificación Electoral en Nicaragua / United Nations Observer Mission to Verify the Electoral Process in Nicaragua*, ONUVEN) to the country. This research examines ONUVEN in local (Nicaraguan), regional (Central American) and international contexts. It also aims to explore what impact the mission may have had on the development of the UN and whether it has had any role in shaping Nicaraguan–Hungarian relations. The study draws primarily on UN documents, supplemented by other sources such as the Organization of American States (OAS) and Carter Center reports on the 1990 Nicaraguan elections, Hungarian archival sources, contemporary press, recollections and interviews.

Az emberi jogok helyzete Magyarországon a Kádár-korszak első évtizedében

Nemzetközi emberi jogi normák – belpolitikai számítások

A Kádár-kormány külpolitikai prioritásai, mozgásteret döntő jelentőségűek voltak az emberi jogi helyzet alakulására. A korabeli magyar külpolitika áttekintése után jelen írás átfogó képet kíván adni a Kádár-korszak első évtizedének fontosabb emberi jogi sajátosságairól, problémáiról, kihívásairól és eredményeiről a főbb polgári, politikai, gazdasági, szociális és kulturális jogok tekintetében, különös tekintettel a sérülékeny csoportok (fogyatékossgal élők, LMBT közösség, nemzeti, etnikai kisebbségek, nők, gyermekek) helyzetére.

Külpolitikai prioritások és mozgáster

Magyarország külpolitikai mozgásterét az 1956-os forradalom leverését követően is döntően a szovjet érdekek határozták meg. Budapest a fontos kérdésekben maximálisan figyelembe vette Moszkva szempontjait. A román példa alapján nyilvánvaló, hogy a magyar külpolitika nem használta ki maximálisan a rendelkezésre álló lehetőségeit, ami az 1956-os tapasztalatokkal volt magyarázható. Ezt a hozzáállást jól illusztrálta Münnich Ferenc miniszterelnök 1958-as kijelentése, amely szerint Magyarország nem léphet fel kezdeményezőleg a nemzetközi politikában, ez Moszkva előjoga.¹ Ezt a középutas politikát a Szovjetunió melletti lojalitás folyamatos hangoztatása jellemezte és ezzel párhuzamosan a nemzeti érdekek képviselete olyan kérdésekben, amelyek nem ütköztek Moszkva elképzeléseivel. Kádár János a forradalom tapasztalatait leszűrve folyamatosan figyelemmel kísérte politikája végrehajtása során a társadalom érdekeit és tűrőképességét.²

Annak ellenére, hogy az ország a magyarkérdés ENSZ közgyűlési tárgyalása miatt viszonylagos külpolitikai elszigeteltségben töltötte az 1956–1963 közötti időszakot, a nemzetközi környezet pozitívan befolyásolta Kádár mozgásterét, mivel a Szovjetunióban egyrészt folytatódott a desztalinizáció folyamata, másrészt ez a rövid időszak volt az, amikor Moszkva előnyre tett szert a rakéte technika területén az USA-val szemben, és Nyikita Hruscsov remekül használta ki ezt az átmenet-

* A szerző karrierdiplomata 1993 óta, egykori emberi jogi nagykövet, jelenleg a montenegrói Emberi és Kisebbségi Jogi Minisztérium tanácsadója.

¹ Borhi, 2015. 177.

² Békés, 1998. 2.

ti előnyt a nemzetközi kapcsolatok területén.³ Ebben az időszakban Moszkva nagyobb szabadságot biztosított szövetségeseinek, a szovjet tanácsadókat hazahívták, és a korábbi kézi vezérlés helyét a távirányításos vezetés vette át, amely keretében a fontos kérdéseket már nem a kommunista világszervezetben, hanem a Varsói Szerződés és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) keretei között vitatták meg a szocialista országok vezetői. Moszkva gazdaságilag is segítette a szövetséges országokat, és így előállt az a különleges helyzet, hogy azokban lényegesen magasabb életszínvonal valósult meg, mint a Szovjetunióban.⁴

Kádár sajátos harapófogóba került, mivel egyrészt meg akart felelni a szovjet elvárásoknak, másrészt viszont gazdaságilag egyre inkább rászorult a nyugati támogatásokra, és ez a moszkvai szempontok negligálását kívánta volna meg időről időre. Így például 1963-ban a magyar vezetés szívesen nyitott volna Washington felé, de ennek az indokínai háború és az abban megjelenő szovjet érdekek vetett véget.⁵

Kádár pragmatikus politikusnak tartotta magát, ami azonban 1958-ban azt eredményezte, hogy rövid távú pénzügyi előnyök miatt visszautasította Hruscsov-nak a szovjet csapatok kivonására vonatkozó ajánlatát – Románia azonnal elfogadta ezt. A csapatok magyarországi állomásoztatásának az osztrák államszerződés megkötése miatt ekkor már nem volt meg a nemzetközi jogi alapja, és a szovjet vezetés ezzel kívánta volna békés szándékait demonstrálni, szükségből erényt követelve. Kádár ezt a döntést senkivel sem konzultálva hozta meg, arra hivatkozva, hogy bár az ország belső helyzete stabil, a magyar hadsereg nincs abban a helyzetben, hogy megvédje az országot külső fenyegetés esetén. Ez természetesen nem volt igaz. A valódi ok az volt, hogy így jóval kevesebbet kellett költenie katonai kiadásokra, a megmaradt összegeket a lakosság életszínvonalának emelésére fordíthatta. 1958-ban végül a Romániában állomásozó szovjet csapatok kivonásával párhuzamosan egy hadosztályt Magyarországról is kivontak. Sajátos módon Kádárnak a Hruscsovval fennálló baráti viszonya miatt sikerült elérnie a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának meghosszabbítását.⁶

A Kádár-korszak első éveiben a magyar vezetés komoly gazdasági és diplomáciai segítséget kapott a Szovjetunió kívül a többi szocialista országtól is a rendszer konszolidációja érdekében. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele az ENSZ-ben való kiállítás volt a magyar ügy mielőbbi levétele mellett. Ennek mindazonáltal komoly ára volt, hiszen amellet, hogy a Varsói Szerződésből való kilépés gondolata fel sem merülhetett, Kádár lemondott a csehszlovákiai és romániai magyarság képviselőtéréről is 1958-ban, amikor kijelentette, hogy ügyüket az adott országok belügyének tartja.⁷

A magyarkérdés ENSZ-beli tárgyalásának lezárását követően 1963-tól kezdődően az ország diplomáciája komoly felívelő szakaszba lépett, kezdve U Thant

3 Békés, 2019. 156–157.

4 Békés, 1998. 3–4.

5 Borhi, 2015. 178.

6 Békés, 2019. 160–164.

7 Mitrovits, 2022. 69–70.

ENSZ-főtitkár 1963. júliusi látogatásával, amelyet a diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szintre történő emelése követett számos nyugati országgal (1963: Anglia, Franciaország, Belgium, 1964: Svédország, Olaszország, Kanada, Svájc). 1963–1964 folyamán intenzív tárgyalások kezdődtek a Vatikánnal az egyházügyi kérdések rendezése érdekében, kiemelten Mindszenty József bíboros helyzetére. 1964-től a vízumkönnyítések eredményeként megugrott a Nyugatról érkező turisták száma, és a magyar lakosság háromévente engedélyt kaphatott nyugati utazásra, míg a Szovjetunió kivételével vízum nélkül utazhatott a kelet-európai szocialista országokba.⁸

1964 októberében leváltották Hruscsovot SZKP-főtitkári tisztségéből, ami érzékenyen érintette a magyar politikát, tekintettel a Kádár és közöttük fennálló rendkívül baráti viszonyra. Kádár azonban nem tagadta meg a szovjet vezetőt ekkor sem, és bár elfogadta a döntést, úgy vélte, hogy Hruscsovnak komoly érdemei voltak a sztálini személyi kultusz elleni harcban, és láthatóan nem osztozott abban a szovjet kritikában, amely személyi kultusszal vádolta a leváltott vezetőt. Kijelentette, hogy a magyar vezetés alapvetően pozitívan tekint Hruscsov munkásságára. Kádár egy rendkívül okos diplomáciai lépéssel megakadályozta Rákosi hazatérési szándékát is, jelezve, hogy az emigrációban tartózkodó volt pártfőtitkár hazatérhet Magyarországra, de amennyiben politikailag aktivizálódik, bíróság elé fogják állítani. Ezt az új szovjet főtitkár, Leonid Brezsnyev nem engedhette meg, és így Rákosi továbbra is a Szovjetunió vendégszeretét élvezte, egészen 1971-es haláláig.⁹

A magyar diplomácia megváltozott helyzetét jól jelezte, hogy 1965 végén Washington Lengyelországot és Magyarországot kérte fel közvetítői szerepre a vietnami kérdésben. A közvetítésre azonban a vietnami fél nem tartott igényt, így az nem valósulhatott meg.¹⁰

Magyarország emberi jogi és a lakosság polgári és politikai jogainak helyzete

A vizsgált korszak (1956–1965) emberi jogi helyzetét elsőként tematikusan kívánom áttekinteni, két nagyobb egység keretei között (polgári és politikai jogok, illetve gazdasági, szociális és kulturális jogok), majd a főbb sérülékeny csoportok, közösségek (nők, gyerekek, nemzeti és etnikai kisebbségek, fogyatékkal élők, LMBTQI személyek) helyzetéről adok rövid ismertetést a nagyobb lélekszámú csoportoktól a kisebbek felé haladva.

⁸ Békés, 1998. 5–6.

⁹ Földes, 2015. I. 62–64.

¹⁰ Uo. 71–72.

Politikai rendőrség

Nem véletlenül szerepelt az 1956-os forradalom követelései között kiemelt helyen a politikai rendőrség megszüntetése. Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) adattárában 1953 elején még közel 1,2 millió ember szerepelt az „antidemokratikus elemek” címszó alatt. A rettenetes légkörében döntő változás következett be Sztálin 1953. március 5-i halálát követően. A Magyar Dolgozók Pártja 1956. júniusi döntései között már fontos szerepet kapott a törvényesség helyreállításának igénye. Az Elnöki Tanács által 1956. június 26-án meghirdetett részleges amnesztia idején közel 40 ezren töltötték börtönbüntetésüket, vagy voltak előzetes letartóztatásban. Több mint ötezer fő volt az államvédelmi internáltak száma, 7244-en éltek kitelepített-ként a Hortobágy területén, és további 12 748 személy az ország más részein. A fentiek fényében nem meglepő, hogy a forradalmárok 1956. október 28-án kitörő örömmel fogadták Nagy Imre bejelentését az Államvédelmi Hatóság megszüntetéséről és az új államrendőrség felállításának elképzeléséről. Minden bizonnyal nem tudták, hogy az ÁVH mint szervezet 1953 júniusa óta már nem létezett a gyakorlatban, mivel beolvasztása a Belügyminisztériumba (BM) titokban zajlott.¹¹

Az Államvédelmi Hatóság és a Belügyminisztérium 1953-as összevonását követően megkezdődött a nyilvántartások felülvizsgálata, és ennek eredményeként 1956 szeptemberére már „csak” 550 ezer fő maradt az adatbázisban. Ez a kedvező folyamat a forradalom leverését követően nem meglepő módon megfordult, és a nyilvántartottak száma 650 ezer főre nőtt. Ezt a számot 1962-re sikerült 246 659 főre csökkenteni a Politikai Bizottság döntése alapján.¹²

1957 folyamán a hivatalosan az Országos Rendőr-főkapitányság (ORFK) II. Főosztályaként újjászervezett politikai rendőrség legfőbb feladata a szétzilált, megsemmisült vagy eltűnt nyilvántartási anyagok számbavétele volt, ezzel párhuzamosan a beszervezett hálózati személyeket visszamenőlegesen is nyilvántartásba kellett venni (19 ezer hálózati személy anyagából 2255-é maradt meg). 1957 végére már meghaladta a 10 ezer főt az ügynökhálózat létszáma, ami 1959 végére elérte a 14 ezer fős nagyságot. Ezek a számok messze voltak az egykori Államvédelmi Hatóság 43 ezres, vagy a BM államvédelmi szervei által 1953–1955 között foglalkoztatott 36–37 ezres létszámtól. Az államvédelem 1958 után, vagyis a megtorlás intenzív szakaszát követően, a totális elhárítás helyett a hatékonyság növelésére helyezte a hangsúlyt, és ennek eredményeként 1960-ra a hálózat létszáma 12 ezer fő alá esett, és 1963-ban már a 8 ezer főt sem érte el. Sajátos módon a politikai enyhüléssel és az ennek eredményeként elfogadott 1963-as általános amnesztiával a hálózati személyek száma ismét megemelkedett, mivel a vezetés a politikai foglyok tömeges kiszabadulását komoly biztonsági kockázatként élte meg (1968 végére elérte a 11 500 főt). Átfogóan azt állapíthatjuk meg, hogy a Kádár-korszakban legalább 55 455 személy működött az állambiztonsági hálózat kötelékében ügynökként. Fontos információ továbbá, hogy az 1950-es évek végén, az 1960-as évek

¹¹ Müller, 2012. 71., 77., 85.

¹² Tabajdi–Ungváry, 2008. 178.

elején még tízszer annyi embert foglalkoztattak, szerveztek be politikai terhelő adatok alapján, mint erkölcsi vagy gazdasági presszió alapján. A politikai nyomás csak 1965 után csökkent számottevően. Ekkor már csak négyszer és nem tízszer annyi embert foglalkoztattak politikai okok miatt, mint erkölcsi vagy gazdasági presszió alapján.¹³

Igazságszolgáltatás, bírói függetlenség

A magyar igazságszolgáltatás – a korszak sokszor jogsértő rendelkezései, törvényei ellenére – 1948 előtt viszonylag korrektnek volt tekinthető az európai sztenderdek alapján. Annak ellenére, hogy a kommunista hatalomátvétel a bírói függetlenség teljes felszámolásával járt, a magyar igazságszolgáltatási politika történetében 1956-ot követően új korszak kezdődött. Mindkét szakaszon belül egyfajta enyhülés következett be, az első korszakban 1953 után, a másodikban a 1960-as évek közepétől. Az 1949–1953 közötti időszakra a politikai perek nagy száma volt jellemző, a szakértők 280 ezerre tették az ilyen jellegű ügyeket. 1949 után a politikai rendőrség akár évekig is fogva tarthatott bárkit bírósági ítélet nélkül, a vádlottak meg voltak fosztva alapvető jogaiktól is. A bírói karon belül durva tisztogatás ment végbe, eltávolították a „polgári” elemeket, vagyis azokat, akik nem voltak hajlandók asszisztálni a diktatúra igazságszolgáltatásának működéséhez. Ennek eredményeként komoly létszámlhiány keletkezett a karon belül, amit jogi diplomával sem rendelkező, elkötelezett munkás- és parasztfiatalok átképzésével kívánt orvosolni a rendszer.¹⁴

1956 után megváltozott a politikai cél, és ennek megfelelően az eszközök is. Sor került néhány kirakatper újrátárgyalására és az elkövetett törvénytelenségek beismerésére, amelyek egy jelentős részére már 1953-ban fény derült. A forradalmat követő években példátlan mértékű megtorlás vette kezdetét, 22 ezer embert ítéltek börtönbüntetésre, 229 személyt ítéltek halálra, és számos felkelőt végeztek ki a szovjetek bírósági tárgyalások nélkül. A megtorlási perek nagy része titokban zajlott le, és sokan csak 1989-ben tudták meg, hogy milyen vádak alapján végezték ki hozzátartozóikat. Ezzel párhuzamosan a rendszer legkompromittáltabb tagjai eltűntek a közéletből, jelentős részük moszkvai emigrációba kényszerült. Az elnyomó apparátus viszont nem nagyon változott az 1950-es évek elejéhez képest. A munkatársak túlnyomó többségét csak 1962-ben, a megtorlások lezárultával zárták ki a pártból, és bocsátották el a politikai rendőrségtől.¹⁵

1956 decemberében a kormány bevezette a rögtönbíráskodást, ami alapján az őrizetbe vételtől számított 72 órán belül születtek meg az ítéletek a közrendet és közbiztonságot sértő súlyosabb bűncselekmények esetében. A vádat az ügyész szóban terjesztette elő, a bizonyítékokról is ő gondoskodott. A bíróság halálbüntetést vagy életfogytiglani szabadságvesztést szabott ki. Fiatalkorúak esetében lehetőség volt enyhébb büntetésre. 1957 januárjától lépett hatályba a gyorsí-

¹³ Takács T., 2019. 272–273., 306–308., 316., 324.

¹⁴ Dornbach, 2008. 17–18.

¹⁵ Uo. 22–23.

tott eljárásról szóló törvényerejű rendelet (tvr.), 1957 áprilisában fogadták el az 1957. évi 25. tvr.-t a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsának felállításáról, amely négy laikus és egy szakbíróból állt. Ítélete ellen nem volt helye fellebbezésnek. Korlátozták a vádlottak védőválasztási jogát. Politikai ügyekben csak az igazságügyi miniszter által összeállított listán szereplő ügyvédek láthatták el a védelmet. A rendszer konszolidációját követően a megtorlás szigora is enyhült, és 1963 márciusában sok elítéltet érintő közkegyelemről döntött a vezetés, ami feltétele volt annak, hogy a magyarkérdés lekerüljön az ENSZ napirendjéről. Az 1960-as évek közepén kötelezték a jogi diploma nélkül praktizáló bírókat, hogy végezzék el a jogi egyetemet.¹⁶

A korszak fontos jellemzője volt, hogy a büntető igazságszolgáltatás szervezetei, a rendőrség, az ügyészség és a bíróság is az állampolgárok számára átláthatatlanul, külső kontroll nélkül működtek, a számonkérhetőség teljes hiánya mellett. Ennek következtében ezen szervezetek saját érdekeiket társadalmi érdekként tudták feltüntetni.¹⁷ Ebben az időszakban általános volt a politikai vezéreltség, a gazdaság, a jog és egyéb szférák kiszolgáltatottsága és alárendeltsége, ami azonban így is enyhült a Rákosi-korszakhoz képest, a rendszer által meghatározott keretek között. A szocialista jogelmélet tagadta a bírói jogalkotás, a precedens és az alkotó értelmezés lehetőségét. Ennek ellenére a jogalkalmazók értelmezési lehetőségei minimális szinten, de megmaradtak, és ennek eredményeként a rendszer nagy gondot fordított a lojális bírók kiválasztására. A bírók tulajdonképpen csak állami alkalmazottként és nem független jogásként működhettek.¹⁸

A megtorlás időszakát követően a büntető hatalom politikai céloktól vezérelve csak néhány konkrét személlyel vagy intézménnyel szemben lépett fel. Ez jelentette a döntő különbséget a Rákosi-korszakhoz képest. Az 1963-as részleges közkegyelemmel lezárult az a korszak, amikor a büntető igazságszolgáltatást politikai célokra használták fel, de ez nem jelentette azt, hogy ez a lehetőség nem állt fenn.¹⁹

A korszak egyetlen szociológiai felmérése alapján a bírók a társadalom alacsony jövedelmű, a bürokrácia alsó szegmenseiben elhelyezkedő munkavállalók voltak, ami nyilván nem segítette elő az autonóm jogász munkát, a független ítélkezést. Az ügyvédi kar is a politika szolgálatában állt, helyzetében azonban komoly változás történt a késői Kádár-korszakra a politikai enyhülés bekövetkeztével és a polgárosodás előrehaladtával.²⁰

A korszak igazságszolgáltatásának fontos eleme volt az 1957-ben felállított Koordinációs Bizottság, amely egy jogrendszeren kívüli testületként érdemben beleszólt a bíróságok életébe, sőt a konkrét ítélkezés területére is. A testület feladata volt, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) Adminisztratív Osztályán belül megtárgyalja a jogi és igazságügyi kérdéseket, vala-

16 Uo. 25–26.

17 Révész, 2016.

18 Fleck, 2012. 50–54.

19 Uo. 53–56.

20 Uo. 61.

mint a fegyveres testületekkel és a nemzetbiztonsági szervezetekkel kapcsolatos ügyeket. A közvetlen pártirányítás egyik legfőbb csatornája volt.²¹

Vallásszabadság, egyházak

A hazai katolikus egyház 1945 utáni történetében két fő korszak különböztethető meg. Az első szakasz 1964-ig, a Vatikánnal történt kiegyezésig tartott. Erre az időszakra az egyházüldözés és a népfrontos politika volt jellemző. A második, 1989-ig tartó időszak a félelem és a rendszer iránti lojalitás volt jellemző. A református egyház esetében Balogh Margit három szakaszt különböztetett meg. Az első az 1945–1948 közötti időszak volt, a református egyház ugyanis 1948-ban kötötte meg az állammal a sorsát megpecsételő megállapodását, amely 1956-ig, vagyis a második szakasz végéig, meghatározó jelentőséggel rendelkezett. Az utolsó szakaszra a felszámolás és a megtorlás volt jellemző.²² A protestáns egyházak 1956-ban demokratikusan megválasztott vezetését felső és középszinten leváltották. A katolikus egyház esetében erre nem volt lehetőség, annak hierarchikus struktúrája miatt.²³

1949 után a csehszlovák példát követve egyre több szocialista országban próbálták bevonni az egyházat az úgynevezett „békemozgalomba”, és életre hívták a „békepapokat”, akik a kommunista párt agitproposai szellemében beszéltek a hívekhez. A cél ekkor az alsópapság eltávolítása volt a felsőpapságtól, ami nem járt igazán sok eredménnyel.²⁴ A magyar katolikus egyház elleni támadások legdurvább időszaka 1949–1953 közé esett, amikor a pártállam nyíltan az egyház teljes megsemmisítésére törekedett. Sajátos módon az 1957–1959 közötti időszak folytonosságot mutatott a Rákosi-korszakkal az elnyomás erejét és annak módszereit illetően. 1957-ben az Egyházügyi Hivatal vezetője egyértelműen megállapította, hogy a katolikus egyház nem támogatta a békepapok megvédését, és ezért erőteljesebb fellépésre van szükség vele szemben. Kállay Gyula művelődési miniszter kiemelte, hogy az államnak a katolikus egyházzal szemben kell a leghatározottabban eljárni, mivel az az ellenállás fészke. A többi egyházzal meg kell próbálni megegyezni. A fent meghirdetett politika jegyében az állam a református és az evangélikus egyháznak engedélyezte egyházi lap indítását, a katolikus egyház számára viszont ezt nem tette lehetővé.²⁵

A források alapján úgy tűnik, hogy Kádár a restauráció elején még nem rendelkezett kigondolt egyházpolitikával, és ekkor még inkább csak ad hoc döntések születtek ezen a területen. Ezen állapot megváltoztatását célozta az MSZMP 1958-as határozata, amelyben már egy új egyházpolitika körvonalazódott. A határozat *A vallásos világnézet elleni eszmei harcra, a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelő munka feladatairól* címet viselte, és már ez is jelezte, hogy a párt egy új módszerrel kívánta kezelni a kérdést. A Rákosi-korszakkal szemben az 1958-as

21 Uo. 63.

22 Balogh–Gergely, 2005. 74–88.; Bertalan, 2018. 17.

23 Bertalan, 2018. 367.

24 Szabó, 2010. 31.

25 Bertalan, 2018. 25., 41–42.

határozat már hosszabb távon számolt az egyházak jelenlétével, és mindenképpen nóvumnak tekinthető, hogy be kívánta vonni az úgynevezett becsületes vallásos embereket és bizonyos egyházi személyeket is a klerikális reakció elleni harcba. A határozat a vallást már magánügyként kezelte, kiemelve, hogy a vallásos világnézet elleni harc nem sértheti a hívők vallásos érzületét és nem járhat a vallásszabadság korlátozásával. A párttagok azonban külön kategóriát jelentettek, akik esetében a vallás nem számított magánügynek. Különböző szektákhoz tartozók nem lehettek a párt tagjai. Kiemelt prioritást kapott a párttagok, állami vezetők, pedagógusok vallásossága elleni harc.²⁶

A pártállam fő célja 1956-ot követően egyértelműen az volt, hogy a püspöki kart megegyezésre bírja, valamint szembeállítsa a Szentszékkel. 1957 márciusában Mindszenty bíborost jogerősen életfogytiglani fegyházra ítélték, a pápai hatáskörbe tartozó kinevezések esetében az Elnöki Tanács előzetes hozzájárulására lett szükség, májusban a püspöki kar megalakította az Országos Béketanács Katolikus Bizottságát. Egy 1957. júniusi kormányrendelet alapján a vallásoktatás nem kötelező az iskolákban, de azt biztosítani kell.²⁷

Az 1960-as évektől kezdődően a magyar vezetés célja már inkább a felsőpapság megnyerése volt, és a főpapokat el kívánták távolítani az alsópapságtól. Ebben komoly segítséget jelentett a Vatikán keleti politikája, amely az együttműködés irányába terelte az ingadozókat is. A szocialista tömb országai közül egyedül Magyarországgal kötött a Szentszék 1964-ben részleges megállapodást, amely azért tekinthető részlegesnek, mert csak három kérdésben sikerült megállapodásra jutniuk a feleknek: 1. A püspökök kinevezése ügyében, amelynek értelmében érvényben maradt az 1957. évi 22. tvr., így továbbra is az Elnöki Tanács előzetes hozzájárulására volt szükség a Vatikántól függő kinevezésekhez, viszont az állam tudomásul vette a pápa kinevezési jogát és lemondott a folyamatban való direkt részvételről. 2. Hűségeskü a Magyar Népköztársaságra és az Alkotmányra. A Szentszék beleegyezett abba, hogy a püspökök és a papság állampolgári esküt tegyenek az Alkotmányra, de annak értelmezése már az egyházra volt bízva. 3. Pápai Magyar Egyházi Intézet Rómában.²⁸

Jason Wittenberg érdekes szempontból vizsgálta meg a hazai egyházak befolyásának alakulását, kimutatva, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása (1958–1962) negatívan hatott a vallásgyakorlatra. Ez a befolyáscsökkenés két fontosabb okra vezethető vissza. Egyrészt a szövetkezeti tagság a szocialista ideológia révén a közösség alapjává vált, és ezáltal a szocialista ideológia versenyzett az egyház által nyújtott erkölcsi értékekkel. Másrészt a szövetkezeti tagság a vallásgyakorlás hanyatlását eredményezte, mivel az emberek kevésbé érezték a közösségi nyomást abban a tekintetben, hogy templomba járnak. Számos helyen a szövetkezet vált a közösségi együttlét fő helyszínévé, és ez sokak számára szükségtelenné tette a templomba járást. A Debreceni járásban például 1959–1962 között a szövetkezetbe történt

26 Uo. 46., 53–54.

27 Uo. 118.

28 Balogh–Fejérdy–Szabó, 2018.

belépés aránya közel meghatszorozódott (9-ről 53 százalékra), és ezzel párhuzamosan 1960–1963 között a vallásosság aránya felére csökkent.²⁹

A forradalom idején az egyházi elhárítás szervezete jelentős mértékben szétfeláldott, és míg 1956 júliusában 307 főt foglalkoztattak egyházi vonalon, addig 1957 májusában a BM Politikai Nyomozó Főosztály II/5-c alosztálya 16 fővel végezte az egyházakkal szembeni állambiztonsági munkát. 1966-ban önálló osztállyá alakult az egyházi elhárítás, és munkájában kezdetben 32 fő vett részt. Az 1958-as statisztikák azt mutatják, hogy a 13 649 hálózati személy közül 312 dolgozott egyházi vonalon, akik közül 294 egyházi személy volt. 1969-re az egyházi vonalon foglalkoztatottak száma 611 főre nőtt a 12 046 fős hálózaton belül.³⁰

Annak ellenére, hogy a korszakban szinte minden legálisan működő szervezetnek volt valamilyen egyházpolitikai feladata is, a legjelentősebb szerepet ezen a területen a politikai rendőrség és az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) játszották. Az Állami Egyházügyi Hivatal 1951–1956 között önállóan működött, majd 1956–1959 között a Művelődésügyi Minisztérium egyházügyi osztályaként folytatta tevékenységét, hogy 1959-től 1989-ig újfent önálló, országos hatáskörű szervként irányítsa az egyházakkal kapcsolatos feladatokat.³¹ A hivatal létszáma a korábbi (1956. október előtti) 55 főről 25 főre csökkent – önállóságának elvesztésével párhuzamosan – a forradalmat követően. Ebben az időszakban a Belügyminisztérium irányította és folytatta a „klerikális reakció” elleni harcot. Az ÁEH szerepének növekedéséhez kellett az, hogy visszanyerje önállóságát. Legnagyobb sikerét a Vatikán képviselőivel 1963-ban megindult tárgyalások tető alá hozása, majd az 1964-es részleges megállapodás megkötése jelentette. Hasonló megállapodásra sem előtte, sem utána nem került sor a Vatikán és egy szocialista ország között.³²

Sajtószabadság, tömegkommunikáció

Fontos megállapítanunk, hogy a párt minden erőfeszítése ellenére sem rendelkezett ideológiai monopóliummal a korszakban. A marxista-leninista gondolkodás messze nem hatotta át a társadalom egészét, a rendszer csak az alternatív ideológiák lefojtását tudta elérni. Mindezek eredményeként a rendszer jobban tolerálta az elhajlást a hivatalos iránytól, mint az arról zajló diskurzust.³³ A tömegkommunikáció fontosságára való tekintettel a vezetés az egész korszak során kitartott az egységes, osztatlan pártirányítás elve mellett, ugyanakkor az irányító intézményeknek egy meglehetősen kusza halmaza jött létre, ami a diktatúra enyhülésével problémákat okozott az összhang hiánya miatt.³⁴

1957-ben Kádár János elutasította a közvetlen beavatkozásokra épülő „kézi-vezérlés” gyakorlatát a sajtóírányítás vonatkozásában. Álláspontja szerint a pártirá-

29 Wittenberg, 2010. 109., 114.

30 Vörös, 2010. 146–147.

31 Köbel, 2010. 204.

32 Soós, 2010. 223–224.

33 Takács R., 2012. 17.

34 Takács R., 2009. 93.

nyításnak máshol kell érvényesülnie. Jól jellemezte a rendszer sajtóságos viszonyát a sajtóhoz, hogy 1963-ban, amikor egyes tárcák azt javasolták, hogy a sajtót kötelezzék a nem körültekintően tájékoztató újságíró megbüntetésére, a bíráló közlemény előzetes bemutatására, a miniszteri válasz közlésére, a Tájékoztatási Hivatal elutasította a fentiek jogszabályi megfogalmazását. Indoklásként az szerepelt, hogy Magyarországot a többi szocialista országgal együtt az ENSZ és más nemzetközi fórumok előtt gyakran rágalmazzák azzal, hogy nincs sajtószabadság, és egy ilyen döntést politikailag felhasználnának az ország ellen.³⁵

A 4-5 évente rendezett pártkongresszusok egyáltalán nem foglalkoztak a sajtóval. Az évente néhány alkalommal ülésező Központi Bizottság szintén nem vett rész a sajtó irányításában, bár néhány – például az ideológiai életről szóló 1965. évi – határozata közvetlenül érinthette az újságírókat. A Politikai Bizottság és a Titkárság viszont rendszeresen tárgyalt sajtóval kapcsolatos kérdéseket, megvitatta egyes sajtóorgánumok munkáját, és személyügyi kérdésekben is döntött. A nem elvi jellegű, konkrét kérdésekben azonban az 1948-ban – a PB által – életre hívott Agitációs és Propaganda Bizottság (APB) döntött. Az APB tagjait a Központi Bizottság választotta meg. A testület 1966-ig mindössze hat tagból állt. Az első években az APB mellett működött egy Sajtóbizottság is, amelynek legtöbbet emlegetett döntése az újságírói státuszok csökkentésére vonatkozott 1960-ban. Tevékenységét 1962-től átvette az APB.³⁶

Kormányzati szinten az 1954-ben felállított Tájékoztatási Hivatal kívánt el-
lensúlyozni a sajtóirányítás tekintetében a különböző párttestületeknek. A hivatalt 1955-ben megszüntették, majd 1956 decemberében a kormány újra életre hívta. A hivatal számos tömegtájékoztatási intézmény felügyeleti szerve is volt. A forradalmat követően a Tájékoztatási Hivatal vette át ideiglenesen a pártirányítás feladatait is, de 1958-tól az irányítás visszakerült az Agitációs és Propaganda Osztályhoz (APO).³⁷

A korszakban az írni-olvasni tudás általánossá válásával a szóbeliség háttérbe szorult, és helyét a több százszázalékos példányban terjesztett napilapok vették át, majd később a tömegkommunikáció lehetőségeit tovább bővítette a rádió, majd a televízió rohamos elterjedése. A tömegtájékoztatás és az agitáció viszonyát az 1965-ös tájékoztatási határozat foglalta rendszerbe, a szóbeli tájékoztatás illetékeségébe utalva olyan kérdéseket, amelyekről a sajtóban nem írnak.³⁸

Az egész korszakban alapelv volt, hogy sajtóorgánumot magánszemélyek nem alapíthattak. Országos hatáskörű orgánumok létrehozásához a pártvezetés jóváhagyására volt szükség. A piac nem játszott szelektáló szerepet a lapstruktúrában. Olyan veszteséges lapok is működhettek, amelyeket a vezetés politikailag vagy kulturálisan hasznosnak ítélt. Ez lehetővé tette, hogy a sajtó színvonala meghaladja az átlagos kulturális igényeket. Az egyes lapok példányszámáról is a pártvezetés döntött.³⁹

35 Takács R., 2012. 38.

36 Takács R., 2009. 93–94.

37 Uo. 98.

38 Takács R., 2012. 43.

39 Uo. 45–50.

Az 1960-as évek elején a nyugati rádióadók zavarását is leállították, a rádió-előfizetők száma 1965-ben már megközelítette a 2,5 millió főt. A magyar nyelvű külföldi adóknak, mint a Szabad Európa, az Amerika Hangja, a BBC vagy a Deutsche Welle komoly tömeghatása volt.⁴⁰

1956-ot követően a pártvezetés irányítási funkcióját a szerkesztőségekben dolgozó pártalapszervezeteken keresztül kívánta gyakorolni. A lapok többségénél a munkatársaknak legalább a fele tagja volt a pártnak. A főszerkesztő és a szerkesztőségi párttitkár közötti vitákban az döntött, hogy ki rendelkezett jobb kapcsolatokkal pártvonalon. Sajátos módon a kettőjük viszonyában általában a főszerkesztők dominanciája érvényesült. Az 1958-as sajtóhatározat a fentiekben túl kiemelte, hogy a pártirányítás nem érintheti a szerkesztőségek vezetőinek önállóságát, akik a politikai döntések centrumában helyezkedtek el. Ehhez az egyszemélyi felelősséghez kapcsolódott a bizalmas tájékoztatók rendszere, amelyen keresztül a főszerkesztők hozzájuthattak a bizalmas információk, párthatározatok egy részéhez pozíciójuk alapján.⁴¹

A korszak fontos jellemzője volt, hogy a kádári vezetés nem hozott létre cenzúrahivaltat, mint ahogy az működött Lengyelországban, Csehszlovákiában vagy Romániában. A Politikai Bizottság 1959-es határozatában azonban nyilvánvalóvá tette a politika primátusát a hírtérték felett, ami a cenzúra implicit deklarálását is jelentette. A külpolitikai hírek esetében a szerkesztőségek döntően az MTI híranyagára támaszkodhattak. A belföldi hírek esetében ez a monopólium kevésbé érvényesült, de volt a híreknek egy köre, amelyről kizárólag az MTI-tudósítások alapján közölhettek anyagokat az egyes újságok. A megjelenés előtti ellenőrzés a szerkesztőségi vezetők feladata volt. Adott esetben a főszerkesztők informális csatornáikon keresztül érdeklődhettek arról, hogy egy bizonyos írás a megfelelő álláspontot jeleníti-e meg.⁴²

A jelen írás által átfogott korszak legvégén, 1965-ben elfogadott tájékoztatási határozat komoly paradigmaváltást hozott, mivel ekkor jelent meg a közönség információhoz való joga, kiemelve, hogy a tömegeket érintő kérdésekről tájékoztatni kell a közönséget, de fenntartva a jogot arra, hogy egyes kérdések kommunikációja szóbeli vagy pártcsatornákon keresztül történjen. A tájékoztatást a határozat azonban még nem értéknek, hanem „elsőrendű politikai érdeknek” tekintette. A vezetés fontosnak tartotta, hogy a legfontosabb nemzetközi kérdésekben elsőként a hazai tájékoztatás szólaljon meg, és ne a nyugati álláspontokra kelljen reagálni.⁴³

A korszakban bizonyos témákról nem lehetett írni. Ilyen kérdésnek számított például a pluralizmus igénylése, az alternatív gazdasági elképzelések bemutatása, a demokrácia- és autonómiakövetelések, az emberi jogok, a sztrájkjog követelése, a törvénytelenések, a személyi kultusz, de leginkább 1956 eseményei.⁴⁴

40 Uo. 84.

41 Uo. 118., 129.

42 Uo. 156–157.

43 Uo. 170–171.

44 Uo. 195.

Egy 1963-as kormányhatározat kimondta, hogy a sajtóban megjelent bírálatokat az érintett állami szervnek ki kell vizsgálnia, és a szerkesztőségnek választ kellett adniuk, amennyiben az választ kért.⁴⁵ Ez az év különben is korszakhatárként értelmezhető, mert az 1956-os forradalomban érintettek jelentős többsége ekkorra térhetett vissza az értelmiségi pályákra.

Kádár János napi szinten nem foglalkozott a sajtóval, ritkán fordult meg a sajtó munkatársai között, a nyilvánosság működését csak ritkán formálta, de azt nyilvánvalóvá tette, hogy a sajtó nem lehet ellenzéki, a sajtó bírálata nem jelenthette a döntések megkérdőjelezését.⁴⁶

A magyar lakosság gazdasági, szociális és kulturális jogainak helyzete

Az 1956-os forradalom tanulságait levonva a pártvezetés folyamatos életszínvonaljavító politikával kívánta megelőzni, hogy a társadalom esetleges elégedetlensége politikai véleménynyilvánításhoz vezessen. Az 1960-as években meghirdetett jóléti intézkedések pénzügyi alapjait a vezetés a katonai kiadások csökkentésével teremtette meg, annak eredményeként, hogy az országban nagyszámú szovjet katonaság állomásozott, amelyre adott esetben belbiztonsági erőként is lehetett számítani. A fentiek ellenére a jóléti rendszer fenntartása csak nyugati hitelek segítségével volt megoldható, ami 1990-re csődközei állapotba sodorta a magyar államot. Az 1950-es évek végére a hazai orvostudomány fejlődésének eredményeként sikerült legyőzni számos járványos és baktériumfertőzésekkel eredő betegséget, és az ország előrelépett a civilizációs betegségek elleni harcban is.

Az 1960-as évek elején a magyar vezetés is – a kommunista blokk többi országához hasonlóan – úgy vélte, hogy az államszocialista berendezkedés életképessége azzal bizonyítható, ha a gazdaság teljesítőképessége meghaladja a nyugatit. Ezt a célt szolgálta az 1950-es végén megindult mezőgazdasági kollektivizálás és a Rákosi-korszak félbemaradt nehézipari beruházásainak befejezése (lásd például: Dunai Vasmű). Ezek az átszervezések az 1960-as évek elején tartósították az áruhiányt, és az élelmiszer-ellátás egy viszonylag alacsony szintjét eredményezték. Mindezek ellenére a vezetésnek sikerült elérnie, hogy a korszakban folyamatosan nőtt a lakosság életszínvonala, bár a valódi növekedés 1965–1975 között következett be.⁴⁷

Annak ellenére, hogy az életszínvonal-emelést célzó intézkedések már 1956 után megindultak, az 1961–1962-es évek tekinthetők a valódi fordulópontnak, mivel ekkor indult a 15 éves lakásépítési program, azzal a céllal, hogy javítsa a Rákosi-korszakban katasztrofálissá vált lakáshelyzetet. 1962 volt az az év, amikor az MSZMP VIII. kongresszusán már azt jelenthette ki a vezetés, hogy „befejeztük a szocializmus alapjainak a lerakását”.⁴⁸

45 Uo. 215.

46 Uo. 350.

47 Valuch, 2001, 2002.

48 Slachta, 2019. 94.

A Kádár-korszak kezdeti éveiben még a szociálpolitika létjogosultságát sem ismerte el a vezetés, mivel úgy gondolták, hogy a rendszer egésze a dolgozók érdekeit szolgálja, vagyis elkülönült szociálpolitikára nincs is szükség. A szociális biztonság alapját a meghirdetett teljes foglalkoztatottság jelentette, ami azonban a gyakorlatban nem érvényesült maradéktalanul. A női munkavállalás magasabb fokának elérése érdekében megkezdődött a gyermekgondozó intézmények hálózatának kiépítése. A munkaerő iránti kereslet nagyon magas volt, és a munkajog rendkívül nehezítette az alkalmazottaknak való felmondást. Ez a jelenség azonban nem járt együtt a hatékony érdekvédelemmel, mivel azt a feladatot a szakszervezet nem látta el. A rendszer jellemzője volt, hogy szinte minden szociális juttatás a munkavállalói státuszhoz kapcsolódott, alternatív jóléti rendszerek, mint például a szegénységélyezés, nem léteztek. A fentiek mind komoly munkakényszerszert eredményeztek, és a munkahellyel nem rendelkezőkkel szemben a hatóságok a büntetőpolitika eszközeivel is felléptek.⁴⁹

A vezetés tudatos életszínvonal-politikát folytatott, biztosítva, hogy a társadalom tagjai már a jelenben is lássanak olyan jeleket, amelyek igazolják a rendszer jövőképét, és megtalálják egyéni számításait. Ennek megfelelően a Kádár-korszak szocializmuseszméje Majtényi György szerint egy „sok szempontból képlekeny, ideológiátlan ideológiává vált, mintha az uralom konzerválása és a szocialista rendszer fennmaradása lett volna az elsődleges cél”.⁵⁰

Az új társadalmi eszménykép tehát már nem az egyenlőséget, hanem az egyéni boldogulást állította a középpontba. A korszak vívmányai a legitimitáció szempontjából döntő jelentőségű középértékeket célozták. A leszakadó rétegek viszont teljesen kimaradtak ezen eredményekből. A rendszer az esélyegyenlőtlenséget, a kirekesztettséget nem orvosolta, hanem elfedte.⁵¹

A puha költségvetési korlátok szinte lehetetlenné tették, hogy a gazdaságtalanul működő vállalatok csődbe menjenek. A szabályozók miatt sokszor megérte olyan munkaerő alkalmazása is, melyet valódi munkával nem tudott ellátni a munkáltató (kapun belüli munkanélküliség). A bérpolitikát túlnyomórészt az állam diktálta. A korszak fontos jellemzője volt a munkavállalók társadalombiztosítási lefedettségének növelése, és az hamarabb terjedt ki a lakosság egészére, mint a legtöbb nyugati országban. Magyarországon 1951-ben megvalósult a társadalombiztosítás szervezeti és pénzügyi egységesítése, és sajátos módon a szakszervezetek feladatkörébe került annak működtetése. A rendszernek semmilyen demokratikus kontrollja nem létezett. A gyárak saját óvodákkal, sportegyesületekkel, üdülőkkel rendelkeztek. Ennél fontosabb volt azonban a munkahelyek lakáselosztásban betöltött fontos szerepe.⁵²

A szociális juttatások folyamatosan ajándékként és nem jogként jelentek meg, amelyek a párt jóindulatát tükrözték. A szociálpolitika eredményeként bizonyos fokú nivellálódás végbement az 1960-as évek közepéig. Utána újra nőni kezdtek a különbségek. 1962-ben a felső decilis részesedése az összes jövedelem

49 Tomka, 2012. 28–29.

50 Majtényi, 2020. 234.

51 Uo. 235–236.

52 Tomka, 2012. 29–32.

20,2 százalékát tette ki, szemben például a csehszlovák 14 százalékkal. A statisztikák alapján 1962-ben legalább hárommillióan éltek a létminimum alatt, vagyis a lakosság 30 százaléka, többségük az idősök és a falusi lakosság köréből került ki. Az 1960-as évektől – a kollektivizálás után – megkezdődött a parasztság jövedelmeinek felzárkózása a munkásságéhoz.⁵³

Az 1954-es nyugdíjszabályozás értelmében a férfiak egységesen 60, a nők pedig 55 éves korban mehettek nyugdíjba. A nyugdíjak között jelentős, akár hat-szoros különbségek is voltak. Annak ellenére, hogy a nyugdíjakra fordított kiadások jelentősen nőttek, ez nagyjából a jogosultak arányának növekedéséből és nem a nyugdíjak összegének emelkedéséből következett.⁵⁴

Az 1960-as évektől megszűnt a vízumkényszer a szocialista országokkal, ezen országokba a piros útlevelemmel viszonylag egyszerűen be lehetett lépni. Nyugatra háromévente lehetett utazni kék útlevelemmel, az úgynevezett „valutakeret” terhére.⁵⁵

A kultúrpolitikát az Aczél György által fémjelzett 3 T (tiltott, túrt és támogatott) jellemezte, ami a rendszer besorolását jelentette egy megszülető művel kapcsolatosan. A művészetek fontos szerepet töltöttek be a rendszerben.⁵⁶

A sebezhető, érzékeny csoportok helyzete

Nők, női önrendelkezés

A második világháborút követően az új, 1945. évi választási törvény már a férfiakéval azonos választójogot biztosított a nőknek, és a nők „egyetemi emancipációja” is teljessé vált az 1946. évi XX. törvénynek köszönhetően, amelynek értelmében a nők valamennyi karra a megállapított létszámkereten belül korlátlanul felvehetők a férfiakkal azonos feltételek mellett. Ennek megfelelően a magyar nők aránya a felsőoktatásban az 1960-as évek végéig magasabb volt, mint számos külföldi országban.⁵⁷

A Népköztársaság 1949. augusztus 20-én kihirdetett új Alkotmánya 50. § (1) bekezdése szerint „A Magyar Népköztársaságban a nők a férfiakkal egyenlő jogokat élveznek. (2) A nők egyenjogúságát szolgálják: munkafeltételeiknek a férfiakéval azonos módon való biztosítása, a terhesség esetére a nőknek járó fizetett szabadság, az anyaság és a gyermek fokozott törvényes védelme, továbbá az anya- és a gyermekvédelmi intézmények rendszere.” Az Alkotmány 51. §-ában rendelkezett arról, hogy „a Magyar Népköztársaság védi a házasság és a család intézményét”.

Az 1950-es évek magyar nőideálja – szovjet mintára – az erős, férfiakkal egyenértékű munkát végző nő volt, ellenpontozva a korszak nőies amerikai ideálját. A hiánygazdaság feltételeinek megfelelően az ideális nőre a neutralitás, a túlzott szépségkezelések mellőzése volt jellemző. Ezen évek sajátossága volt, hogy a nőket

⁵³ Uo. 36–39.

⁵⁴ Majtényi, 2020. 82–83.

⁵⁵ Majtényi, 2012. 32.

⁵⁶ Uo. 33.

⁵⁷ Padányi, 2021. 52.

előszeretettel toborozták férfias típusú munkákra (például traktorosnak), és a korábban főállású anyaként vagy háziasszonyként otthon lévő nőket mind nagyobb számban kívánták bevonni az államilag szervezett munkaerőpiacra, felértékelve a dolgozó nő presztízsét.⁵⁸

A Kádár-korszak a Rákosi-éra traktoros lányait már nem hősként, hanem a női egyenjogúsítás áldozataiként tüntette fel, és jöllehet továbbra is a dolgozó nő jelentette az ideált, több figyelmet kapott a nőknek a háztartásban és a családban betöltött szerepe. A modern házasság már a kétkeresős családi modellen alapult, amelyben a nő helytáll a munkahelyén, vezeti a háztartást, neveli a gyerekeket és gondoskodik a férjéről.⁵⁹ A Kádár-korszakban végül megtörtént az „otthonülő anyák – háziasszonyok” rehabilitációja, de ezt sem a nők helyzetének jobbítására irányuló cél vezérelte, hanem hogy megerősítsék a kádári politikát, illetve kiszolgálják az aktuális gazdasági érdekeket, amelynek hol a nők munkába állítása, hol félreállítása állt érdekében. A nőknek meg kellett felelniük a „szocialista erkölcs és jóíz-lés” szabályainak, amelyeket egyfajta tradicionális konzervativizmus jellemzett.⁶⁰

A Kádár-korszak előrelépést jelentett a Rákosi-rendszerhez képest a nők önrendelkezési jogai tekintetében is. Az 1950-es években ugyanis az állam teljes kontrollt gyakorolt a nők teste felett a teljes abortusztilalommal, amelynek következtében a nem kívánt gyerekeket is meg kellett szülniük a nőknek. 1956 júniusától lehetett legálisan végrehajtani abortuszt állami egészségügyi intézményekben, ami véget vetett a Ratkó-korszak áldatlan állapotainak. (A teljes abortusztilalmat bevezető Ratkó-rendelet 1954–1956 között volt hatályos.) A teljes tiltást felváltotta a rossz emlékű abortuszbizottságok gyakorlata. Az állapotos nőknek meg kellett jelenniük bizottságok előtt, amelyek egy gyakran megalázó meghallgatás alapján döntöttek arról, hogy engedélyezik-e az abortuszt. 1956–1966 között 1 642 417 abortuszt végeztek el Magyarországon, évente 140–180 ezret.⁶¹

Az abortuszbizottságok első fokon háromtagú, másodfokon öttagú testületek voltak, amelyekben a helyi tanács főorvosa és a tanács által megbízott két személy vett részt. Őket politikai alapon választották ki, és általában a Magyar Nők Országos Tanácsának tagjai, illetve szakszervezeti vagy pártfunkcionáriusok voltak. A terhesség megszakítását elsősorban akkor engedélyezték, ha a terhes nő életének megmentése vagy súlyos betegségtől való megóvása érdekében volt erre szükség, vagy a magzatot súlyos károsodás fenyegette. Másodsorban akkor volt erre lehetőség, ha azt méltánylást érdemlő személyi vagy családi körülmények indokolták, vagy ha a megszakításhoz a kérelmező ragaszkodott. A terhesség nem lehetett 12 hetesnél idősebb. A bizottság a meghallgatást követően egy hét gondolkodási időt adott a várandós nőnek a végső döntés meghozataláig, ha már volt egy gyermeke és házasságban élt. A folyamat sajátossága volt, hogy abban a férfi felelőssége nem merült fel, neki a bizottság előtt sem kellett megjelennie. Az egygyermeke-

58 Kovácsné Magyari, 2020. 147–150.

59 Padányi, 2021. 52.

60 Kovácsné Magyari, 2020. 158–159.

61 Tóth, 2022. 68–69.

seknek kétszer is meg kellett jelenniük a bizottság előtt a népesedéspolitikai szempontok miatt.⁶²

Gyermekek, gyermekvédelem

Az Alkotmány 52. §-ában rendelkezett arról, hogy „a Magyar Népköztársaság különös gondot fordít az ifjúság nevelésére, következetesen védelmezi az ifjúság érdekeit”. A gyermekek speciális védelmét deklaráló cikkelyig a rendszerváltásig kellett várni. Az 1950-es években az volt a hivatalos ideológia, hogy a szocializmus építése során minden deviáns viselkedés meg fog szűnni, s így hosszabb távon a gyermekvédelem is feleslegessé válik. Ezen elképzelés és a korábbi nevelőszülői rendszer negatív tapasztalatai hatására a nevelőszülői hálózatot majdnem teljesen megszüntették. (1950-ben a gyerekek majdnem 80 százaléka élt nevelőszülőknél, öt esztendővel később már csak 50 százalék ez az arány.) Helyét – és az egyedi problémák megoldását – a gyermekotthoni, a közösségi nevelés vette át. A helyi tanácsokról szóló 1950. évi I. törvény megszüntette az árvaszékeket. Gyermekvédelmi feladatkörük a tanácsok végrehajtó bizottsága mellett működő gyámhatóságokhoz került, míg jogvitás ügyekben hatáskörüket a bíróságok vették át.⁶³

A gyermekpolitika/gyermekügy alakítása a szocialista ideológiának megfelelően zajlott. Az ifjúságra mint a „szocialista értékek hordozójára” tekintettek, amely a felnőtt nemzedékkel együtt építi a rendszert. Megalakult az Ifjúsági (1952-től Móra Ferenc) Könyvkiadó, amely a gyermekkönyvek döntő többségét jelentette meg. Az adatok szerint 1945-ben 24 gyermekirodalmi mű látott napvilágot 300 ezer példányban, 1950-ben pedig már 103 gyermekkönyvet adtak ki több mint egymillió példányban. 1949-től a *Nők Lapja* című hetilap közvetítette az új nő- és gyermekképet, amely egyúttal párt- és társadalompolitikai álláspontok tükrére is volt.⁶⁴ A lap folyamatosan a gyermekek helyzetének javulásáról számolt be, illetve folytatta az 1945 előtti korszak abszolút negatív ábrázolását.

A korszak gyermekpolitikájának és a kor szemléletének alakulását jelentős mértékben befolyásolta a nemzetközi erőviszonyok változása is, a hidegháború, a tervgazdálkodás bevezetése, a szovjet modell követése, továbbá a munkásmozgalmi irányzatok lépései. A *Nők Lapjában* a gyermek nemcsak mint az öröm és a boldogság szimbóluma jelent meg, hanem a békeharc, a szocialista jövő és a haladás megtestesítőjeként is. Ugyanakkor az újság a gyermekek nevelésével és gondozásával kapcsolatban igyekezett tájékoztatást adni, s az ellátási és egyéb problémákról beszámoló olvasói levelek a sorok között kritikai véleményeket is megfogalmaztak a rendszerrel szemben.⁶⁵

A házasságról, családról, gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény (Csjt.) az „elhagyott gyermek” kifejezés megszüntetésével bevezette az „állami gondozott” fogalmát, valamint kiterjesztette az állami gondoskodást 18 éves korig. A családjogi

62 Uo. 72–73.

63 Vida, é. n. 5.; Gergely, 1997; Czirják, 2008.

64 Kéri, 2002. 47.

65 Uo. 49–51.

törvény a korábbi szülői hatalom helyébe (amelyet elsősorban az apa, másodsorban az anya gyakorolt) a szülői felügyeletet helyezte, amelyet a szülők együttesen, a kiskorú gyermek érdekeinek megfelelően kötelesek gyakorolni. Új elvek szerint szabályozta az örökbefogadás intézményét is: csak kiskorú személyt lehetett örökbe fogadni családi nevelésének biztosítása érdekében (nem pedig az érintett öröklését biztosítandó); az örökbefogadás nem szerződéssel, hanem a felek kérelmén alapuló hatósági engedéllyel jött létre. A törvény a gyámsági jog terén megszüntette a nők gyámviselési képességének korábbi korlátozását. Előremutató volt az is, hogy „számos nyugati ország jogát megelőzve, már évekkel a családjogi törvényt megelőzve, 1946-ban törvény született Magyarországon a házasságon kívül született gyermek jogi diszkriminációjának megszüntetéséről”.⁶⁶

Az állami gondozásba vétel feltételeit szabályozó 51/1954. számú minisztertanácsi rendelet kimondta: „A kiskorú gyermek gondozása, nevelése, testi és szellemi fejlődésének elősegítése, valamint személyi és vagyoni érdekeinek védelme a szülők kötelessége.” A 4. §-a úgy rendelkezett: „(1) A gyámhatóság állami gondozásba veheti azt a kiskorú gyermeket, akinek szülei ismeretlenek, nem élnek vagy munkaképtelenek, és a gyermek tartásáról, valamint neveléséről sem a szülők, sem más tartásra kötelezhető hozzátartozók nem tudnak gondoskodni. (2) Ha a környezet a kiskorú gyermek nevelését, fejlődését vagy egészségét közvetlenül veszélyezteti, és [ha] a gyermek érdekének megóvására tett intézkedés eredményre nem vezet, munkaképes szülők gyermekét is állami gondozásba lehet venni.”⁶⁷

Az 1956 utáni időszakban a gazdaság előbb lassabb, majd 1965 után gyorsabb ütemben fejlődött. Részben ennek a fejlődésnek tudható be a lakosság életszínvonalának emelkedése, ugyanakkor több szociális hatású intézkedést is hoztak. Ezek közé tartozik a társadalombiztosítási juttatások jogosultjainak kiterjesztése, illetve a szociális ellátások fejlesztése, kiszélesítése. 1957-ben létrehozták a főtípusú gyermekfalut, amely a 3–18 év közötti állami gondozott gyermekeknek jelentett menedéket. A szocializmus időszakában a gyermekfalu a szocialista közösségi nevelés egyik intézménye volt, amelyet azonban az 1980-as évek folyamán felváltott a személyre szabott, családközpontú gondozás. 1961. január 1-jétől az Állami Biztosító az év első újszülöttjeinek hússzezer forintos életbiztosítási kötvényt ajándékozott. 1967-ben bevezették továbbá a gyermekgondozási segélyt (gyes) a 3/1967. (I.29.) kormányrendelet révén.⁶⁸

Nemzeti kisebbségek/nemzetiségek

A nemzeti kisebbségek helyzetére a Rákosi-korszakban a lakosság többi részéhez hasonlóan a kiszolgáltatottság volt jellemző, annak ellenére, hogy az 1949-es Alkotmány papíron biztosította az ország területén élő nemzetiségeknek az anyanyelvükön való oktatást és nemzeti kultúrájuk ápolásának lehetőségét. A totalitárius rend-

⁶⁶ Weiss, 1998. 2.

⁶⁷ 51/1954. (VIII. 6.) MT rendelet a kiskorú gyermekek tartásának és nevelésének biztosításáról, valamint az állami gondozásbavétel feltételeiről. https://jogkodex.hu/jsz/1954_51_mt_rendelet_4884477.

⁶⁸ Vida, é. n. 6.

szer azonban egyrészt nem tűrt meg semmiféle autonóm szerveződést, másrészt az „automatizmus” doktrínája alapján úgy vélte a vezetés, hogy a társadalom osztályrétegződésének felszámolásával párhuzamosan automatikusan meg fog szűnni a nemzeti kisebbségi kérdés is. Harmadik tényezőként a szovjet politika szervilis követését említhetjük meg, aminek hazánkban a délszláv kisebbség lett a leginkább szenvedő alanya.

Az 1956-os forradalom alatt a délszláv közösség aktivizálódott, és október 26-án Szvetozár görögkeleti pópa *Mit kíván a magyarországi délszláv nemzetiség?* címmel egy nyilatkozatot bocsátott ki, amiben az internáltak rehabilitációját, független, alulról építkező nemzeti kisebbségi szervezet létrejöttét, a nemzetiségi oktatás kötelezővé tételét sürgette. A németiség ezzel szemben a kollektív visszahúzó-dás és a kivárási álláspontjára helyezkedett a forradalom napjaiban. A szlovákság sajátos módon a szlovák nyelvű oktatás eltörlése mellett szállt síkra a nemzetiségi oktatás alacsonyabb színvonala miatt. A román közösség 1956-ban egy egyoldalas kiadványt jelentetett meg december 9-én ismeretlen szerzőktől, amelyben a helyi kérdések előtérbe állítását, az addig háttérbe szorított rétegek (papság, értelmiség) szerepéhez juttatását, valamint a „tisztá” román nyelv használatát kérték.⁶⁹

A Kádár-korszak nemzetiségi politikája azon a felfogáson alapult, hogy a kérdés az érintett ország belügye, amint arról a második világháborút lezáró békeszerződés is rendelkezett. Tekintettel arra, hogy nem létezett átfogó kisebbségi törvény, a nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogait a különböző sarkalatos törvények és egyéb jogszabályok rendezték. A korszak nemzetiségi politikáját két fontos dokumentumból ismerhetjük meg. Az egyik az ENSZ-nek küldött 1958. júliusi, *Magyarországi nemzetiségek helyzete* című adatszolgáltatás volt, amelyet a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya jegyzett, a másik pedig az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1958. október 7-i határozata a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról.⁷⁰

Az ENSZ-nek nyújtott adatszolgáltatás célja a hazai nemzetiségi politika helyességének bizonyítása volt, kvázi megkérdőjelezve az ENSZ-ben a magyarkérdésről akkor folyó vita kisebbségekkel kapcsolatos kritikáit. A dokumentum sajátossága – hasonlóan a Politikai Bizottság határozatához –, hogy a kisebbségek terminológia helyett a nemzetiségek kifejezést használta, amely közvetve az anyaországgal való kapcsolatok marginális jellegét kívánta kifejezni. A hivatalos statisztikák szerint 1955-ben a nemzetiségiek száma közel 500 ezer fő volt: a németek 200 ezren, a szlovákok 60 ezren, a románok 15 ezren, míg a délszlávok 45 ezren voltak. A nemzetiségek politikai egyenlőségének alátámasztására a dokumentum hivatkozott a vonatkozó sarkalatos törvényekre, így többek között az 1948. évi XLVII. törvényre, amely büntetni rendelte azt a személyt, aki az országban élő nemzetiségekre lealacsonyító kifejezést használ. Jelezte továbbá, hogy az Alkotmány biztosítja a polgárok törvény előtti egyenlőségét és tilalmazza a hátrányos megkülönböztetést. Az anyag jelezte, hogy a földosztásnál a szegény nemzetiségi gazdálkodók

69 *Nemzetiségek Magyarországon*, é. n.; Tilkovszky, 1998.

70 Föglein, 2009. 1.

ugyanúgy kaphattak földet, mint a többiek. A dokumentum tartalmazta, hogy az országban 49 nemzetiségi óvoda, 35 általános iskola, öt általános gimnázium, három tanítóképző és egy óvónőképző iskola volt, továbbá kiemelte, hogy a kormány számos kis létszámú nemzetiségi iskolát is fenntart. A nemzetiségi iskolákban minden tantárgy tantervi anyaga megegyezett a magyar iskolákéval. A tankönyvek nagy része a magyar könyvek fordítása, kivéve a nemzetiségi nyelv és irodalom tantárgy könyveit. A nemzetiségi szövetségek főként a kulturális területen érték el eredményeket. Számos nemzetiségi kultúrccsoport alakult, valamennyi nemzetiség rendelkezett hetilappal.⁷¹

Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1958. október 7-i határozata a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról egészen 1968-ig meghatározta a hazai nemzetiségi politika irányvonalát. Szemben az ENSZ-jelentéssel, a határozat inkább munkaterv, mint helyzetjelentés volt, amely valamennyi nemzetiségre vonatkozott. A párthatározat helyesnek tartotta az állam nemzetiségi politikáját, de azért felsorolt néhány akadályozó tényezőt, mint például a nacionalizmust vagy az egyház befolyását a nemzetiségekre. Egyrészt bizonyítani akarta, hogy a nemzetiségek Magyarországon meg tudják őrizni etnikai sajátosságait, nyelvüket, másrészt a nemzetiségek is a hatalom támogatói. A politikai munka fő feladata a hatalomhoz hű, lojális nemzetiségek „nevelése”, amit a párt ellenőrzése mellett a nemzetiségi szövetségek végeznek. A határozat különben sem elfogadásakor, sem azt követően nem vált publikus dokumentummá.⁷²

Romakérdés

1957-ben a Munkaügyi Minisztérium országos felmérést készített a cigány lakosság helyzetéről, mivel egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a magyar vállalatok többsége nem kívánt cigány munkavállalókat alkalmazni, sőt ki is kötötték, hogy ne is küldjenek hozzájuk roma dolgozókat. A tanulmány szerzői a cigányságot népcsoportként azonosították, amelyet nem kell mesterségesen nemzetiséggé fejleszteni. A cigányság asszimilációját nem szabad akadályozni, de erőszakosan nem kell erőltetni. Az anyag javaslatot tett egy cigányügyi csúcsbizottság felállítására, valamint egy vonatkozó párthatározat elfogadására. A fentieknek megfelelően 1957. október 26-án létrejött a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége a Művelődési Minisztériumon belül. A szövetség egyrészt egy állami intézmény volt, másrészt viszont a cigányság tömegmozgalmi társadalmi szervezete, saját problémái megoldására. A szövetség nem titkolt szándéka volt a hagyományos cigány szakmák megőrzése, és így támogatta szegkovács, vályogvető, kosárfonó és famegmunkáló szövetkezetek szervezését. Ezen önálló cigány kisipari szövetkezeteket 1959-től kezdődően károsnak minősítették mint a cigányság elkülönülésének eszközét, és

⁷¹ Uo. 3–7.

⁷² Uo. 8–11.

megpróbálták azokat rövid távon a helyi termelőszövetkezetekbe beolvasztani, hosszabb távon pedig megszüntetni.⁷³

A szövetség vezetésében 1958 végén változás következett be, mivel a vezetés bírálta az 1958 tavaszától megindult internálási folyamatot, amelynek számos cigány lakos is áldozatává vált. Ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a párt nem valódi érdekvédelmi munkát vár el a szövetségtől. A Cigány Kulturális Szövetséget 1958-ban nem hívták meg az MSZMP Politikai Bizottsága ülésére sem, amely elfogadta a nemzetiségek kapcsán már említett határozatot a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról. Annak ellenére, hogy a szövetség munkája ettől kezdődően formálissá vált, léte panasziroda jellege miatt mégis kényelmetlenné vált a hatalom számára, és így 1961-ben felszámolták és átalakították a szervezetet Országos Társadalmi Bizottsággá, megtartva koordinációs szerepét a cigányügyek területén.⁷⁴

A Kádár-korszak kényszerasszimilációs romapolitikájának alapjait egy 1961-es párthatározat fektette le, amely célul tűzte ki a hazai cigányság lakhatási, foglalkoztatási és oktatási helyzetének javítását. A korszak egyik fő kihívását a cigányság beiskolázása, a romatelepek felszámolása, valamint a cigányság foglalkoztatásának megoldása jelentette.⁷⁵ A párt a Magyar Cigányok Kulturális Szövetségét bízta meg a határozattervezet elkészítésével. Az előterjesztést végül az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya készítette el, nagymértékben támaszkodva a szövetség munkájára. A Politikai Bizottság végül 1961. június 20-án adta ki *A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról* címet viselő határozatát, amely az ország cigány lakosságát 200 ezer főre becsülte. A dokumentum a cigány lakosságot három kategóriába sorolta a beilleszkedettség szempontjából (letelepedett, félig letelepedett, vándorcigány – állandó munkavégzés, alkalmi munkavégzés, munkától való elzárkózás), egyúttal kijelentette, hogy a cigányság helyzetének nemzetiségi kérdésként való kezelése hiba volt, ami hátráltatta a cigányság beilleszkedésének folyamatát.⁷⁶

A határozat a leginkább visszahúzó jelenségnek a cigányság társadalmi elkülönülését tartotta, amit mindenképpen meg kell szüntetni. Az anyag kiemelte, hogy a cigányság helyzetének szempontjából a munkának és a letelepedésnek van meghatározó szerepe. A határozat sajnálatos módon nem tartalmazott egyetlen pozitív meghatározást sem a cigánysággal kapcsolatban, és nem tért ki a cigány kultúrára vagy szokásokra sem. A cigány nyelv a társadalmi elkülönülés eszközeként szerepelt, de olyan felhanggal, ami azt jelezte, hogy cigány nyelv valójában nem létezik, vagy legalábbis nem kell figyelembe venni mint fontos tényezőt. A fejlődés alapfeltételének az átnevelést tekintette a határozat, mivel a szociális hátrányokat tudati elmaradottsággal kapcsolta össze.⁷⁷

73 Sággy, 2008. 276., 285–286.

74 Uo. 289–290.295.

75 Hajnáczy, 2015. 54.

76 Hajnáczy, 2013. 237–238.

77 Sággy, 2008. 303–304.

Sajátos módon a későbbiekben nyilvánvalóvá vált a vezetés számára, hogy maguk a tanácsok akadályozták meg a kényszerasszimilációs politika megvalósulását az úgynevezett CS-lakások (csökkentett lakóértékű lakás) létrehozatalával. A cigányságról nemcsak a földosztás, hanem a tanácsai lakások kiutalásánál is megfeledeztek, és látható volt, hogy a cigánytelepek felszámolása a fennálló gazdasági feltételek mellett nem mehet végbe, mivel az ingyenes házhelyjuttatás gyakorlata addigra már megszűnt, és a roma lakosok döntő többsége az OTP által megállapított fizetési feltételeknek nem tudott megfelelni. 1963. november 12-én tárgyalta a Politikai Bizottság *A cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítása* címet viselő tervezetet. A vita eredményeként a CS-lakásprogramba nem cigány lakosokat is bevontak, de a lakosság ennek ellenére igazságtalannak tartotta a cigányság részére adott támogatásokat. Egy 1964-es felmérés szerint 222 160 személy, 55 425 család lakott szociális követelményeknek nem megfelelő telepeken, amelyeknek 70 százalékát cigány származású állampolgárok lakták. Ezek felszámolására született az 1965/2. számú ÉM–PM együttes rendelet, amely elsősorban a főforgalmi utakról, a vasútvonalakról látható területeken lévő, úgynevezett kiemelt telepi kategóriába sorolt telepeket kívánta felszámolni.⁷⁸

A vezetés az asszimiláció másik eszközének az állandó jellegű munkalehetőségek biztosítását tartotta, és végül az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek ellenállása miatt leginkább az üzemekben, az ipari vállalatoknál tudtak elhelyezkedni a cigány munkavállalók. A hátrányos megkülönböztetés elleni fellépés jegyében született továbbá 1962-ben egy, a legfőbb ügyész által kiadott körlevél, amely *A cigány származású magyar állampolgárokkal szemben alkalmazott hátrányos faji megkülönböztetések elleni ügyészi fellépésről* címet viselte, viszont a dokumentum nem tartalmazta a hátrányos faji megkülönböztetés definícióját és az ezzel szemben követendő eljárást sem. A fentiek alapján ez a körlevél inkább elvi politikai állásfoglalásnak volt tekinthető.⁷⁹

Fogyatékosággal élők

1950-ben létrejött a Siketnémák Országos Szövetsége. Az 1960-as években megindult a harc a jelnyelv valódi nyelvként történő elfogadása érdekében.⁸⁰ A fogyatékoság bármely fizikai vagy mentális megjelenése nem illett a kor megcélzott ideális társadalmába, és ezért 1948 után újfent érvényesítették a szegregáció elvét, a meglévő zárt elmeosztályok és pszichiátriai intézetek mellett újabbakat hoztak létre. Általában másra nem használható, rossz állapotban lévő épületeket adtak át fogyatékoscélú hasznosításra. A ténylegesen fogyatékos gyermekek mellett azonban fiatalok prostitúáltak, koldusok és háborús árvák is bekerültek ezekbe az intézetekbe. Nem volt ideális a felnőttkorú, családdal együtt élő fogyatékos emberek sorsa sem, bár helyzetük egyre gyakrabban került a társadalmi szervezetek napirend-

⁷⁸ Hajnáczy, 2015. 65–68.

⁷⁹ Sággy, 2008. 305–307.

⁸⁰ Szepessyné Judik, 2009. 18.

jére szülői csoportok kezdeményezésére. Ezen emberek életkörülményeinek rendezését nehezítette az a tény, hogy a Szovjetunióban hivatalosan nem ismerték el a fogyatékosügyet, arra hivatkozva, hogy náluk nincsenek fogyatékos emberek.⁸¹

1956-ban nyílt meg Csepelen a Csökkentlátók Általános Iskolája és Nevelőotthona. Ez volt az első önálló iskola gyengénlátók részére, amely csak alsó tagozattal működött. Az iskola egy családi házban jött létre, ahol csak alsó tagozatos gyerekek befogadására volt lehetőség. A felső tagozatos gyerekeket a vakok iskolája fogadta be. Az intézmény bő egy évtized után Zuglóba költözött, és itt alkalmaztak először Budapesten nevelőtanári álláshelyen gyógypedagógust. Az 1961. évi III. törvény kinyilvánította a látássérült gyermekek iskolázási jogát, valamint deklarálta: „A testileg, érzékszervileg, vagy értelmileg fogyatékos, de képezhető tanköteles gyermekek oktatása és nevelése gyógypedagógia intézetekben történik.” A látássérült gyerekek oktatása a vakok bentlakásos óvodájában kezdődött, majd 1956-tól a már említett általános iskolában folytatódott. A szülők szerepe az oktatási folyamatban minimális volt. Az integráció gondolata nem merült fel.⁸²

A mozgássérült emberek helyzetét nehezítette, hogy 1945 után az ellenségkép kiterjedt a világháborúban részt vett és hadirokkanttá vált katonákra is. Tekintettel arra, hogy sokan a Szovjetunió elleni háborúban váltak hadirokkanttá, az új szocialista értékrend szerint nemkívánatos személyek voltak. Ennek megfelelően a hadirokkantak szervezeteit elszorvasztották, majd 1948 után megszüntették. Ez a döntés a mozgássérült emberek szervezett mozgalmának megszűnésével járt együtt. A „szocialista gondoskodás” jegyében a mozgássérült emberek többségét városoktól távol lévő, üresen álló kastélyokban helyezték el, elszigetelve a lakosságtól. Ez az elszigetelésre való törekvés különösen az intellektuális fogyatékossgal élők esetében valósult meg, de az egyéb fogyatékossgal élők körében is megfigyelhető volt. Ezen intézményekben gondoskodtak a létfenntartásukról, valamilyenre még oktatásukkal is foglalkoztak, és végül bizonyos munkalehetőségeket is teremtettek számukra.⁸³

LMBTQI emberek

A hazai büntetőjog 1878–1961 között a férfiak közötti homoszexuális kapcsolatokat „természet elleni fajtalankodás” törvényi tényállás alatt büntette. A homoszexuális cselekmények általános pönalizációjának eltörlésére az 1962. július 1-jén hatályba lépett 1961. évi V. törvénnyel (Büntető Törvénykönyv) került sor. A „másokat megbotránkoztató módon” való elkövetés esetére azonban a büntetés továbbra is fennállt. A törvény a nemi egyenjogúságra való hivatkozással bevezette a nők közötti homoszexuális érintkezés kriminalizálását is, amennyiben az 20 évesnél fiatalabb partnerrel, vagy megbotránkoztató módon történik. 1978-ig a 20 évesnél fiatalabb, azonos nemű partnerrel elkövetett „természet elleni fajtalanságot” a partne-

81 Ficsorné Kurunczi, 2009. 38.

82 Pajor, 2009. 89., 97–98.

83 Hegedűs, 2009. 137–138.

rek beleegyezése esetében is továbbra is börtönbüntetéssel sújthatták. (A korhatárt – 2002-ig – 1978-ban 18 évre szállították le.)⁸⁴

Az 1960-as évek elejéig a köztereken, fürdőkben, nyilvános WC-kben kezdeményezett ismerkedés minden esetben jogkövetkezményekkel járt lebukás esetén, ezért általában gyors, következmények nélküli, vagyis tartós kapcsolat kialakulásával nem járó szexhez vezetett. Az 1950-es évek peranyagaiban több ismerkedési helyszín is feltűnt, mint például a Király Fürdő, a Marx téri Népbüfé, a Moszkva téri WC, az Egyetem presszó, a Sörszanatórium, a Marx téri Tejvendéglő, a Gellért Fürdő, a Széchenyi Fürdő, a Rudas Fürdő és az Imre Fürdő. A peranyagok alapján úgy tűnik, hogy a rendőrség feladatai közé tartozott a homoszexuális férfiak lépre csalása is.⁸⁵ A közterületek mellett a találkozások döntő többsége házibulikon történt, amelyeken néha akár százan is megjelentek, szigorúan meghívásos alapon. Ezeken az összejöveteleken kezdődött a magyar transzvesztita előadóművészet szárnybontogatása is.⁸⁶

Meleg férfiakkal készült életútinterjúk alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer folyamatosan megfigyelte a melegeket, és a rendőrségen belül egy külön ügyosztály csak a melegekkel foglalkozott. A rendőrség külön fényképes nyilvántartást vezetett a homoszexuális személyekről. A rendőrségen kívül más állami szervek is, mint például a Belügyminisztérium alárendeltségében működő Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal (KEOKH), rendelkeztek információkkal egyes személyek homoszexualitásáról.⁸⁷

Az 1950–1960-as évekbeli periratok alapján a heteroszexualitás tudatos vállalása, különösen házasságkötés vagy családalapítás révén, felülírhatta a homoszexuális cselekményeket, és komoly enyhítő körülményként vette azt figyelembe a bíróság. Az 1950-es évek végén a bíróságok gyakorta betegségtünetként kezelték a homoszexualitást, míg a korábbi esetekben inkább nemkívánatos magaviseletként, amit házasságkötéssel és családalapítással helyes irányba lehet terelni. A bíróságok felfüggesztett börtönbüntetést vagy pénzbüntetést szabtak ki a homoszexuális cselekmények büntetéseként. Az 1961-es általános dekriminalizációban fontos szerepet játszottak a hazai pszichiáter szakértők. 1962-től homoszexuális kapcsolatok fenntartása a magánélet részeként lehetővé vált, de a heteroszexuális homlokzat fenntartásának korábbi kényszere társadalmi igényként tovább élt.⁸⁸

A Kádár-korszakra a kérdés kezelése kapcsán sajátos kettősség volt jellemző. 1962-től kezdődően nem voltak büntethetőek a homoszexuális cselekmények, ugyanakkor a rendőrség megfigyelte az érintett embereket, és az állambiztonság besúgásra kényszerítette a melegeket. Az interszex emberekről az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején korrekt cikkek jelenhettek meg népszerű tudományos lapokban (*Élet és Tudomány*), illetve szaklapokban (*Orvosi Hetilap*).⁸⁹

84 Takács–P. Tóth, 2017. 65.

85 Uo. 74–75.

86 Simon, 2015.

87 Hanzli, 2016. 155–157.

88 Takács–P. Tóth, 2017. 77–79.

89 Hanzli–Nagy, 2022.

Záró gondolatok

A nemzetközi környezet 1956–1965 közötti alakulása jelentős mértékben befolyásolta a Kádár-korszak emberi jogi helyzetét, különösen három fő tényező: a hidegháborús megosztottság, az ENSZ és más nemzetközi szervezetek tevékenysége, valamint a magyar forradalom nemzetközi visszhangja révén. Magyarországon az emberi jogokat a kollektivistá ideológia alá rendelték, a „nyugati típusú” jogok (például: szólásszabadság, gyülekezési jog) nem számítottak relevánsnak a rendszer számára. A hidegháború során az emberi jogok a propaganda eszközévé váltak.

A Nyugat az emberi jogi jogsértések kiemelésével próbálta delegitimálni a szocialista rendszereket. A Varsói Szerződés országai – köztük Magyarország – az emberi jogokat belső ügynek tekintették, és „imperialista beavatkozásként” értékelték a bírálókat. Annak ellenére, hogy a Szovjetunió és szövetségesei nem ismerték el az ENSZ-ben a magyarkérdésben életre hívott Ötös Bizottság legitimitását, a testület munkája és jelentése fontos politikai nyomást gyakorolt Magyarországra a nemzetközi térben.

Az 1960-as évek elején a magyarországi rendszer a „puha diktatúra” irányába mozdult el, a nyílt megtorlások helyét fokozatosan a megfigyelés és a korlátozott szabadságjogok rendszere váltotta fel. A folyamat háttérében részben az állt, hogy a nemzetközi legitimáció megszerzése (a visszatérés az ENSZ-be, a gazdasági kapcsolatok bővítése) emberi jogi „normalizációt” követelt.

Az emberi jogok helyzete a vizsgált időszakban kettős képet mutatott. Mígközben a hatalom a politikai ellenfelekkel szembeni megtorlással, az igazságszolgáltatás függetlenségének korlátozásával és az egyéni szabadságjogok súlyos csorbításával következetesen felszámolta az ellenállás lehetőségét, ezzel párhuzamosan a szociális juttatások és az életszínvonal fokozatos emelése azt a célt szolgálta, hogy a rendszer megerősítse legitimációját. A politikai represszió mellett a szociális biztonság fokozása, a társadalmi mobilitás lehetőségei és az oktatáshoz való szélesebb körű hozzáférés mind hozzájárultak a Kádár-rendszer stabilizálásához.

A vizsgált korszak az emberi jogok érvényesülésének szempontjából Janus-arcú örökséget hagyott maga után. Mígközben a politikai jogok terén az elnyomás és a szabadság korlátozása maradt a meghatározó, a gazdasági és szociális jogok erőteljesebb érvényesítése egyfajta pragmatikus politikai alkut jelentett a hatalom és a társadalom között.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Balogh–Fejérdy–Szabó

2018 Balogh Margit – Fejérdy András – Szabó Csaba: Az 1964-es magyar-szentszéki részleges megállapodás. In: *Archívnet*, 18. (2018) 6. sz. www.archivnet.hu/az-1964-es-magyar-szentszeki-reszleges-megallapodas.

Balogh–Gergely

2005 Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak és egyházpolitika, 1790–2005. In: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. I–II. Szerk.: Balogh Margit – Gergely Jenő. Bp., 2005. I. 25–125.

Békés

1998 Békés Csaba: A kádári külpolitika, 1956–68. In: *Rubicon*, 9. (1998) 1. sz. 19–22.

2019 Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Bp., 2019.

Bertalan

2018 Bertalan Péter: *Az „ellenállástól” a kompromisszumig. Az állam és az egyházak küzdelme a Kádár-korszakban 1957–1968*. Bp., 2018.

Borhi

2015 Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Bp., 2015.

Czirják

2008 Czirják Attila: *A gyermekvédelem története. Az 1997. évi gyermekvédelmi törvény megszületéséhez vezető út*. Bp., 2008.

Dornbach

2008 Dornbach Alajos: A pártállami igazságszolgáltatás és a Nagy Imre-per. In: *A per. Nagy Imre és társai 1958, 1989*. Szerk.: Dornbach Alajos – Kende Péter – Rainer M. János – Somlai Katalin. Bp., 2008. 17–40.

Ficsorné Kurunczi

2009 Ficsorné Kurunczi Margit: Az intellektuális fogyatékossgal élő emberek mozgalmának története. In: Hegedüs Lajos – Ficsorné Kurunczi Margit – Szepessyné Judik Dorottya – Pajor Emese – Könczei György: *A fogyatékossgügy hazai és nemzetközi története*. Bp., 2009. 34–66.

Fleck

2012 Fleck Zoltán: Jogrendszer, állami szabályozás és igazságszolgáltatás a Kádár-korszakban. In: *Múltunk*, 57. (2012) 2. sz. 50–89.

Föglein

2009 Föglein Gizella: A nemzetiségi-kisebbségi kérdés, mint külpolitika államhatáron belül. (Adatszolgáltatás az ENSZ-nek és párthatározat a magyar nemzetiségekről – 1958.) In: *Jogtörténeti Szemle*, 11. (2009) 1. sz. 1–14.

Földes

2015 Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai*. I–II. Bp., 2015.

Gergely

1997 Gergely Ferenc: *A magyar gyermekvédelem története 1867–1991*. Bp., 1997.

Hajnáczy

2013 Hajnáczy Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. In: *Múltunk*, 58. (2013) 1. sz. 237–272.

2015 Hajnáczy Tamás: A pártállam cigánypolitikája. A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. In: *Esély*, 2015. 5. sz. 54–92.

Hanzli

2016 Hanzli Péter: „A rendszerváltás előtt titokként kellett megélni.” Életútinterjúk meleg férfiakkal a hatvanas-nyolcvanas évekről. In: *Korall*, 2016. 66. sz. 142–163.

Hanzli–Nagy

2022 Hanzli Péter – Nagy Sándor: *Az üldöztetéstől a büszkeségig. A magyar LGBTQI emberek története a kezdetektől az ezredfordulóig*. Bp., 2022.

Hegedüs

2009 Hegedüs Lajos: Velünk élő történelem, avagy egy érdekérvényesítő polgári jogi mozgalom mindennapjai. In: Hegedüs Lajos et al.: *A fogyatékosügy hazai és nemzetközi története*. Bp., 2009. 135–175.

Kéri

2002 Kéri Katalin: Gyermekekünk az ötvenes évek első felében. In: *Iskolakultúra*, 32. (2002) 3. sz. 47–59.

Kovácsné Magyarai

2020 Kovácsné Magyarai Hajnalka: Ideálok – szerepek – trendek. Nőképek változásai a Kádár-korban. In: *Doktorandusz hallgatók IX. konferenciájának tanulmányai*. Szerk.: Romsics Ignác. Eger, 2020. 147–160.

Köbel

2010 Köbel Szilvia: A pártállam strukturális eszköztára az egyházpolitika szolgálatában. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Tanulmánykötet*. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Bp., 2010. 195–219.

Majtényi

2019 Majtényi György: *Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma*. Bp., 2019.

2020 Majtényi György: *A Kádár-kor társadalma*. [MTA doktori értekezés.] Bp., 2020. https://real-d.mtak.hu/1381/8/dc_1784_20_doktori_mu.pdf.

Mitrovits

2022 Mitrovits Miklós: Kádár „nyugati nyitásai”. In: *Rubicon*, 33. (2022) 5. sz. 68–81.

Müller

2012 Müller Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Bp., 2012.

Nemzetiségek Magyarországon

é. n. Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont: *Nemzetiségek Magyarországon 1949–1956*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=357:nemzetisegek-magyarorszag-1949-1956&catid=43:etnikai-konfliktusok&Itemid=214.

Padányi

2021 Padányi Júlia: Nők a háttérben. Fiatal értelmiségi nők ábrázolása a hatvanas évek magyar filmjeiben. In: *Metropolis*, 21. (2021) 1. sz. 52–70.

Pajor

2009 Pajor Emese: A vak és a látássérült emberek mozgalmának magyarországi története. In: Hegedüs Lajos et al.: *A fogyatékosügy hazai és nemzetközi története*. Bp., 2009. 67–134.

Révész

2016 Révész Béla: Az igazságszolgáltatás „pártosodása” a második világháború után. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica*, 79. (2016) 543–550.

Sághy

2008 Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. In: *Múltunk*, 53. (2008) 1. sz. 273–308.

Simon

2015 Simon H. Dóra: Milyen volt melegnek lenni a Kádár-korszakban? In: *HVG*, 2015. június 28. https://hvg.hu/plazs/20150628_Milyen_volt_melegnek_lenni_a_Kadarkorsza.

Slachta

2019 Slachta Krisztina: Társadalmi átalakulás a Kádár-korszakban (1956–1989). In: *Magyarország a 20. században*. Szerk.: Bánkuti Gábor – Dévényi Anna – Góczy Zoltán. Pécs, 2019. 90–109. (Árkádia Kiskönyvtár. Történelem, 2.)

Soós

2010 Soós Viktor Attila: Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium kapcsolatrendszere 1956 után, a hatvanas évek végéig. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Tanulmánykötet*. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Bp., 2010. 220–241.

Szabó

2010 Szabó Csaba: Egyházüldözés Kelet-Közép-Európában a 20. század második felében. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Tanulmánykötet*. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Bp., 2010. 31–43.

Szepessyné Judik

2009 Szepessyné Judik Dorottya: A hallássérült emberek magyarországi mozgalmának története nemzetközi kitekintéssel. In: Hegedüs Lajos et al.: *A fogyatékosügy hazai és nemzetközi története*. Bp., 2009. 3–33.

Tabajdi–Ungváry

2008 Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Bp., 2008.

Takács – P. Tóth

Takács Judit – P. Tóth Tamás: Megbélyegzett kapcsolatok az államszocialista Magyarországon. In: *Socio.Hu. Társadalomtudományi Szemle*, 7. (2017) 3. sz. 63–85. DOI: 10.18030/socio.hu.2017.3.63.

Takács R.

2009 Takács Róbert: A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban. In: *Médiakutató*, 10. (2009) 3. sz. 93–116.

2012 Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Bp., 2012.

Takács T.

2019 Takács Tibor: Az állambiztonsági ügynökhálózat létszáma és összetétele a Kádár-korszakban. In: *Az állampárt biztonsága. Tanulmányok a belügy és a kommunista párt kapcsolatrendszeréről a Kádár-korszakban*. Szerk.: Horváth Zsolt – Kiss Réka – Simon István. Bp., 2019. 265–341.

Tilkovszky

1998 Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, 1998.

Tomka

2012 Tomka Béla: Szociálpolitika Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában. Intézmények, funkciók és szakaszok. In: *Múltunk*, 57. (2012) 2. sz. 27–49.

Tóth

2022 Tóth Eszter Zsófia: Abortusz a Kádár-korszakban. A terhességmegelőző módszerek átalakulásának évtizedei. In: *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 12. (2022) 2. sz. 67–79. DOI: <https://doi.org/10.14232/tntef.2022.2.67-79>.

Valuch

2001 Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Bp., 2001.

2002 Valuch Tibor: A „gulyáskommunizmus” valósága. In: *Rubicon*, 14. (2002) 1. sz. 69–76.

Vida

é. n. Vida Csaba: *A magyar gyermekvédelem rövid története*. <http://www.shp.hu/hpc/userfiles/ujtudos/gyermekvedelem.pdf>.

Vörös

2010 Vörös Géza: Hálózatok, hálózatépítés az egyházakon belül a Kádár-korszakban. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Tanulmánykötet*. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Bp., 2010. 138–159.

Weiss

1998 Weiss Emília: Változások a magyar családjogban, különös tekintettel a gyermek jogairól szóló 1989. évi New York-i ENSZ egyezményre. In: *Közjegyzők Közlönye*, 45. (1998) 9. sz. 2–5.

Wittenberg

2010 Wittenberg, Jason: Kollektivizálás és a magyarországi egyházak befolyásának csökkenése. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Tanulmánykötet*. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Bp., 2010. 109–116.

ISTVÁN LAKATOS

THE HUMAN RIGHTS SITUATION IN HUNGARY IN THE FIRST DECADE OF THE KÁDÁR ERA

INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS STANDARDS – CALCULATIONS IN DOMESTIC POLICY

The present paper aims to provide a comprehensive overview of the main human rights features, problems, challenges and achievements of the first decade of the Kádár era in terms of the main civil, political, economic, social and cultural rights, with a special focus on the situation of vulnerable groups (disabled people, LGBT community, national and ethnic minorities, women, children). This is preceded, however, by a brief overview of the foreign policy priorities and room for maneuvers of the Kádár government, which were of crucial importance for the development of the human rights situation.

Albert Camus, Magyarország és az algériai háború 1956-ban

Az algériai háború a 20. századi francia történelem egyik legnagyobb drámája, a Dreyfus-ügy és az 1940-es összeomlás után a harmadik nagy trauma. A hosszúra nyúlt konfliktus (1954–1962), melynek során kétmillió francia sorkatonát mozgósítottak, és egymillió algériai francia kényszerült elhagyni a gyarmatot, s amelyet egyébként a francia állam egészen 1999-ig hivatalosan „csak” rendfenntartásnak nevezett, rendkívüli módon megosztotta a közvéleményt, a polgárháború szélére sodorta Franciaországot, s a rendszer, a IV. köztársaság bukását eredményezte.¹

Az 1956-os év fordulatot hozott a háború menetében. Az év elején tartott parlamenti választások után felcsillant a remény a békés rendezésre. A kormányt alakító szocialisták, élvezve a legnagyobb parlamenti frakciót (151 fő) alkotó kommunisták támogatását, nagy elánnal hirdették meg reménykeltő békepolitikájukat. Alig néhány hét után azonban a Guy Mollet vezette kormány megtorpant. Kapitulált a mozdulatlanságot favorizáló és egyre szélsőségesebbé váló jobboldali erők előtt. Hiába törekedett őszintén folytatni a reformok politikáját, ezután már nem ő diktált. A szélsőséges, antidemokratikus erők térnyerése az országot is elszigetelte a nemzetközi életben. Az év tavaszán a katonai szolgálatot 18 hónapról 30-ra emelték, és fiatal sorkatonák tömegeit küldték a Földközi-tenger túloldalára harcolni az FLN (Front de libération nationale – Nemzeti Felszabadítási Front) vezette felkelők ellen. A francia hadsereg létszáma a nyár folyamán elérte a félmilliót, míg a gerillaháborút folytató felkelőké 20-30 ezer főt számlált. Mondhatni, hogy nem volt csatlád, amelyet ne érintett volna a háború. Mind határozottabban lépett fel a háború ellen az értelmiség. Némely csoportja a gyarmat függetlenségében látta a megoldást. Mások békéhez vezető tárgyalásokat javasoltak az algériai nemzeti mozgalom képviselőivel. Voltak olyanok is, akik már nem csupán támogatták a felkelőket, hanem keményen bírálták, Gestapo-módszerek alkalmazásával vádolták a francia

* A szerző az MTA doktora, a Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének professor emeritusa (6722 Szeged, Egyetem u. 2., jnagy@hist.u-szeged.hu).

¹ A konfliktus történetére, bel- és külpolitikai következményeire lásd: J. Nagy, 2010. A francia Nemzetgyűlés 1999 júniusában fogadta el azt a törvényt, amely az Algériában 1954–1962 között történt eseményeket nem „rendfenntartásnak”, hanem háborúnak nevezte. Ezzel közel négy évtizeddel a konfliktus befejezése után a hivatalos Franciaország is elismerte, hogy 1954-től 1962-ig két nép, két ország között folyt háború. Az 1950-es évek közepén Algéria lakossága tízmillió fő volt, ebből egymillió francia származású. Ők 1962-ben, a függetlenség elismerésekor szinte mindenüket hátrahagyva elhagyták az országot.

hadsereget.² Ezeknek a csoportoknak a politikai-ideológiai arculata, amint az megoldási javaslataikból is kitűnik, nagyon heterogén volt. Tagjaik között voltak kommunisták, katolikusok, nem elkötelezett moralisták és pacifisták.

1956-ban egy másik esemény különösen a kommunisták számára volt rendkívül nagy jelentőségű: az SZKP XX. kongresszusa alapjaiban rendítette meg a kommunista ideológiai-politikai rendszert, a budapesti felkeléssel pedig elkezdődött a haláltusa. Ez a világot megrengető második tíz nap (a XX. kongresszust 1956. február 14–25. között tartották) lerombolta a kommunista világmozgalmat, amelyet az első világrengető tíz nap – az októberi bolsevik forradalom – megteremtett.³ 1956 őszén Algír, Budapest és – az ott kirobbant háború miatt – Szuezi öböl uralta a közbeszédet és mozgósította – miközben meg is osztotta – a közvéleményt.

Elkötelezett értelmiség

A sokszínű francia értelmiségi társadalomban 1956-ig egyértelműen a baloldal dominált. Ez nem csupán a kommunista párt addig soha nem látott befolyásának volt tulajdonítható, hanem a német megszállókkal szembeni ellenállásban gyökerező demokratikus és szociális megújulási akaratoknak, szellemnek is, amely az egész társadalmat áthatotta, jellemezte. Sok értelmiségi szemében az ország felszabadulása az antifasiszta harc forradalommal felérő folytatása volt, s sokan közülük úgy gondolták, hogy ebben éppúgy, mint az Ellenállásban, kötelességük részt venni. Ez a kommunista párt köré tömörült értelmiség nagyon zárt horizontban gondolkodott, szelektíven figyelt az Európa keleti feléből jött hírekre, csak a sikereket könyvelte el.

Ezzel az elkötelezettnek (engagé) nevezett attitűddel szemben már közvetlenül a felszabadulás után is megjelent a törekvés egy elkötelezettséggel szembeni magatartás kialakítására. Ezzel a céllal indult útjára a *Figaro littéraire* című heti magazin a napilap mellékleteként.⁴

Az elkötelezett értelmiség az Írók Nemzeti Bizottságában tömörült. A szervezet előzményének tekinthető az illegális *Les Lettres françaises* című lap, amely maga köré gyűjtötte a német megszállók elleni harcban részt vevő írókat. A szervezet 1946. február 10-én alakult újjá. Elnökévé Jean Cassou író, műfordítót és kritikust, a Modern Művészetek Múzeumának alapítóját választották. Megválasztásakor két alapvető hangsúlyozott: az eltérő irányzatok, vélemények tiszteletben tartását, illetve az Ellenállásban, az annak szellemében született egység fenntartását.⁵

Az elkötelezett értelmiség nagyon aktív volt a gyarmati háborúk idején. Ezek a háborúk, az indokínai 1946–1954 között, majd az algériai, a bel- és külpolitikai következményeikkel a IV. köztársaság központi problémáját jelentették. Az első „szennyos háború” idején az értelmiség még egységesnek volt mondható. A második esetben viszont az egység már a konfliktus kezdetén töredezni kezdett,

² Bourdet, 1955. január 13.

³ Hobsbawm, 2005. 241.

⁴ Blandin, 2007. 179–194.

⁵ Cassou, 1946. 5.

válságot idézett elő, amit a magyar forradalom, főként annak leverése, elmélyített. Elengedhetetlen, hogy Albert Camus-nek a magyar forradalom érdekében kifejtett értékes tevékenységét is ebben a kontextusban vizsgáljuk. Az eddig megjelent számos könyv, tanulmány külön-külön tárgyalta Camus tevékenységét a magyarországi eseményekkel kapcsolatban,⁶ és külön az algériai háborúval – s egyáltalán Algériával – kapcsolatos magatartását.⁷ Ezért alakult ki egyoldalú kép 1956-os megnyilvánulásait illetően: a magyar forradalom támogatása egyértelműen pozitív megítélést kapott, az algériai problémához, elsősorban a nemzeti felszabadító háborúhoz való viszonya pedig bírálatot, elutasítást. E sorok írója úgy véli, hogy a két álláspont együttes vizsgálata ad reális képet Camus komplex, ellentmondásos egyéniségéről és a két esemény idején kifejtett tevékenységéről.

Az algériai háború hatása az értelmiségre és az egész társadalomra nem a jogi fikció (Algéria Franciaország integráns része, tengerentúli megye) és még csak nem is a már generációk óta ott élő egymillió francia miatt volt jelentős, hanem döntően azért, mert az egymást követő kormányok a pacifikációnak nevezett katonai megoldást erőltették.

Camus szülőföldjéről

Albert Camus nem volt egyéves, amikor elászi származású apja 1914 őszén a franciaországi fronton életét vesztette. A család anyagilag és kulturálisan is rendkívül szerény, mondhatni, nyomorúságos körülmények között élt. A spanyol gyökerekkel rendelkező anya szókincse jó, ha elérte a négyszázat. Ezenkívül süketsége is akadályozta abban, hogy érdemi kommunikáció alakuljon ki közte és a környezete között. Nem csoda, hogy „közte és családja között egyre nőtt a csend” – amint azt *Az első ember* című regényében írta Camus.⁸ Ugyanitt vallott arról is, hogy a tanulás, az „iskola költőisége” volt az, ami felfedeztette vele a világot olyan egyszerű kellékeken keresztül, mint a vonalzó vagy a tintatartó, „amit különben nélkülözniük kellett, hiszen otthon a szegénység, a tudatlanság nehezebbé, komorabbá, bezárttá tette az életet, a nyomor olyan vár, amelyben nincs felvonóhíd”.⁹ De minden szegénységet kárpótolt a természet: „Szűkös viszonyok közt, ám egyfajta érzéki boldogság közepette éltem. (...) Afrikában a tenger és a napfény ingyen van. (...) Tavaszszal istenek lakják Tipazát, istenek szava hangzik a napban és a fehér üröm illatában az ezüstpáncélú tengeren, a nyerskék égen, a virágok lepte romok közt és a kőhal-mokban örvénylő fényben. (...) Már a faluba érve kitarul előttünk az öböl. Sárga és kék világba lépünk, s a májusi algériai föld illata és fanyar lehelete fogad.”¹⁰

6 A teljesség igénye nélkül: Szávai, 1996; Kecskés, 2007.

7 Vircondelet, 2010; Vircondelet, 2022. A két könyv nem tekinthető mély tudományos elemzésnek, sokkal inkább Camus algériai háborúval kapcsolatos állásfoglalásainak helyességét bizonyítandó esszének.

8 Camus, 1995. 200.

9 Uo. 147.

10 Camus, 1990. 9., 69.

Lírai vallomás ez a szülőföldről, a hazáról, amely nemcsak Algériát, hanem az egész Mediterráneumot is magában foglalta, ami többet jelentett számára egy földrajzi-kulturális térségnél. Amikor Mussolini Olaszország „életterének” nyilvánította a térséget, a szélsőjobboldal (Maurras) megkísérelte védőbástyaként feltüntetni az északi (kelták) és a déli (muszlimok) barbárokkal szemben. Velük szemben vette fel a harcot az algériai „mediterrán iskola”, amelyhez Camus is tartozott. A főleg írókat (Emmanuel Roblès, Jules Roy stb.) tömörítő laza csoportosulás az összekötő elemekre helyezte a hangsúlyt, egy „közös mediterrán civilizáció”, egyfajta „mediterrán kollektívizmus” intellektuális megalkotásán fáradozott az 1930-as években. Az erős érzelmi alapon nyugvó törekvés politikailag erősen motivált volt, amit Camus 1937-ben az új mediterrán kultúráról tartott előadásában így fejezett ki: „Mi itt a Mediterráneummal vagyunk, Róma ellenében.”¹¹

A haza tartalma az 1937-es európai (Ausztria, Németország) útja során kristályosodott ki benne, amikor „egyre csak azon töprengtem, mitől telepedett rám az az alattomos szorongás, amely egyfolytában nyomasztott. Csak nemrégiben döb-bentem rá. A közép-európai emberek mind állig begombolkoznak. Nem ismerik a hanyag nemtörődömséget. Nem tudják, mi az öröm – hogy az egészen más, mint a nevetés. Ez az apró részlet képes valós értelmet adni a haza szónak.”¹²

Ez a mély érzelmi ragaszkodás a szülőföldhöz élete végéig megmaradt benne, sőt oly mértékben erősödött, hogy a gyarmati valóság megismerését is akadályozta. Algériát a hazájának tekintette, de franciának vallotta magát. Soha nem törekedett az iszlám civilizáció, az arab nyelv megismerésére, az algériai őslakosokat, az „arabokat” mint idegeneket szemlélte. (A *Közöny* eredeti címének, *Étranger*, jelentése az *Idegen*.) Ugyanakkor mélységesen felháborította méltatlan, igazságtalan szociális helyzetük, amely nagyon hasonlított családjá életkörülményeihez. Joggal vetette a franciaországi doktriner antikoloniális értelmiségiek szemére, hogy Algériában minden európaít megkülönböztetés nélkül a jólétben élő kizsákmányoló gyarmatosítókhoz sorolnak.

Camus szociális érzékenysége megkülönböztetés nélkül nyilvánult meg minden elesett, elnyomott ember iránt, attitűdjét a parttalan humanizmus jellemezte. Rövid ideig, 1935–1937-ben tagja volt az Algériai Kommunista Pártnak. Húsz évvel később egy amerikai újságíró megkérdezte tőle, hogy mi vitte a pártba. Az igazságérzet – felelte.¹³

Camus – éppúgy, mint a francia kormányok és pártjaik – a második világháború befejezése után kezdett mélyrehatóan foglalkozni Algéria jövőjével. Ezt két, az 1945 májusában, illetve az 1955 augusztusában kirobbant felkelés váltotta ki. Mindkettő Kelet-Algériában kezdődött.

1945. május 8-án Algéria-szerte megünnepelték a fasizmus felett aratott győzelmet. A keleti országrész városaiban (Sétif, Guelma), ahol a radikális nacionalisták aktivitása és befolyása hagyományosan rendkívül erős volt, a felvonuló algé-

11 Camus, 1965. 1324–1325. Magyarul: Camus, 2019a. 15.

12 Uo. 12. Kiemelés az eredetiben.

13 Phéline–Spriquel-Courdille, 2018. 197.

riaiak a gyarmat függetlenségét követelték. Az ünneplés és a tüntetések véres zavar-
gásokba, majd napokig tartó, a falvakra is kiterjedő, szervezetlen, brutális, a közép-
kori parasztfelkelésekre emlékeztető fegyveres konfliktusba torkollottak. A gyarmati
hatóságok a felkelés leverésére bevetették a légierőt is, a bombázások falvak tucat-
jait törölték le a térképről. A konfliktus európai áldozatainak a száma meghaladta
a százat, az algériaiaké a több tízezret. A megtorlás lélektani hatása rettenetes volt.
Az algériaiak társadalma valóságos traumát élt át, a rettegés, a félelem és az elfoj-
tott gyűlölet telepedett rá. A falvak lakóit, különösen a frontról hazatért, Európa fel-
szabadításában részt vett százezernyi algériai katonát előbb a gyűlölet ragadta ma-
gával, ami mérhetetlen elszántsággá alakult: akár erőszak árán is, de változtatni kell
a megalázott algériaiak helyzetén.

Camus „komolynak, de nem tragikusnak” ítélte a felkelés utáni Algéria hely-
zetét, amelyet a helyszínen tanulmányozott. Tapasztalataiból születettek a *Combat*
című lapban megjelent cikkei.¹⁴ Emlékeztette a franciákat – a kormányt és a közvé-
leményt –, hogy Algéria nem Franciaország, „az arab nép létezik”, s az „nem egy
névtelen, szerencsétlen amorfi, alsóbbrendű tömeg”. Politikai és szociális reformo-
kat javasolt, egy demokratikus politikai rendszer megteremtését. Mintegy figyel-
meztetésként azonban hangsúlyozta, hogy a szép beszédek ideje lejárt, valóságos
tettek kellenek. Nem ítélte el a megtorlást, nem beszélt függetlenségről, pedig ekkor
már a mérsékelt nacionalisták fő követelése is a Franciaországgal szoros kapcsolat-
ban maradó, de szuverén algériai állam megteremtése volt. Ám az is tény, hogy ek-
kor, az algériaiakkal szembeni gyűlölet légkörében, nem voltak sokan azok, akik
ilyen messzire mentek volna az algériai probléma megértésében. Camus álláspontja
azonban a későbbiek során, az események súlya alatt sem változott, míg a politikai
pártok eljutottak odáig, hogy a független algériai állam létrejötte elkerülhetetlen.

A tíz évvel későbbi, az 1955. augusztusi fegyveres összecsapás már tudato-
san előkészített felkelés volt, az 1954 novemberében elkezdődött nemzeti felsza-
badító háború első, nagy jelentőségű fegyveres akciója volt. A háború ezt követően
már a városokra is kiterjedt, növekedett az ott elkövetett merényletek száma, ami-
nek következtében a két közösség között rohamosan mélyült a szakadék. Camus
kétségbeesetten próbálkozott, hogy megoldást találjon az európaiak és az algériaiak
békés egymás mellett élésére. Algéria jövőjét csak így tudta elképzelni.

A *Civil Békéért* nevű szervezet, látva a szélsőséges európaiak és a felkelők
által elkövetett, mind több áldozatot követelő merényleteket, azzal fordult a szem-
ben álló felekhez, hogy kíméljék az ártatlan civileket, s mindkét közösség tegyen
egy lépést a másik felé. Ha nem teszik, akkor „marad a rombolás és a halál”.¹⁵ Camus
a felhívást 1956. január 22-én tette közzé Algírban. Az itt elhangzott beszéde szinte
egy segélykiáltás: Kíméljék a civileket! A két közösségnek együtt kell élnie, hiszen
Algéria mindkettőjük hazája.¹⁶ E nemes próbálkozás hangja azonban elveszett
a gyűlölettel telített légkörben. Camus-nek ezután már nem volt megoldási javaslat

¹⁴ Camus, 1965. 337–351.

¹⁵ *Express*, 1956. január 10.

¹⁶ *Appel pour une trêve civil*. In: Camus, 1965. 991–999.

a konfliktusra. Egészen 1957 decemberéig, a Nobel-díj átvételéig Algériával kapcsolatban nem nyilatkozott, a hallgatást választotta. Döntését az is befolyásolta, hogy író honfitársa, Jean Senac elmarasztalta, amiért nem szimpatizál a gyarmat függetlenségéért harcolókkal. Camus hónapokkal később egy ingerült hangvételű levélben válaszolt, amely konkrétan a címzett egyik versére reagált, s amely egyben a szakítást is jelentette a két író között: „Ha továbbra is szeretetről és testvériségről beszél, akkor ne írjon többé olyan verset, amely dicsőíti a gyerekeket és a szörnyű »vak« felnőtteket gyilkoló bombákat. Ez a vers minden értéktől megfosztotta az ön érveit.”¹⁷ Nagyon magányosnak érezte magát, tehetetlennek, amiért nem tud segíteni a hazájának. A csend korszakának magányáról így vallott a *Vendég* című novellájában: „Egyedül volt ezen a tágas földön, amelyet egykor annyira szeretett.”¹⁸ A magyar forradalom védelmében kialakuló mozgalomban viszont rendkívül aktív volt, annak vezéralakjává vált.

A magyar forradalom védelmében

A francia közvélemény számára a magyar forradalom napjaiban is Algéria maradt a központi probléma. A kormány háborúba torkolló politikáját Szueznél azért támogatták, mert az Egyiptomra mért csapástól remélték az algériai felkelők térdre kényszerítését. A budapesti felkelést azért is üdvözlötték mély szimpátiával, mert az nehéz helyzetbe hozta Moszkvát. A forradalom első napjaiban az algériai franciák abban reménykedtek, hogy „Oroszország csatlós országai lerázzák a szovjet gyámkodást, s ez előbb-utóbb, de hamarosan, arra kényszeríti Oroszországot, hogy politikáját a világbéke javára módosítsa. Úgy vélekedtek, hogy a csatlósai körében támadt problémák nem teszik lehetővé a Kreml beavatkozását a Közel-Keleten és Észak-Afrikában.”¹⁹ A remény novemberben szertefoszlott. Szueznél Moszkva ellen-csapással fenyegette meg az Egyiptom elleni katonai intervencióban részt vevő hatalmakat, Magyarországon pedig a legdurvább módon avatkozott be, fegyverrel fojtotta vérbe a forradalmat, ami megrázta a világot.

Camus november 8-án reggel egy táviratot kapott Münchenből a Szabad Európa Rádiótól, amelyben a magyar írók a világ kimagasló értelmiségeihez – köztük több Nobel-díjashoz – fordultak segítségért. A felsorolt írók, filozófusok között ott volt Camus is. „A magyar írók fordulnak önökhöz. Hallják meg felhívásunkat! A barikádokon harcolunk hazánk és Európa szabadságáért és az emberi méltóságért. Meg fogunk halni. Hogy áldozatunk ne legyen hiábavaló, e döntő órában hozzátok fordulunk Camus, Malraux, Mauriac, Russell, Jaspers, Einaudi, Eliot, Koestler, Madariaga, Jiménez, Kazautzakis, Lagerquist, Laxness, Hesse és sokan mások, a szellem harcosai. Eljött az óra, amikor a szavak már nem elégségesek. Tettek kel-

¹⁷ Camus, 2008. vol. IV. 271.

¹⁸ Camus, 1983. 75.

¹⁹ Archives nationales d'outre-mer [Tengerentúli Nemzeti Levéltár], 91F235 Gouvernement général de l'Algérie. Direction de la Sûreté nationale en Algérie. Rapport mensuel, 1956. október 25.

lenek! Rázzátok le a szörnyű tehetetlenséget! Cselekedjete, cselekedjete, cselekedjete!”²⁰

A magyar írók kiáltványának szövege november 9-én megjelent a *Franc-Tireur* című lapban. Másnap Camus erre reagálva ugyanitt tette közzé felhívását az európai értelmiséghez, elsősorban a táviratban megnevezettekhez, akiket cselekvésre szólított fel a magyar forradalom védelmében. Rendkívül radikális cselekvést javasolt: „A következőkben felsorolt európai írók arra kérik az Egyesült Nemzetek Közgyűlését, hogy a helyszínen vizsgálja ki a népiirtást, amelynek áldozata a magyar nemzet. Kérik továbbá, hogy e vizsgálathoz minden nemzet csatlakozzék, ezt rögzítsék írásban, hogy azután szavazhassanak a szovjet csapatok azonnali kivonásáról, azoknak nemzetközi ellenőrző csapatokkal történő helyettesítéséről, amely csapatok felett az Egyesült Nemzetek rendelkezne, a politikai foglyok és deportáltak azonnali szabadon bocsátásáról, valamint ezt követően szabad választások megrendezéséről Magyarországon. Egyedül ezek az intézkedések teremthetik meg az igazságos békét, amelyre minden nép, beleértve az orosz is, vágyik. Abban az esetben, ha az Egyesült Nemzetek meghátrálna e feladat előtt, alulírottak kötelezik magukat, hogy nemcsak bojkottálni fogják az Egyesült Nemzetek Szervezetét és annak kulturális szervezeteit, hanem minden alkalmat meg fognak ragadni, hogy a közvélemény előtt, nyilvánosan rámutassanak nemtörődömségére, kötelességének elmulasztására. Alulírottak kérik a főtítkárt, hogy tolmácsolja kérésüket az Egyesült Nemzeteknek, s egyúttal biztosítsa a szervezetet afelől, hogy a felhívást nem a zsarolás – amúgy is hiábavaló – szándéka szülte, hanem saját felelősségünk fájdalmas tudata, s egy szabad és hősi nép mártíriuma feletti kétségbeesett felháborodásunk.”²¹

Camus felszólította az európai írókat, hogy gyűjtsenek támogató aláírásokat a fenti szöveghez, és azokat küldjék el az Egyesült Nemzetek Szervezetének. Magához Camus-höz harminc támogató válasz érkezett. Köztük olyanoktól, akik maguk is hatékonyan tudták terjeszteni – és terjesztették is – a felhívást. George Adam a német megszállás alatt a párizsi illegális sajtó (például a *Les Lettres françaises*) főszerkesztője volt, 1956 nyarától a *Figaro littéraire*-é. A kétségek eloszlatása céljából viszont kérte annak hangsúlyozását, hogy a magyar írók kiáltványában nevezettek is támogatják a felhívást. A Nobel-díjas Roger Martin du Gard „érzelmileg meghatottan” biztosította támogatásáról a felhívást. A Congrès international pour la liberté et la culture nevű szervezet úgyszintén.²²

Egy lyoni filozófiatanárnő hosszabb támogató levelében arról írt, hogy Camus művei és tevékenysége milyen nagy szerepet játszanak a szabadságeszme

20 Bibliothèque patrimoniale et archives municipales Michel Vovelle d'Aix en Provence (MVAix) Fonds Albert Camus, CMS2. Ak-01.10.

21 Camus, 1965. 1780–1782. Magyarul: Camus, 1993a. 61–63.

22 A szervezet a baloldali értelmiségiek befolyásának ellensúlyozására alakult 1950-ben Nyugat-Berlinben. Segítette az 1956-ban emigrált magyar zenészekből alakult Philharmonia Hungaricát is. A *New York Times*-ban 1966. április 23-án megjelent cikk feltárta, hogy a szervezet létrehozását a CIA kezdeményezte, és finanszírozta is. A cikk megjelenése után többen elhagyták a szervezetet, amelyet a téma angol kutatója „egyfajta kulturális NATO-nak” nevezett. Lásd: Stoner Saunders, 2003. 85–95.

illusztrálására az oktatásban. Hasonlóképpen írt egy bresti középiskolai tanár. A marseilles-i *Cahiers du Sud* című folyóirat igazgatója, az író Jean Ballard azért csatlakozott az aláírókhoz, mert a felhívásnak nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint az itt-ott, mindenfelé megnyilvánuló tiltakozásoknak. Támogatta a felhívást az írókat, költőket, festőket tömörítő Groupe littéraire de la place des Vosges, mert „súlyát, értékét tekintve a mi emberi elvárásainknak a legjobban megfelel”.

Tizenhárom angol értelmiségi is levélben értesítette Camus-t a támogatásáról. Őket a felhívásról a magyar forradalom mellett a kezdetektől kiálló Stephan Spender író értesítette. Volt közöttük regényíró (Ernest Raymond), költő, műfordító öögörögből (Max Warner), forgatókönyvíró, kritikus (Sir Compton Mackenzi), a *Times*ban és a *Sunday Telegraph*ban publikáló újságíró, aktív feminista (Rebecca West), könyvkiadó, munkáspárti politikus (Léonard Wolf, Virginia Wolf férje). Szinte valamennyien a sztálinizmusból kiábrándult baloldali eszmeiségűek voltak, akiket a spanyol köztársaság védelme, az antifasizmus tett szovjetszimpatizáns baloldallivá. Viszont egy-két kivételtől eltekintve nem értettek egyet a felhívás második bekezdésével, az ENSZ és szervezeteinek bojkottálásával. Szerintük az ENSZ megtett mindent, amit tehetett. A bojkottal való fenyegetést azért nem támogatták, mert a bukács, amit nagyon valószínűnek tartottak, csak ártana a szolidaritási akciónak.²³ A felhívás második bekezdésének teljesüléséhez szükséges feltételek valóban nem voltak adottak. A két szuperhatalom a közel-keleti válság rendezésében meg tudott egyezni, a magyar ügyben viszont Moszkva szabad kezet kapott.

Camus felhívása mégsem tekinthető hiábavalónak: ébren tartotta a mártírok példáját. Ezt a kiállást, amíg élt, vállalta, akkor is, amikor a közvélemény érdeklődése alábbhagyott, és minden adandó alkalommal megerősítette. Ezt tette 1957. március 15-én Párizsban, a Wagram Teremben az 1848-as forradalom alkalmából tartott nagygyűlésen. Ellenállásra buzdította a magyarokat, de nem felkelésre, mert „a magyar vér drágább Európa és a szabadság számára, hogysem egy cseppjét is elpazarolhatnánk”. Egy újabb felkelés elutasítása azonban egyáltalán nem jelentette a hatalmon lévőkkel való kiegyezés szándékát: „Teljes szívemből kívánom, hogy ne szűnjék meg a magyar nép néma ellenállása, sőt erősödjék, és mi adjunk hangot neki, hogy híre eljusson mindenhová, s a közvélemény világszerte elítélje az elnyomókat. És ha a közvélemény túl erőtlén vagy önző ahhoz, hogy igazságot szolgáltatson egy vértanú népnek, és ha a mi hangunk nem elég erős, azt kívánom, hogy a magyar ellenállás tartson ki addig, amíg az ellenforradalmi rendszer össze nem omlik hazugságainak és ellentmondásainak a súlya alatt.”²⁴

Camus rendkívül aktív volt a Magyarországon elítéltek ügyében is. Többször interveniált Déry Tibor érdekében a párizsi magyar követnél, de eredménytelenül. A követség egyik alkalmazottja még arra sem volt hajlandó, hogy átvegye tőle a tiltakozó levelet, amelyben a kilenc évre ítélt Déry Tibor szabadon bocsátását

23 MVAix CMS2 Ak1-01.02.

24 Camus, 2019b. 314.

követelte. Ezután ajánlott levélként, Kádár Jánosnak címezve postázta a magyar és – remélve Nehru közbenjárását – az indiai követségre.²⁵

Az 1958-ban Párizsban megjelent, *Az igazság a Nagy Imre-ügyről* című könyv (*La Vérité sur l'affaire Nagy*) előszavában nagyon világosan megfogalmazta, hogy miért van szükség a megtorlás elleni tiltakozásra, az elítéltek melletti szolidaritásnak a kifejezésére. Mindenekelőtt leszögezte a szörnyű igazságot: „Nagy Imrét nem elítélték, hanem meggyilkolták.” Majd így folytatta, válaszolva a tiltakozások értelmét firtatóknak: „A magyar tragédia előtt tehetetlenül álltunk és állunk még ma is. Igenis el lehet és el kell utasítanunk a befejezett tényeket, fel kell ráznunk a lelkeket és lelepleznünk a hazugságot, szót kell emelnünk az ártatlanság védelmében – még akkor is, ha az ártatlanokat már kivégezték –, ezek a lehetséges cselekvés alapszabályai. Talán elégtelenek, de a maguk nemében mindenképpen szükségese-
sek, s ez a szükségszerűség válasz arra a másokra, arra az aljasra, amelyet történelmi szükségszerűségnek mondanak. Olyan válasz, amely mindig jelen lesz, szembe-
száll vele, néha semlegesíti, hosszú távon pedig legyőzi, és így észrevétlenül segíti az emberi történelem előrehaladását.”²⁶

Ezeket a gondolatokat a már Nobel-díjas Camus írta, s így azok erkölcsi súlya a korábbi tiltakozásokhoz képest sokkal nagyobb volt. Az előszóban azonban már többször is utalt a közvélemény belenyugvására, fáradtságára, ami az elszigetelődés, az egyedül maradás érzését keltette benne. Ezt az érzést csak növelte, hogy honfitársai, írótlársai közül többen is (Jean Grenier, Jean Senac, Emmanuel Roblès stb.) szemére vetették, hogy nem áll ki határozottan az algériai nép nemzeti szabadságharca mellett. Az ő véleményüket fejezte ki az ismeretségi köréhez tartozó Mouloud Feraoun, amikor a következő sorokat írta naplójába 1956. november 19-én: „Mindenhol beadványokat, tiltakozásokat, a szerencsétlen magyar nép támogatására szóló felhívásokat látok. S azt gondolom, hogy a megbotránkozott tisztességes emberek, a meggyötört, érzékeny lelkek ugyanezt tehették volna Algéria érdekében. Nem tették. Úgy gondolom, hogy ezekben a szövegekben a Magyarországot nyugodtan behelyettesíthetnénk az Algéria szóval, de nem tettek meg. Véletlen az, hogy a szenvedésünket látó világ nincs meggyőződve emberi mivoltunkról? Igaz, mi csak muzulmánok vagyunk, ami esetleg megbocsáthatatlan bűn. Nos ezt a kérdést szeretném feltenni Sartre-nak vagy Camus-nek, Mauriac-nak. Miért? Igen, miért?”²⁷ Rendkívül keserű szavak ezek egy francia kultúrán nevelkedett, az 1789-es forradalomban gyökerező köztársasági eszme iránt elkötelezett algériai tanító szájából.

25 MVAix CMS2 Ak2-01.09.

26 Camus, 1965. 1785–1789. Magyarul: Camus, 1993b. 77–78.

27 Feraoun, 2009. 258.

A magyar és az algériai helyzet megítélésének különbségei

1957 júniusában az *Encounter* című, Londonban megjelenő folyóirat egyik olvasója felszólította Camus-t, hogy fejtse ki álláspontját az algériai problémáról a magyar-kérdésről kialakított véleményével és tevékenységével összefüggésben. A felszólítás nem esett jól neki. Ez kitűnik a válasz megfogalmazásából, főként annak első, nem publikált változatából, amelynek a lényegét azonban – finomított megfogalmazásban – az elküldött szöveg tartalmazza.²⁸

Ebben Camus először is leszögezte ismert álláspontját Algériáról: a gyarmati státusz eltörlése, kerekasztal-konferencia valamennyi algériai párt, szervezet képviselőinek a részvételével egy svájci típusú autonómiatervezet megvitatására, amely biztosítaná mindkét nép számára a demokratikus szabadságjogokat. Mindezt még a következőkkel egészítette ki: „Francia lévén nem állhatok az arab partizánok közé. Algériai franciaként, akinek a családja is ott él, nem támogathatom a civil terrorizmust, ami sokkal inkább sújtja az arabokat, mint a franciákat. Nem kérhetik tőlem, hogy tiltakozzam egy bizonyos megtorlás ellen, amit megtettem, és igazoljak egy bizonyos terrorizmust, amit soha nem fogok megtenni.” A kerekasztal-konferenciára vonatkozó javaslata süket fülekre talált. Elképzelését európai származású liberális barátai sem találták már életképesnek. Nem szerepelt a meghívandók listáján az FLN, amely Algéria függetlenségének az elismerését szabta a tárgyalások megkezdésének a feltételeként. (Az FLN vezető szerepét a nemzeti felszabadító háborúban ekkor már minden algériai politikai, szakmai és vallási szervezet elismerte. Nemzetközi téren élvezte az afrikai és az ázsiai országok támogatását, 1958-tól pedig határozottan és nyíltan a szocialista országokét is. 1957-től az algériai kérdés szerepelt az ENSZ Közgyűlés napirendjén is.)

A magyar és az algériai probléma közötti különbségről a következőket írta: „Magyarországon nem volt több mint egy évszázada betelepült orosz (80%-ban kisember), akinek az életét, jogait, és nem csak privilégiumait a magyar felkelés veszélyeztette volna. A magyar probléma egyszerű: vissza kell adni a szabadságot a magyar népnek. Az algériai probléma másként vetődik fel: a demokratikus szabadságjogokat mindkét nép számára biztosítani kell.” És még egy különbséget említett: „Egyetlen orosz sem emelte fel a hangját, hogy igazságot követeljen a magyar nép számára. Sok francia viszont már régóta ezt teszi az algériai muzulmánok számára. Ez a szabadság előnye.”

A demokratikus szabadságjogokat tehát mindkét ország lakossága számára biztosítani kell, de a magyarok esetében egy független nemzetállam keretében, míg Algériában ezeket a jogokat csak egy Franciaországgal föderális kapcsolaton keresztül élvezné minden algériai, akár francia származású, akár helyi őslakos arabomuzulmán, de nem a független algériai nemzetállam polgáraként. Camus elfogadhatatlannak tartott egy független, szuverén Algériát, ahová ő algériai franciaként csak útlevelemmel léphetne be. Sőt 1959-ben, amikor már De Gaulle is az algériai nép önrendelkezése mellett nyilatkozott, azt találta mondani barátjának, Roger Quilliot-

²⁸ Camus, 1965. 1878–1881.

nak, összes művei későbbi szerkesztőjének és publikálójának, hogy ha Algéria független lesz, elhagyja Franciaországot, és Kanadába költözik.²⁹ Hazája nemzeti függetlenségének a követelését csak úgy tudta elképzelni, mint „egy új arab imperializmus megnyilvánulását, amelynek az élén az erejében magabiztos Egyiptom áll, s amelyet jelen pillanatban Oroszország használ fel Nyugat-ellenes stratégiai célja érdekében”. Ennek az orosz stratégiai célnak a lényege „az európai status quo fenntartása, vagyis saját gyarmati rendszerének az elismerése és a Közel-Kelet és Észak-Afrika befolyásolása, hogy délről kerítsék be Európát”. Ennek az eredménye pedig „Európa kádárizációja (kadarisation) és Amerika elszigetelése”.³⁰ Ebből következően Algéria függetlenségének az elismerése és ott a hatalomnak az FLN kezébe kerülése azért sem fogadható el, mert az a Nyugat gyengülését vonná maga után. Camus álláspontja – Algéria védelme a Nyugat, az európai civilizáció védelme is – a hidegháború logikájának megfelelően tökéletesen megegyezett a mindenkori francia kormányéval (legalábbis 1958-ig, De Gaulle hatalomra kerüléséig) és a NATO-éval.

Camus azért sem támogatta az algériai nemzeti felszabadító harcot, mert az FLN módszerét, a városokban, különösen Algírban 1957-ben elszaporodó, civil áldozatokat követelő robbantásokat, merényleteket elítélte, terrorizmusnak nevezte. Véleményét nyíltan vállalta Stockholmban is, amikor a Nobel-díj átvétele után, találkozáján a svéd egyetemistákkal kiejtette azt a nagy vitát kiváltó „szerencsétlen vagy ügyetlen, ám szívből jövő mondatot”, amely egy hozzászólásra adott válasz volt.³¹

Egy fiatal algériai meglehetősen agresszív stílusban tett szemrehányást az írónak: „Sok petíciót írt alá a kelet-európai országok védelmében, de az utóbbi három évben soha semmit nem tett Algériáért!” Camus higgadtan reagált, ismételten hangsúlyozta, hogy egy olyan igazságos Algéria híve, „ahol a két népnek békében és egyenlőségben kell élnie”. Több mint egy éve már azért nem cselekszik nyilvánosan, mert minden nyilatkozata csak olaj lenne a tűzre, a terrort fokozná. „Mindig elítéltem a terrort. El kell ítélnem azt az elvakult terrorizmust is, amely például Algír utcáin tombol, és amely egy nap lesújthat anyámra vagy a családomra is. Hiszek az igazságban, de az anyám védelme fontosabb számomra, mint az igazság.”³² Ez vezette arra, hogy ne támogassa az algériai elítéltek kiszabadításáért indított kampányt, sem pedig a háborúban és a hadseregben elharapózott embertelen vallatási módszerek elítélését.

1958 februárjában megjelent Henri Alleg kommunista újságíró *Vallatás* című, később a világ számos nyelvére, köztük magyarra is lefordított könyve, amelyben leírta a hadsereg algíri kihallgatóközpontjában elszenvedett kínvallatását. (A papírdarabokra írt szöveget az ügyvédje segítségével juttatta ki a börtönből.) A hatóságok a könyv terjesztését azonnal betiltották, és elkobozták azokat a lapokat is, amelyek írtak róla. Négy tekintélyes értelmiségi, André Malraux, Jean-Paul Sartre és két Nobel-díjas, François Mauriac és Roger Martin du Gard a köztársasági

29 Todd, 2003. II. 526.

30 Camus, 1965. 1011–1015.

31 Todd, 2003. II. 500.

32 Camus, 1965. 1882.

elnöknek címzett levelében tiltakozott a könyv betiltása, a sajtó és a véleménynyilvánítás korlátozása ellen. A könyv kiadója Camus-t is felkérte, hogy írja alá a levelet, de ő visszautasította. Ugyanígy nem támogatta az FLN-tagok halálos ítéletének megváltoztatásáért folytatott kampányt sem. Holott ő volt – és maradt – a halálbüntetés eltörlésének az élharcosa. Lépését azzal indokolta, hogy semmilyen csoporthoz, közös akcióhoz nem csatlakozik, csak személyesen, egyénileg cselekszik.³³

Az író nem olyan elvek mellett állt ki, mint a gyarmati népek függetlensége vagy a sajtószabadság, hanem eseteket támogatott, magányosan. Szabadságfelfogása komoly csorbát szenvedett, szelektív volt, nem egyetemes. A magyar forradalom hatására a sztálinizmussal szakító kommunista értelmiségiek szabadságfelfogása egyértelműbbnek, világosabbnak, koherensebbnek és a kettős mérce gyanúját is inkább mellőzőnek tűnik, mint Camus-é.

A magyar forradalom, de különösen annak a brutális leverése arra döbbenette rá a kommunista és baloldali útitárs értelmiséget, hogy a szabadságészme egyetemes érték, nincs bal- vagy jobboldali olvasata. Még akkor sem, ha az algériai gyarmati elnyomás brutalitása egy „szuper Magyarországéval” ér fel. Edgar Morin filozófus – 1951-ben történt kizárásáig a kommunista párt tagja, ezt követően távoli útitársa – írt így 1956. november 22-én olasz barátjának. Majd így folytatta a levelet: „A budapesti mészárlás felnőtté tett bennünket. A sztálini harcok az utolsó »mítoszról« is kiábrándítottak. Sokan vagyunk, akik már nem választjuk el a két harcot. Szakítunk azokkal, akik megsíratják Budapestet, de megértéssel tekintenek Algériára, és azokkal is, akik megsíratják Algériát, de tapsolnak az orosz harcok láttán.”³⁴ Míg a sztálinizmussal szakítók támogatták a gyarmati népek függetlenségi harcát, addig Camus-nek e harchoz való viszonya igencsak problematikus volt.

Az *Ecounter*-ben megjelent szövegbe végül nem került be a vázlatnak egy lényeges pontja: az ázsiai és afrikai országok, az úgynevezett bandungiak magyar üggyel kapcsolatos álláspontjának a bírálata. Camus elmarasztalta őket, amiért magára hagyták a magyar népet, mert képtelenek különbséget tenni a 19. századi és a mostani, sokkal veszélyesebb gyarmatosítás között, amely „jól kiszámított módon nyomást gyakorol rájuk, amivel a saját jövőjüket veszélyezteti”. Az író elmarasztalta ezeket a fiatal független országokat, amiért nem a magyar ügynek adtak prioritást, hanem a gyarmati népek szabadságharcának, konkrétan az algériainak, s ezzel egy táborba kerültek a régivel sokkal veszélyesebb, nagyon agresszíven nyomuló szovjet gyarmatosítással.

Camus nem volt ott a vietnami háború (1946–1954) ellen tiltakozók között, az 1947-ben kirobbant, 60-70 ezer áldozatot követelő madagaszkári felkelés megtorlását sem ítélte el egyértelműen. Megvetéssel tekintett mind a felkelőkre, mind a megtorlók módszereire. A *Lázadó ember* című művében pedig ignorálta a gyarmati népeket, amikor kijelentette: „A lázadás problémájának csak a nyugati társadalmon belül van értelme.”³⁵ Mindezt akkor írta, amikor a lázadás a gyarmatokon

33 Berchadsky, 1994. 128–129.

34 Brun–Penot–Lacassagne, 2012. 17.

35 Camus, 1999.

egyre erősebben, dinamikusabban kezdett kibontakozni. Camus ebben az esetben is tértől és időtől függetlenül meglehetősen absztrakt, mindig érvényes morális elveket próbált megfogalmazni, ami szembement a történelem sodrával, s növelte magányosságát.

Álláspontja, attitűdje mögött a kommunistáktól minden áron és minden téren való elhatárolódás húzódott meg, de legalább ennyire az európai civilizáció féltése is. A kommunistákat szabadságellenesnek tartotta. Az 1956. január 2-i választás eredményeinek láttán rémület fogta el: „A választások eredménye katasztrófa. Minden negyedik francia a szabadság ellen szavazott, amikor a kommunistákra adta a voksát” – mondta Jean Grenier-nek, középiskolai tanárának és barátjának.³⁶

Camus aggodalommal, szinte félelemmel tekintett a gyarmatokon kibontakozó nemzeti függetlenségi mozgalmakra már a világháború végét követő években is. 1946-ban azt írta, hogy a németkérdés másodlagos, a megoldását nem az amerikai–orosz kapcsolatok függvényében kell elképzelni: „A birodalmak összezsugorodása másodlagos lesz a civilizációk összezsugorodásával szemben. Mindenfelé hallatják hangjukat a gyarmatosított civilizációk. Tíz vagy ötven év múlva a nyugati civilizáció fölénye kérdésessé válik.”³⁷ Ez a gondolat nem hagyta nyugodni, még álmában is gyötörte, amint azt az *Első emberben* írt sorai bizonyítják: „Holnap hatszázmillió sárga, sárgák, feketék, barna bőrűek milliárdjai özönlenek Európa felé.”³⁸

Camus soha nem tett antikolonialista fordulatot, attitűdjének soha nem vált részévé a gyarmatosításellenesség. Nem fogadta el, vagy nem akarta elfogadni, hogy a gyarmati rendszer az erőszakra épül. Pedig Algériában ez különösen szembeszökő volt. Camus egyszerre védte a szociális igazságot és a gyarmati rendet. Európai származásának köszönhetően a minden területen előnyt élvező, privilegiált helyzetben lévőkhöz tartozott, társadalmi helyzetét tekintve viszont a gyarmatosítottak legalsó, proletár rétegéhez. Őszintén megbotránkoltatta az algériaiak nyomorúságos szociális helyzete, és az európaiakkal való valóságos egyenlőségük híve volt. Ez a kettősség tette és teszi ma is széles körben elfogadottá, egyik oldal sem taszítja ki. Minden bizonnyal ezért is töretlen a népszerűsége.³⁹ Egy olyan humanizált, az egyesült Európára támaszkodó emberarcú gyarmati rendszert képzelt el, amely lehetővé tenné a szoros kapcsolódást kontinensünk kultúrájához, civilizációjához.

Írói nagyságát, töretlen kiállását a szociális igazságosságért a gyarmati népek szabadságharcát támogató kortársai sem vitatták. „Óriási tehetség, Észak-Afrika arculatának fontos része” – írta róla a hasonló morális problémákkal küszködő Albert Memmi tunéziai író, akinek 1957-ben megjelent legismertebb művéhez, a *Portrait du colonisé, précède du portrait du colonisateur*-hoz (Gyarmatosító és gyarmatosított

36 Grenier, 1991. 176. A választásokon a kommunisták a szavazatok 25,8 százalékát kapták meg, a legnagyobb képviselőcsoportot alkották a Nemzetgyűlésben.

37 Camus, 1965. 345.

38 Camus, 1995. 312.

39 Gloag, 2023. 34.

arcképe) Jean-Paul Sartre írt előszót. Első, 1953-ban publikált, önéletrajzi ihletésű regényéhez, a *La Statut du sel*-hez (Sóbálvány) pedig Albert Camus.⁴⁰

Ahmed Taleb Ibrahim, Algéria oktatási és kulturális minisztere az 1960–1970-es években szigorúbban ítélkezett, de kimagasló szépírói nagyságát ő sem vitatta: „Óriási tehetség. A döntő órában azonban származási közösségéhez ragaszkodott, egy közösséget védett, nem egyetemes értéket. Számunkra nagy író marad, de idegen.”⁴¹ Ez utóbbi megjegyzése nem csupán utalás a *Közöny* című regényére, hanem egy személyes élmény felidézése is. Az idézett cikk szerzőjét, az Algériai Muzulmán Diákok Szövetsége delegációjának vezetőjét Camus az *Express* című lap szerkesztőségében fogadta 1956-ban a *Civil Békéért* program meghirdetése idején. A küldöttséget megdöbbenetette, hogy amikor az író a „mi” névmást használta, mindig az európaiakról beszélt, a kilencmillió algériait pedig a „ti” megszólítással illette.

A magyar ügyben képviselt magatartása, cselekedetei egyértelműen példaértékűek. Az egyetlen Nobel-díjas, aki rövid élete folyamán végig kitartott a magyar forradalom és elítélői mellett. Tette ezt akkor is, amikor a magyar forradalom eltiprása az általa mindig elutasított úgynevezett reálpolitika részévé vált. Számára a szabadság örök érvényű volt, nem képezhetette vita tárgyát.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

ANOM = Archives nationales d’outre-mer [Tengerentúli Nemzeti Levéltár], Aix-en-Provence
91F235 Gouvernement général de l’Algérie
Direction de la Sûreté nationale en Algérie

MVAix = Bibliothèque patrimoniale et archives municipales Michel Vovelle d’Aix en Provence [Michel Vovelle Könyvtár és Levéltár], Aix en Provence

CMS2 = Fonds Albert Camus. Textes d’Albert Camus à propos de l’Algérie

2. Kiadott források és szakirodalom

Berchadsky

1994 Berchadsky, Alexis: «La Question», d’Henri Alleg: *Un livre-événement dans la France en guerre d’Algérie (juin 1957 – juin 1958)*. Paris, 1994.

Blandin

2007 Blandin, Claire: Les interventions des intellectuels de droite dans le Figaro littéraire. L’invention du contre-engagement. In: *Vingtième siècle. Revue d’histoire*, 96. (2007) 4. sz. 179–194.

Bourdet

1995 Bourdet, Claude: Votre Gestapo d’Algérie. In: *L’Observateur*, 1955. január 13.

⁴⁰ Memmi, 1986. 194.

⁴¹ Taleb Ibrahim, 1973. 184.

Brun–Penot-Lacassagne

2012 Brun, Catherine – Penot-Lacassagne, Olivier: *Engagements et déchirements, les intellectuels et la guerre d'Algérie*. Paris, 2012.

Camus

1965 Camus, Albert: *Essais*. Paris, 1965.

1983 Camus, Albert: A vendég. In: Camus, Albert: *Regények és elbeszélések*. Szerk.: Pór Judit. Bp., 1983. 60–75.

1990 Camus, Albert: *Sziszüphosz mítosza*. Bp., 1990.

1993a Camus, Albert: Válasz egy felhívásra (1956. november 10.). In: *'56 és a franciák. Francia gondolkodók a magyar forradalomról*. Bp., 1993. 61–64.

1993b Camus, Albert: Előszó a Nagy Imre-ügyhöz (1958). In: *'56 és a franciák. Francia gondolkodók a magyar forradalomról*. Bp., 1993. 73–78.

1995 Camus, Albert: *Az első ember*. Bp. 1995.

1999 Camus, Albert: *A lázadó ember*. Bp., 1999.

2008 Camus, Albert: *Oeuvres complètes*. Vol. IV. 1957–1959. Sous la direction de Raymond Gay-Crosier. Paris, 2008.

2019a Camus, Albert: Az őshonos kultúra. A Mediterráneum új kultúrája (1937). In: Camus, Albert: *Előadások és beszédek*. Szerk.: Vargyas Zoltán. Bp., 2019. 9–20.

2019b Camus, Albert: A nap, amikor Kádár rettegett (1957). In: Camus, Albert: *Előadások és beszédek*. Szerk.: Vargyas Zoltán. Bp., 2019. 313–322.

Cassou

1946 Cassou, Jean: Maintenir le climat. Comité national vous parle. In: *Les Lettres françaises*, 1946. február 22. 5.

Feraoun

2009 Feraoun, Mouloud: *Journal*. Alger, 2009.

Gloag

2023 Gloag, Olivier: *Oublier Camus*. Paris, 2023.

Grenier

1991 Grenier, Jean: *Carnets 1944–1971*. Paris, 1991.

Hobsbawm

2005 Hobsbawm, Eric: *Franc-tireur. Autobiographie*. Paris, 2005.

Kecskés

2007 Kecskés D. Gusztáv: *Franciaország és a magyar forradalom*. Bp., 2007.

Memmi

1986 Intervention d'Albert Memmi. In: *Camus et la politique*. Dir.: Jeanynes, Guérin. Paris, 1986. 194–196.

J. Nagy

2010 J. Nagy László: *Az algériai háború*. Szeged, 2010.

Phéline–Spriquel-Courdille

2018 Phéline, Christiane – Spriquel-Courdille, Agnès: *Camus, militant communiste*. Alger, 2018.

Stoner Saunders

2003 Stoner Saunders, Frances: *Qui mène la danse? La CIA et la guerre froide culturelle*. Paris, 2003.

Szávai

1996 Szávai József: Albert Camus és a magyar forradalom. In: *Magyar Szemle*, 5. (1996) 10. sz. 962–971.

Taleb Ibrahim

1973 Taleb Ibrahim, Ahmed: *De la décolonisation à la révolution culturelle (1967–1972)*. Alger, 1973.

Todd

2003 Todd, Olivier: *Albert Camus élete*. I–II. Bp., 2003.

Vircondelet

2010 Vircondelet, Alain: *Albert Camus, fils d'Ager*. Paris, 2010.

2022 Vircondelet, Alain: *Albert Camus et la guerre d'Algérie*. Paris, 2022.

LÁSZLÓ J. NAGY

ALBERT CAMUS, HUNGARY AND THE ALGERIAN WAR IN 1956

The numerous books and studies published so far have dealt separately with Camus's activities in relation to the events in Hungary, and specifically with his attitude towards the Algerian war, and Algeria in general. This is why a one-sided picture has emerged of his 1956 manifestations: his support for the Hungarian revolution has been clearly seen in a positive light, while his attitude to the Algerian problem, and especially to the war of national liberation, has been criticised and rejected. The author of these study believes that a joint examination of these two positions gives a realistic picture of Camus' complex and contradictory personality and his activities during the two events.

Egy különleges intézmény I. Péter cár országában

A Külügyi Utazó Kancellária a külpolitikai ügyek
oroszországi intézésének gyakorlatában

A külpolitika felértékelődése Oroszországban a 17–18. század fordulóján – kiemelten az európai külügyeké – elválaszthatatlan I. Péter (Pjotr Alekszejevics Romanov) cár személyétől.¹ A „Nagy”-nak nevezett uralkodót az utókor a modern Oroszország fő letéteményeseként tiszteli, s az orosz történetírás külön szakszavakkal illeti. „Átalakító cár”-nak nevezi (царь-преобразователь), s Oroszország történetét az általa kezdeményezett európaizáló reformok tükrében „Péter előtti”, illetve „Péter utáni” periódusra (допетровский, illetve послепетровский период) osztja.

Újszerű külpolitika, régi szükségből

Ami külpolitikai hozzáállását illeti, a fiatal I. Péternek a személyiségéből is fakadt az elődeihez képest kezdetektől újszerű – dinamikusabb (sőt, offenzív) – fellépése. Késéskívvül erre motiválta továbbá az a körülmény, hogy a 17. század legvégére – gazdasági-politikai és más okokból – elodázhatatlanul napirendre került Oroszország évszázados „török” (délnyugati) és „svéd” (északnyugati) problémájának megoldása.

Az elkövetkező küzdelmes bő negyedszázadot I. Péter török- és svédellenes tevékenysége jellemzi. Míg az előbbi nem hozott országa számára átütő eredményt, az utóbbi teljes sikert eredményezett. I. Péter külpolitikájának három fontos momentumára feltétlenül érdemes emlékeztetni: az azovi hadjáratokra (1695–1696), a nyugat-európai nagy követségre (Великое посольство, 1697–1698), s a „nagy északi háború” győzelmes befejezésére (1721). S míg az „átalakító cár” küzdelmeinek legelején egy külpolitikailag jobbára elszigetelt Oroszországot látunk, a végén már éppen ellenkezőleg, nagy nemzetközi tekintélyt kivívó Oroszország áll előttünk, amely időközben az európai politika meghatározó szereplőjévé vált.

A küzdelmes évtizedek legfontosabb külpolitikai hozadékául – mind Oroszország, mind személy szerint I. Péter vonatkozásában – az 1721. augusztus 30./szeptember 10-én megkötött nystadi békéből következő „státusz”-változást lehet

* A szerző az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolája (a Magyar Királyság, illetve a Kárpát-medence története 1526–1790 között alprogram) hallgatója (3300 Eger, Eszterházy tér 1., janos.zsemlye@gmail.com).

1 Megkoronázva (tízévesen, mostohabátyjával, V. Ivánnal együtt): 1682. június 25./július 5-én (julián/gregorián naptár szerinti dátumok). 1689–1696-ig tárcsár (соцарь), 1696–1725-ig egyeduralkodó.

kiemelni. Október 22/november 2-án a pétervári Szentháromság-székesegyházban Gavriil Ivanovics Golovkin kancellár ünnepélyes ceremónia keretében proklamálta – a baltikumi orosz területgyarapodást is manifesztálva – az Orosz Birodalom (Российская империя) létrejöttét.² Egyszersmind, a Kormányzó Szenátus (Правительствующий Сенат) és a Szent Szinódus (Святейший Синод) I. Pétert a „Haza Atyja” (Отец Отечества) címmel és a „Nagy” (Великий) jelzővel tisztelte meg, de ami a lényeg: felruházta a cárt – az orosz történelemben először! – az „Összoroszági Császár” (Император Всероссийский) címmel. Amely ettől kezdve I. Péter hivatalos titulusa a nemzetközi szintén.³

Ami a péteri Oroszország külügyeinek intézését illeti a küzdelmes évtizedekben – 1695 és 1717/1718 között –, sajátos „kettős” intézményi gyakorlat alakult ki. Ez magyar vonatkozásban is fontos, hiszen amikor a Rákóczi-szabadságharc idején a fejedelem képviselői – Nedeczky Sándor (1707. szeptember végétől „első követ”) és Thalaba (Talaba) Máté (1708. június végétől „rezidens”) – megkezdték oroszországi diplomáciai szolgálatukat, ez a gyakorlat már javában működött. Intézményi kereteit a IV. Iván cár (1547–1584) által a 16. század közepén alapított Külügyi Hivatal (Посольский приказ),⁴ illetve az I. Péter cár által a 17. század utolsó évtizedében életre hívott Külügyi Utazó Kancellária (Посольская походная канцелярия) együttesen biztosította. A „kettős” gyakorlat tehát részben a régi hivatalnokrendszerhez,⁵ részben egy új kezdeményezéshez kapcsolódott.

A továbbiakban e „kettős” gyakorlat szervezését, működését taglaljuk, a fentebb jelzett periódusban, I. Péter 1716–1718. évi, a külügyek intézését strukturálisan megváltoztató reformjaiig terjedően. Melyek voltak ez idő tájt a Külügyi Hivatal (mint „anyaintézmény”), illetve a Külügyi Utazó Kancellária alapvető, lényegi ismérvei, fő jellemzői?

Külügyi Hivatal

A Külügyi Hivatal középkori eredetű, régi orosz intézmény. Gyökerei a 15. század végére nyúlnak vissza, amikor is a legfőbb törvénykezési szerv, a Bojár Duma (Боярская дума) mellé központilag létrehozták az új, külügyi titkári (посольский дьяк) tisztséget. A posztra kinevezett Duma-rangú (думный), vagyis tanácsbeli hivatalnoknak két alapfeladata volt. Külpolitikai ügyekben referálnia kellett a nagyfejedelemnek (később: cárnak)⁶ és a Bojár Dumának, emellett kapcsolatot kellett

2 Ezt megelőzően, 1547-től: Orosz Cárság (Русское/Российское царство).

3 Az imperátori címet – amely a cári rendszert megdőntő 1917. évi polgári forradalomig az orosz uralkodók titulátúrájának része – az európai hatalmak „fokozatosan” ismerték el. I. Péter életében csak Poroszország, Hollandia (1721), Svédország (1723).

4 A Посольский приказ régebben használatos magyar terminusa: Követségi vagy Külügyi Kormányos (prikáz). A prikázok 17. század végi általános jellemzőire lásd: Niederhauser–Szvák, 2002. 31–32.; Massie, 2014. 27.

5 A korabeli „hivatalnokvilágot” az újabb szakirodalom részletesebben tárgyalja: Шенелёв, 1999; Бабич, 2003; Лебедева, 2019. Az oroszországi ceremoniális vonatkozásokra: Ареева, 2012.

6 A „cár” titulust elsőként IV. Iván vette fel, 1547-ben.

tartania a külföldi követekkel. A külügyi titkár adminisztrációjának bővülésével jött létre a Külügyi Ház (Посольская изба, 1549). Az orosz történetírás hagyományosan ezt a „protohivaltal” tekinti a Külügyi Hivatal elődjének, s alapítását (szimbolikusan) a jelzett évhez köti.⁷

A Külügyi Hivatal a 17. század második felében, I. Alekszej és III. Fjodor cárok⁸ alatt élte „Péter előtti” virágkorát. „Külügyminisztériumként” funkcionált, moszkvai állandó székhellyel. Központi kormányzati szervként ellátta az orosz állam külpolitikai feladatait, s ez idő tájt jelentős kormányzati finanszírozásban részesült. Ez lehetővé tette adminisztrációs apparátusának növelését, ezáltal szakszerűsödött az ügyvitel is, s formálódott a hivatali hierarchia. Már a „zűrzavaros idők” (Смутное время, Смута, 1598–1613) követően kialakították a Külügyi Hivatalban az úgynevezett részlegeket (повыты), amelyek száma a 17. század végén hat volt. Ezek a részlegek azoknak az európai és ázsiai országoknak, térségeknek stb. az orosz külpolitikai vonatkozásaival foglalkoztak – csoportokba soroltan, elkülönített ügyvitellel –, amelyek Oroszországgal diplomáciai viszonyt tartottak fenn. Európában a legfontosabbak sorában a Német-római Birodalom, Franciaország, Anglia, Velence, a pápai állam, a német választófejedelmek, Dánia, a Rzeczpospolita, Svédország, Hollandia, Moldva, Havaselve szerepeltek, ideszámítva továbbá az Oszmán Birodalmat.⁹ Az orosz külkapcsolatok fő iránya a „nyugati” Európára mutatott.¹⁰

A Külügyi Hivatal saját levéltárral, könyvtárral rendelkezett, őrizte a hitelesítő pecsétet. Levéltára a vonatkozó, fontos állami iratok elhelyezésére és nyilvántartására szolgált. Könyvgyűjteményében 15–17. századi orosz és külhoni kéziratos és nyomtatott könyvek sorakoztak. E főhivatalban állították össze (1621-től rendszeresen) a *Вестму-Куранты* elnevezés alatt ismert (állandó címmel nem rendelkező) kéziratos „újságot”, amely a külföldi (nyugat-európai) sajtó oroszra lefordított híreit, beszámolóit tartalmazta.¹¹ A „sajtószemle”-kiadványt a cár és a fő kormányzati tisztségviselők tájékoztatására készítette a külügyi hivatali fordítókból, másolókból, „lektorokból” álló kollektíva (курантельщики). A külföldi lapokból lefordított anyagok túlnyomó része (65 százalék) német, kisebb része (25 százalék) holland és svéd, a fennmaradó hányad (10 százalék) pedig lengyel, dán, angol, görög, francia, latin nyelvű forrásokból származott.¹² A Külügyi Hivatal tehát „információs központként” is szolgált a központi apparátus számára. Egyszersmind „ideológiai centrum” gyanánt is tekinthető – itt született meg annak gondolata, hogy Oroszország törté-

7 Részletesebben erről: Белокуров, 1906. 21–26.; Вахрамеева, 2010. 30.

8 I. Péter apja és idősebb mostohabátyja. Uralkodtak 1645 és 1682 között.

9 Похлёбкин, 1992. 72–74.

10 Szemléletesen mutatja ezt, hogy például a 17. században a Külügyi Hivatal lengyel vonatkozású iratanyaga (az előző századhoz viszonyítva) kilencszerezése, a svéd vonatkozású tizenhatszerezése nőtt, míg például a nogaji vonatkozású ötödére csökkent. Vö. Рогожин, 2003. 28.

11 A külföldi (nyugat-európai) sajtó 17. századi és 18. század eleji oroszországi „szemléjéről” részletesen: Шамин, 2011. 74–145.

12 17. századra vonatkozó „átlag”-adatok, de a tendenciát jól mutatják. Вахрамеева, 2010. 33.

netéről munkák íróssanak, s azok az orosz államnak és uralkodójának nagyságát, erejét, nemzetközi tekintélyét tükrözzék.¹³

A 17. század folyamán Oroszországban megfordult tudós vagy tanult külföldiek – köztük a német anyanyelvű Adam Olearius, Augustin Meyerberg, Jacob Reutenfels, Johann Georg Korb, a horvát Juraj Križanić, a holland Nicolaes Witsen, a cseh Jiří David, az angol Samuel Collins – értékes feljegyzéseket készítettek a Külügyi Hivatalról.¹⁴ E hivatal történetének egyik legfontosabb forrása mindazonáltal Grigorij Karpovics Kotosihin 1666-ban írt munkája: *Oroszországról Alekszej Mihajlovics uralkodása idején*,¹⁵ amely az 1660-as évek közepéről informál. A szerző ekkortájt írnokként állt a Külügyi Hivatal alkalmazásában, működését belülről is ismerte. Alábbi leírása néhány általánosabb információt nyújt a Külügyi Hivatal akkori „profiljáról”, a hivatali alkalmazottakról, feladataikról:

„Követségi Prikáz; abban ül pedig a Duma-rangú titkár, meg két titkár,¹⁶ 14 fő beosztott írnok. Ismertek pedig eme Prikázban az összes környező ország ügyei, a külhoni követeket mind fogadják, mind útra bocsátják; ugyanígy, az orosz követeket és küldötteket és hírvivőket – amely országba menniük kell – küldik, s ugyanabból a Prikázból bocsátják útra őket; fordításra és tolmácsolásra van pedig latin, svéd, német, görög, lengyel, tatár, s más nyelveknek fordítója 50, tolmács 70 fő. Megtörténik pedig, hogy ama fordítóknak Moszkvában mindennap munkájuk van, midőn a környező országok mindenféle ügyei előkerülnek; azonkívül régi leveleket és könyveket parancsolnak nekik lefordítani próbaképpen, kik mily fordításra jók, aszerint kapják javadalmazásukat; s a Prikázban ülven fordítanak (...). Jár pedig nekik a cártól évi javadalmazás: a fordítóknak 100 és 80 és 60 és 50 rubel fejenként, személytől függően; a tolmácsoknak 40 és 30 és 20 és 15 és kevesebb rubel, személytől függően; (...). S ugyancsak ők, a tolmácsok, éjjelüket-nappalukat a Prikázban töltik, 10 fő naponta, ügyek után járnak, küldöttségbe indítják őket mindenfelé; midőn megérkeznek Moszkvába a környező országok követei, őket rendelik ki tolmácsolni és étel-italról gondoskodni. Tudomással vannak pedig eme Prikázban a Moszkvai és az összes országból érkezett külföldi kereskedő, s mindenféle rangú¹⁷ emberekről (...). S eme Prikázba az egész Moszkvai Államból (...) pénzt gyűjtenek a foglyok kiváltására, akik a Krímben és Törökföldön vannak (...); és összegyűlik (...) másfél százezer rubel egy évben (...). S eme Prikázban vannak a pecsétek; a nagy állami, amellyel az okiratokat pecsételik, melyeket a környező országokba küldenek; a másik, amellyel a különféle rangú embereknek adott votcsinák díszes birtokleveleit pecsételik; ugyanezzel a pecséttel pecsételik a krími kánnak és a kalmüköknek szóló okiratokat.”¹⁸

13 Bővebben erről: Шамин, 2011. 3–10.; Рогожин, 2003. 38–39.

14 Vö. Беляков, 2017. 244–253.

15 *О России в царствование Алексея Михайловича*.

16 A tanácsbeli (Bojár Duma-beli) karokhoz tartozó (чины думные), illetve nem tartozó tisztviselők.

17 Hivatalos beosztás („rang”) értelemben. Polgári, katonai, vagy udvari szolgálatban.

18 „Посолойской Приказ; в нем сидит думной дьяк, да два дьяка, подьячих 14 человек. А ведомы в том Приказе дела всех окрестных государств, и послов чужеземских принимают и отпуск им бывает; Также и Руских послов и посланников и гонцов посылают в которое государство прилучится, отпуск им бывает ис того ж Приказу; да для переводу и толмачества переводчиков Латинского, Свейского, Немецкого, Греческого, Полского, Татарского, и иных языков, с 50 человек, толмачей с 70 человек. А бывает тем переводчиком на Москве работа по вся дни, когда прилучатца из

Kotosihin idézett leírásából is kitetszik, hogy a Külügyi Hivatal szolgálattevői Duma-rangúak vagy nem Duma-rangúak lehettek. Előbbiek bojárok (бояре), belső szolgálók (окольные), tanácsbeli udvaroncok (думные дворяне), titkárok (думные дьяки); jellemzően nem Duma-rangúak voltak a beosztott írnokok (подьячие), fordítók (переводчики), tolmácsok (толмачи), az iratok „külsínéért” felelős „aranyírók” (золотописцы), s egyéb – állandó vagy ideiglenes munkát végző – hivatali alkalmazottak.¹⁹ Valamennyiüket kötelezte hivatali esküjük, a Külügyi Hivatalban szolgálatot teljesíteni pedig presztízst jelentett.

A hivatalnoki kar gerincét – a belső hierarchiában felső pozíciót elfoglaló – írnoki, fordítói és tolmácsi gárda képezte. A személyi állománya uralkodói jóváhagyással került a betöltött posztra, kérvényezés vagy legfelsőbb rendelkezés (kijelölés) alapján (назначение по челобитью/по приказу). Mindez megfelelő előképzettséget igényelt, a gondos kiválasztásra pedig sikeres alkalmassági vizsga (экзамен на пригодность) után került sor. A diplomáciai dokumentálás letéteményesei elsősorban a szabatos ügyviteli nyelvezettel, akkurátus kézírással rendelkező írnokok voltak.²⁰

A Külügyi Hivatal vezetői, előjárói posztját (начальник Посольского приказа) mindenkor Duma-rangú (esetenként bojárnemzetiségből való) személy (titkár) töltötte be.²¹ A derékhadat a már említett (beosztott) írnokok adták. Állományuk osztályszerűen tagolódott, életkor és munkatapasztalat alapján. Rendszerint az „öregek” (старые подьячие) álltak a részlegek élén, irányítva a fordítói-tolmácsi munkát, felügyelve a külföldiekkel kapcsolatos ügyeket, például a diplomáciai levelezést. A „középsők” és „ifjak” (средние подьячие, молодые подьячие) általános feladatai közé tartozott jelentéseket készíteni az aktuális eseményekről, a másolási munkákat elvégezni. Az úgynevezett „szolgálatban nem állók” (неверстанные подьячие) – köztük nem kevesen a Külügyi Hivatalban dolgozók hasonló pályára vágyó fiai – javadalmazás nélkül, gyakornokként (практиканты, новеньки) igye-

окрестных государств всякие дела: также старые письма и книги для испытания велят им переводити, кто каков к переводу добр, и по тому и жалование им даётся; а переводят сидячи в Приказе (...). А даётся им царское жалование годовое: переводчиком рублей по 100 и по 80 и по 60 и по 50, смотря по человеку; толмачем рублей по 40 и по 30 и по 20 и по 15 и меньше, смотря по человеку; (...). Да они ж толмачи днюют и начуют в Приказе, человек по 10 в сутки, и за делами ходят и в посылки посылаются во всякие; да они ж, как на Москве бывают окрестных государств послы, бывают приставлены для толмачества и кормового и питейного збору. Да в том же Приказе ведомы Московские и приезжие иноземцы всех государств торговые и всяких чинов люди (...). Да в тот же Приказ со всего Московского государства (...) собираются денги пленным на окуп, которые бывают в Крыму и в Турецкой земле (...); и соберётся (...) с полтора-тысяч рублей в год (...). Да в том же Приказе ведомы печати; большая государственная, которою печатают грамоты, что посылают во окрестные государства; другая, что печатают грамоты жаловальные на вотчины всяких чинов людям; тою ж печатью печатают грамоты к Крымскому хану и к Калмыкам (...).” Котошихин, 1884. 96–98.

19 Kljucsevskij, 2009. 55.; Беляков, 2017. 219–220.

20 Белокуров, 1906. 55.; Рогожин, 2003. 40–42.

21 A 17. század utolsó harmadától a 18. század első évtizedének végéig vonatkozóan: Белокуров, 1906. 112–115. Ugyanerre az időszakra (további beosztottakkal is kapcsolatos információkkal): Лисейцев-Рогожин-Эскин, 2015. 135–136.

keztek „betanulni”.²² Az írnokok derékhada bonyolította a mindennapi ügyvitelt, biztosította a vonatkozó rendelkezések, okiratok (указы, инструкции, грамоты) tartalmi kivitelezését. Az írnokok létszáma a 17. század utolsó harmadára 30–35 főben stabilizálódott. Évi javadalmazásuk kategorizáltan alakult, ünnepi (karácsonyi, húsvéti, a cár névnapja alkalmából adott) jutalmakkal kiegészülve, s esetenként egyéb juttatásokkal is.²³

Nélkülözhetetlenek voltak a fordítók és a tolmácsok. A központi kormányzat a 17. századi Oroszországban kapva kapott „bárkin”, aki idegen nyelven értett, főként ha azon írni is tudott, lett légyen hazai alattvaló vagy oroszul is megtanult külföldi kereskedő, fogságba került személy stb. A fordítói vagy tolmácsi posztra történő kinevezés feltételeként az aspiránsnak szóban és írásban teljesítenie kellett (egy vagy több nyelvből) egy hivatali „nyelvvizsgát” (проверка на знание языка). Ezt a „korelnök” fordítók szervezték, az aspiránsnak pedig pontos, tömör, világos nyelvi kifejezőmódokkal (точность, сжатость, ясность) kellett élnie.

A Külügyi Hivatal fordítóinak nyelvtudása – a klasszikus (ó)görög és latin nyelvek mellett – felölelte többek között a lengyel, holland, francia, angol, svéd, dán, olasz, „vlach” (román), illetve természetesen a német nyelvet, különbséget téve az úgynevezett „császári” („ausztriai”) és az alnémet („plattdeutsch”) között. Igen lényeges volt továbbá bizonyos ázsiai beszélt nyelvek ismerete, kiemelten a töröké.²⁴

A fordítók főként írásbeli feladatokat teljesítettek, ezért alkalmazásuk egyik alapkövetelménye – eltérően a tolmácsoktól – a kiváló íráskészség volt. Elkészítették a különböző idegen nyelvű iratok orosz nyelvű, írásos fordításait; ellenőrizték az orosz nyelvű szerződések (договоры, трактаты) szövegeinek azonosságát azok idegen nyelvű – a másik szerződő fél (felek) nyelvén készült, vagy más (például latin) nyelvű – verziójával. A tolmácsok diplomáciai alapfeladata az „élőszavas” kommunikáció volt. Leggyakrabban lengyel, német, francia, olasz, latin, török és tatár nyelveken kellett megszólalniuk. Tolmácsi szolgálatot láttak el a hadseregben, esetenként felvigyázói feladatokat a hivatalban (приказные приставы). A fordítók száma a 17. század második felétől reálisan 20–25, a tolmácsoké 40–60 főre tehető; évi javadalmazásuk ugyancsak kategorizáltan alakult, további juttatásokkal kiegészülve.²⁵

A Külügyi Hivatal írnoki, fordítói és tolmácsi gárdájának tagjai gyakran kaptak valamilyen küldötti megbízatást. Hírvivőként, cári rendelkezések kézbesítőiként (гонцы, посланцы) szerepeltek belföldön. Igazi „privilegiumnak” azonban a külföldi kiküldetések (посылки) számítottak. Ezeket különböző minőségben – cári küldött, követ, követi kíséret tagja (царский посланник, посол, член посольской свиты) – teljesítették. Az efféle megbízatások – elsősorban az európai kapcsolatok bővülése révén – szaporodtak. A megbízottak megismertek a „nyugati” kultúrával, életmóddal, mindenekelőtt a szomszédos Rzeczpospolita, illetőleg Svédországgal

22 Похлёбкин, 1992. 71–72.

23 Ключевский, 1989. 186–188.; Рогожин, 2003. 44–46., 53.; Лисейцев–Рогожин–Эскин, 2015. 132–133. Az általános ügyvitelről összefoglalóan: Ахметжанова, 2014. 221–222.

24 Похлёбкин, 1992. 74–75.; Ахметжанова, 2014. 222.

25 Белокуров, 1906. 50., 54–56.; Рогожин, 2003. 41., 46–47.; Беляков, 2017. 148–149., 219–220., 223.

révén.²⁶ Egy-egy sikeres misszió fizetésemeléssel, újabb megbízásokkal, presztízs-növekedéssel járt. Jellemző a Külügyi Hivatalban uralkodó fegyelemre, hogy itt volt a legkisebb a fluktuáció (s legmagasabb az állami javadalmazás). Az írnokok a Kitajgorodban, a fordítók és tolmácsok a Zemljanoj gorodban laktak.²⁷

A Külügyi Hivatal vezetését – a századforduló előtti évtizedtől fennállásáig – öt jelentős személyiség látta el a cár megbízásából. Név szerint: Jemljan Ignatyevics Ukrainecev (1689–1697), az orosz külpolitika „nagy öregje”; Lev Kirillovics Nariskin (1697–1699), I. Péter nagybátyja; Fjodor Alekszejevics Golovin (1700–1706), akinek kinevezésére már Oroszország svédellenes koalíciós szerződéseinek megkötése után, de még háborúba lépése előtt került sor;²⁸ Pjotr Pavlovics Safirov (1706–1708), aki Golovin titkos (belső) titkáráként (тайный секретарь) dolgozott, s akire ezért Golovin halála után – mint a hivatal „második emberére” – a cár rábízta (elnökké kinevezése nélkül) a gyakorlati teendők irányítását, neki (és társainak) címezvén a Külügyi Hivatalba küldött cári leveleket, ukázokat;²⁹ végül Gavriil Ivanovics Golovkin (1708–1717), aki 1706-ban kancellári kinevezést kapott. Az 1708. évi „kádercserével” a Külügyi Hivatal élén a kancellár – aki ekkor nem túl sok diplomáciai (és idegen nyelvi) tapasztalattal rendelkezett – a hivatali előjárója lett a külügyekben „öreg róka” (több nyelven értő) Safirovnak. Az oroszországi angol követ, Charles Whitworth éles szemmel észre is vette, hogy a külföldi követek szívesebben érintkeznek Safirovval, s „az összes külügyi dolog okvetlenül az ő kezén megy keresztül”.³⁰ (Safirov 1709-ben alkancellári kinevezést kapott.)

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a Külügyi Hivatal kompetenciájába szerteágazó diplomáciai feladatok tartoztak: a diplomáciai levelezés, tárgyalások szervezése, szerződések előkészítése; az orosz követek, követségek külföldre küldésének koordinálása (hivatalos eljárás), a cári instrukciók formába öntése; a külföldi rezidensek cár mellé akkreditálásának bonyolítása (a külföldi követek, követségek továbbra is Moszkvába mentek, akkreditációra csak a cár engedélyével, jelenlétében kerülhetett sor!), követségek fogadása és elhelyezése, protokolláris feladatok ellátása; adminisztrálás. A Külügyi Hivatal illetékessége kiterjedt emellett az Oroszországban tartózkodó külföldi alattvalókkal kapcsolatos valamennyi kérdésre, ügyre.

Az állandó vagy ideiglenes diplomáciai képviselőket teljes meghatalmazású vagy rendkívüli követek, megbízott küldöttek, ügyvivők stb. biztosították ez idő tájt Európában.³¹ Nedeczky és Thalaba követsége idején (1707–1711 között) a bécsi

26 Рогожин, 2003. 40–42., 50–53.; Вахрамеева, 2010. 33.

27 Беляков, 2017. 258. Az említett „gorod”-ok ma Moszkva történelmi városrészei.

28 I. Péter először V. Keresztély dán királlyal szerződött Moszkvában 1699. augusztus 24./szeptember 4-én, majd II. Ágosttal (lengyel király) szász választófejedelemi minőségében Preobrazsenszkojében, november 11./21-én. Ezután az új dán királlyal, IV. Friggyessel november 26./december 7-én megújította a korábbi orosz–dán megállapodást. *Письма*, т. 1. 1887. 295–302., 304–310., 317–318. Oroszország 1700. augusztus 19./30-án hirdette ki a Svédország elleni háborút, és I. Péter augusztus 22./szeptember 2-án megindult csapataival a baltikumi svéd kulcserőd, Narva ellen. Narva: város a mai Észtország északi részén.

29 Vö. Базарова, 2011. 7.

30 Whitworth, 1988. 76.

31 Oroszországi vonatkozásaira lásd: Ареева, 2019. 40–46.

udvar Otto Anton Pleyert „állomásoztatta” Oroszországban (1696-tól ügyvivő, 1711-től rezidens), majd pedig Wilhelm Heinrich von Wilczek (Welczek) rendkívüli követet (1709–1711/1712) delegálták a „két fővárosba” (Moszkva, Szentpétervár). A Habsburg Monarchiában (Bécsben) Heinrich von Huyssen (1705–1708), illetve Johann Christoph von Urbich (1707–1712) képviselték I. Pétert megbízott, illetve teljes meghatalmazású követként.

Külügyi Utazó Kancellária

A Külügyi Hivatal bázisán jött létre – az állandó székhellyel nem rendelkező – péteri Külügyi Utazó Kancellária (Посольская походная канцелярия). Létrehozása a cár külpolitikai aktivizálódásával állt összefüggésben. Ami magát az elnevezését illeti, orosz terminusának második jelzője (походная) a többjelentésű поход főnévből származik. Ennek a többjelentésű szónak esetünkben a katonai vonatkozása releváns. Ezen belül, jelentheti csapatok vagy hajóhad mozgását (kiterjedt vagy korlátozott katonai műveletek céljából), magukat a harci cselekményeket, vagy jelenthet egyszerűen hadjáratot. A поход szó feltűnik továbbá egy nagyon régi kifejezésben: в походе. Ez a kifejezés arra utal, hogy az állam vezetője bármilyen indokkal elhagyta a fővárost,³² vagyis: „úton van”. I. Péter vonatkozásában ez klasszikusan a „nagy északi háborúval” összefüggésben történt. Kézenfekvőnek tűnne ennek alapján a походная jelzőt egyszerűen „tábori”-ként értelmezni. Mégis helyesebb „utazó”-nak definiálni, mert nem speciálisan katonai hivatalról van szó, és helyváltoztatásai sem estek egybe folytonosan a csapatok táborhelyeivel. Az orosz elnevezés harmadik tagját (канцелярия) orosz nyelvű források a 17. század első harmadától (1633) említik először, mint latin átvételt, lengyel közvetítéssel.³³ Használata I. Péter uralkodásától ment át a hivatali nyelvbe és a közbeszédbe, értvén alatta a valamely állami hivatal levelezését és ügyvitelét intéző szolgálattevők körét, s a munkájuk céljára kijelölt helyiséget („iroda”).

Az „utazó kancellária”, mint fogalom és realitás, annyiban nem volt új, hogy a cárok – elhagyván az állam központját (a fővárost) – I. Péter előtt is magukkal vitték közeli (bojár) tanácsosait (ближние советники).³⁴ Formálisan ezt a tradíciót követte I. Péter is. Míg azonban a „Péter előtti” időszak uralkodói nem gyakran távoztak Moszkvából, I. Péter távollétei úgyszólván gyakorlattá váltak.

A Külügyi Hivatalt I. Péter is csupán megörökölte, a Külügyi Utazó Kancellária azonban, megvalósult formájában, a saját találmánya. Kiformálódásának időszaka az azovi hadjáratok és a „nagy északi háború” kezdete közötti periódus. „Prototípusának” az a stáb tekinthető, amelyet I. Péter az első azovi hadjárata (1695. február–november) alkalmával hívott életre. Ekkor „azovi szolgálatokba” (в „Азовские службы”) rendelte a Külügyi Hivatal néhány szolgálattevőjét, név

³² Турилова, 2018. 241.; Севостьянов, 2020. 104.

³³ Vasmer, 1953. 520.

³⁴ Ключевский, 1883. 421.

szerint Sztjepan Csizsinszkij fordítót, Mihajla Larionov, Lev Volkov és Ivan Menysoj írnokokat.³⁵ Az első azovi hadjárat és a „nagy északi háború” kezdete közötti időben a „stáb” (Külügyi Hivatalból átemelt) személyi állományát I. Péter hol kibővítette, hol feloszlatta, hol ismét stábot alakított. A „stáb” tehát mintegy a Külügyi Hivatal „mobil fiókhivatalaként” jött létre.³⁶

A Külügyi Utazó Kancelláriának annyiban megvan a hasonlósága a Külügyi Hivatallal (részben az elnevezése is mutatja), hogy nem merőben eltérő kérdéskörrel foglalkozott. A Külügyi Utazó Kancellária azonban (az első tíz évében) állandó jelleggel a cárr – vagy később Golovkin kancellár, a cárr „jobbkeze” – mellett tartózkodott, vele együtt mozgott. Életre hívásával I. Péter az azonnali reagálást, döntést igénylő külpolitikai ügyek intézését kívánta magához vonni. A gyakorlat alakította ki „működési szabályzatát”, írásba foglalásáról nem tudunk. A Külügyi Utazó Kancelláriához irányították át a külföldi követek, megbízottak, udvarok leveleit, okiratait is. Diplomáciai levelezésének biztonságosabbá tétele céljából (az általános európai gyakorlatnak megfelelően) speciális számabécéket (цифрные азбуки) dolgoztak ki. A sifírozás és a desifírozás a fordítók dolga volt, s ők juttatták el a titkosított ábécét is a („belső”, orosz) korrespondenciában érintett személyeknek (személyesen, futár vagy hivatali posta révén).³⁷ A Moszkvába érkező külhoni követeket, követségeket alkalmasint a Külügyi Hivatal emberei kísérték a Külügyi Utazó Kancelláriához.

Amikor 1700 tavaszán – mint fentebb szó esett róla – Golovin a Külügyi Hivatal élére került, egyben a Külügyi Kancellária előjáró elnöke (Посольской канцелярии начальный президент) is lett.³⁸ I. Péter elrendelte továbbá: „A mostani 1700. esztendőben, a Fenséges Nagy Cár szolgálatában legyenek a svéd városok alatt: a Külügyi Hivatal[ból] – Mihail Rodosztamov titkár. Fordítók: Pjotr Safirov – német és holland nyelveké, Luka Sukovszkij – latiné és lengyelé. Írnokok: az öreg Anyiszim Scsukin, a középsők és az ifjak közül: Nyikifor Ivanov, Vaszilij Sztjepanov, Lev Volkov, Ivan Jurjev, Ilja Nyikiforov, Grigorij Bogdanov. Tolmács: Ivan Kropotkin.”³⁹

1706 nyarán a cárr Safirovra bízta a Külügyi Hivatal gyakorlati vezetését, ám a Külügyi Utazó Kancelláriáét (egyidejűleg) mégsem. Ennek élére már ekkor Golovkint állította,⁴⁰ aki e minőségében hamarosan a Külügyi Kancellária első minisztere (Посольской канцелярии первый министр) titulust kapta.⁴¹ Hivatalát az intéz-

35 Турилова, 2018. 241.

36 Van olyan vélekedés, hogy a „nagy északi háborút” megelőzően Nyikita Mojszejevics Zotov, a cárr első tanítója – 1683–1692 között Duma-rangú titkár, majd a 18. század első éveiben a Bojár Duma Belső Kancelláriájának vezetője – e „stáb” vezetőjének is tekintendő. Vö. Турилова, 2018. 241. Lásd még: Брокгауз–Ефрон, 1894. 688.

37 Базарова, 2011. 42–43., 54. 40. jegyz.

38 Похлёбкин, 1992. 82.

39 „В нынешнем 1700 г. быть на Свое Великого Царя службе, под Свейскими городами: Посольского приказу – Дьяку Михаилу Родостамову. Переводчикам: немецкого, голландского языка – Петру Шафирову, латинского, польского – Луке Шуковскому. Подьячим: старому Анисиму Щукину, средней статьи и молодым: Никифору Иванову, Василию Степанову, Льву Волкову, Ивану Юрьеву, Илье Никифорову, Григорью Богданову. Толмачу Ивану Кропоткину”. Idézi: Севостьянов, 2020. 104. 2. jegyz.

40 Vagyis két évvel korábban, mielőtt a Külügyi Hivatal vezetését is átvette.

41 Похлёбкин, 1992. 82.

mény fennállásáig mindvégig ellátta.⁴² Safirovot külön cári levél utasította, milyen „szolgálati utat” kell követnie ezentúl: „A seregbe írj Golofkin úrnak, mert irányítása alá rendeltük az utazó kancelláriát, ide pedig [személyesen a cári felségnek] a szükséges ügyeken kívül, írni nem kell, mert kevés időnk van.”⁴³ Maga Golovkin is kénytelen volt megpirongatni a vonakodó (inkább közvetlenül a cárral korrespondeálni kívánó) Safirovot: „megparancsolták [önnek] (...) hogy nekem írjon”.⁴⁴

A „nagy északi háború” első éveiben a cár mobilitása tetőfokára hágott, s az addig jobbára ideiglenes jellegű Külügyi Utazó Kancellária „stabilizálódni” kezdett.⁴⁵ I. Péter emlékezetes, 1702. évi nyári arhangelszki útja során, például, külön is kiemelték e különleges hivatalt.⁴⁶ Néhány ekkori adalék fényt vet belső életére. A Külügyi Hivatal kézbesítette a Külügyi Utazó Kancelláriának „az ügyek intézésére (...) ama [svéd] hadjáratra az előző hadjáratok 7 áll. [állami] pecsétjét”.⁴⁷ Küldött továbbá a külföldre írandó levelek, okiratok céljára pergameneket, írópapírt, íráshoz folyékony aranyat és több vödör tintát, pecsétviaszt, viaszgyertyákat, faggyúgyertyák százait, postazsákok számára lenvásznat, ládákat stb.⁴⁸

További források tájékoztatnak egy-egy adott évben a különböző beosztásban szolgálatot tévő személyekről, tartózkodási helyeikről, a hivatali kiadásokról, a konkrét megbízásokról stb. Személyi állománya 1705. évi adatok szerint: 1 „titkos titkár”, 2 fordító, 2 írnok (a Kisoroszországi prikázból), egy Vaszilij Sztjepanov nevű „öreg”, illetve 3 „ifjú” írnok. (Ugyanebben az évben a Külügyi Hivatalban 1 „titkos titkár”, 4 titkár, 29 írnok, 21 fordító, 24 tolmács, 3 aranyíró, s további tíz egyéb alkalmazott teljesített szolgálatot.)⁴⁹ I. Péter poltavai diadala (1709. június 27./július 8.) idején a személyi állományt David Baheraht, Moisiej Arszenyev fordítók, Dmitrij Parfenyev, Vaszilij Parfenyev, Szavva Ternovszkij, Fjodor Protopopov, Luka Mazolevskij, Vaszilij Belouszov, Vaszilij Szohinszkij, Grigorij Bogdanov, Andrej Pavlov, Tyimofej Hohlov írnokok, valamint két tolmács alkotta.⁵⁰

Ami a Külügyi Utazó Kancellária mobilitását illeti, vegyük példaként az 1707. évet, amelyben az I. Péter kezdeményezte varsói orosz–magyar szerződés is megszületett. Kalauzul szolgál a „nagy északi háború” éveinek és az azt közvetlenül

42 1706. július 22./augusztus 2. – 1717. december 4/15.

43 „В армию пиши к господину Голофкину, понеже походная канцелярия ему вручена, а сюды, кроме нужных дел, писать не надлежит, ибо времени нам мало есть.” I. Péter P. P. Safirovnak. Szent-pétervár, 1706. szeptember 22./október 3-án. Idézi: Базарова, 2011. 7. A teljes levelet lásd: *Письма*, т. 4/1. 1900. 380.

44 „...повелено (...) вам описыватца ко мне”. G. I. Golovkin P. P. Safirovnak. 1706. október 22./november 2-án. Idézi: Сепов, 2008. 93., 111. 28. jegyz.

45 Olga Vlagyimirovna Lebegyeva moszkvai történész nő felhívja a figyelmet: az orosz történetírás nem egységes abban a kérdésben, hogy mikortól tekinthető „ténylegesen” létező, funkcionáló hivatalnak a Külügyi Utazó Kancellária. A nem vitán felül álló többségi álláspont ezt tisztán a „nagy északi háború” kezdetéhez (1700) köti, azon az alapon, hogy az tette szükségessé folyamatos működését. Лебедева, 2019. 150–151.

46 *Очерк*, 1902. 35–36.

47 „Для дел послано в тот поход – 7 гос. Печатей от прежних походов”. Idézi: Севостьянов, 2020. 105. 1. jegyz.

48 Севостьянов, 2020. 105.

49 *Очерк*, 1902. 36., 38. „Titkos titkár”-ként mindkét esetben Safirovot említik.

50 Севостьянов, 2020. 107. 4–14. jegyz.

megelőző esztendőknek egyik alapvető orosz forrása, a *Zsurnál*, avagy naponkénti feljegyzések a *boldog és örök emlékezetű uralkodótól*, Nagy Péter császártól, az 1698. évtől egészen a *nystadi béke megkötéséig*.⁵¹ E forrás alapján az 1707. január 1. és december 31. közötti időszakban⁵² I. Péter a következő rzczipospolitabeli és oroszországi helyszíneken tartózkodott (a korabeli, forrásban szereplő orosz névalakokkal jelölve): Zsolkva, Dubna, Lublin, Jakubovicsi, Kazimer, Varsava, Vengrovo, Tyikotyiny, Grodno, Vilna, Merecs, Polock, Nyevl, Luki Velikija, Novgorod, Sljutyen-burg, Petyerburg, Moszkva.⁵³ Egy-egy helyszínen a cár – feladataitól, céljától függően – huzamosabban (akár több héten vagy hónapon át) vagy csupán rövidebb ideig (egy-két napig) tartózkodott. A „naponkénti feljegyzésekben” nincs külön utalás arra, hogy a Külügyi Utazó Kancellária minden egyes tartózkodási helyére elkísérte-e az uralkodót (például ha csapatszemlére indult, vagy ha egyéb okból rövidebb – szárazföldi vagy folyami – útra kelt, majd előző tartózkodási helyére tért vissza). Ahol nagy horderejű külügyi jellegű döntések voltak napirenden (például Zsolkva, Lublin, Varsava, Grodno stb.), ott a Külügyi Utazó Kancellária jelenléte aligha vonható kétségbe.

Állításunkat, Zsolkva⁵⁴ példáján, közvetett források segítségével tudjuk igazolni. A város – a „nagy északi háborúval” összefüggésében – 1706. december 28./1707. január 8. és 1707. április 30./május 11. között szolgált a cár (és fő tábornokai, s „miniszterei”, lengyel szenátorok stb.) „ideiglenes” központjául.⁵⁵ Zsolkva fontos magyar vonatkozása, hogy itt állították ki a II. Rákóczi Ferenchez küldött cári követ, David Ivanovics Korbe (David Corbea) követi utasítását 1707. április 21./május 2-án. Az egyik közvetett forrásunk az idézett, 1700. évi ukáz, amelyben egy bizonyos Ivan Jurjev neve is szerepel. Ő ugyanaz az írnok, akit egy másik forrásunk szintén név szerint említ, mint aki közreműködött a Korbe számára kiállított követi utasítás tisztázásában.⁵⁶ Ivan Jurjev tehát egyike azoknak, akiket I. Péter 1700. évi ukáza a Külügyi Hivatalból a cár melletti közvetlen adminisztratív szolgálatba emelt át – további tíz (szintén néven nevezett) hivatalnokkal (titkár, írnokok, tolmácsok, fordítók) együtt –, a Külügyi Utazó Kancellária állományába sorolva őket. Úgy tűnik, hogy a jelen lévő „utazó kancellária” hivatalnokai bonyolították a cár belső korrespondenciáját is, e levelek viszont nem feltétlenül voltak külpolitikai vonatkozásúak.⁵⁷

A Külügyi Utazó Kancellária mozgása vonatkozásában idézzük fel Fjodor Szenyjukovnak, a Külügyi Hivatalból átirányított írnoknak az illetményemelési ügyét is. Az indítványban, amelyben érdemeit taglalták, többek között megemlégették:

51 Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великаго с 1698 года, даже до заключения Нейштатскаго мира.

52 A gregorián naptár szerint.

53 Журнал, 1770. 157–162.

54 Zsolkva (or.), Zsovkva (ukr.), Żółkiew (lengy.): város a mai Ukrajna nyugati területén.

55 Журнал, 1770. 157.

56 Письма, т. 5. 1907. 595.

57 Az 1707. évből lásd például I. Péter Fjodor Jurjevics Romodanovszkijnak írt leveleit Zsolkváról (január 8., 25., február 4., 5., március 30., április 25., 27.), Lublinból (május 23., június 9., 13., 21., július 6.), Varsóból (augusztus 18.), Perepecsből (szeptember 9.), Vilnából (szeptember 24., október 7.). XXVII–XLIV. sz. levelek. Uo. 648–654.

„Ugyanazon 1707. esztendőben a lengyelországi hadjáratban volt, a Külügyi Utazó Kancelláriánál. (...) a Szemjonovszkojei Ezred századosával, Pjotr Lodizenszkijel a valachiai határon volt, vlachok toborzása végett. A mostani 1709. esztendőben pedig, ő, Fjodor Szenyjukov, a Külügyi Utazó Kancelláriánál volt Voronyezsben és Poltava alatt.”⁵⁸

A Külügyi Utazó Kancellária „stacionáriussá” válása gyors léptekben haladt előre. Elnevezéséből kikopott a második jelző (utazó – походная), 1709-től egyszerűen csak Külügyi Kancelláriának (Посольская канцелярия) kezdték nevezni.⁵⁹ Állandó székhelyet kapott a svéd fenyegetéstől megszabadult, új fővárosban, Péterváron (alapítása: 1703). 1710 végétől itt kezdett berendezkedni az egész külpolitikai adminisztráció. A Külügyi Hivatal 1711–1712. évi kimutatása szerint személyi állományát 1712-ben 21 fordító és 30 írnok alkotta, s többségüket ekkorra már Pétervárra irányították át (köztük például Ivan Jurjev, Ivan Klisin, Borisz Karcovij, Szemjon Szeleznyov, Szemjon Szmirnov, Ivan Nyebogatij, Ivan Nyesztjerov írnokat).⁶⁰ Ugyanitt helyezték el az iratanyagot, beleértve a Külügyi Hivatalét is.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a Külügyi Utazó Kancellária fő feladata a cár halasztást nem tűrő külügyi rendelkezéseinek írásba foglalása, adminisztrálása volt, továbbá a levelezés (többek között „anyaintézményével”, a Külügyi Hivatallal). A Külügyi Utazó Kancellária belső struktúrája lényegében a Külügyi Hivatalét képezte le „kicsiben”: a hivatali (írnoki, fordítói) aprómunkát idősebb-fiatalabb „kancellisták” (старые, молодые канцеляристы) végezték. Napi munkájában ugyanakkor a Külügyi Hivaltól függetlenített ügyvitellel működött. A Külügyi Utazó Kancellária rendelkezett azokkal az erőforrásokkal, amelyek lehetővé tették a külpolitikai – mindenekelőtt a Rzeczpospolitával, Svédországgal és az Oszmán Birodalommal kapcsolatos – kérdések hatékonyabb megoldását „útközben”.

I. Péternek ez az új gyakorlata részben megváltoztatta az állam addigi irányítását. Történelmi perspektívában a Külügyi Utazó Kancellária az oroszországi külügyi szakminisztérium kialakulásához vezető több évszázados folyamatban (16–19. század) egy speciális intézmény volt. Csupán rövid ideig – s már I. Péter uralkodása alatt is átmeneti jelleggel – működött.

A történeti kép teljességéhez tartozik, hogy I. Péter „nagy északi háborúban” aratott stratégiai jelentőségű szárazföldi (poltavai) és tengeri (1714. július 27/ augusztus 7-i ganguti/hangö-uddi) győzelmei utat nyitottak a mélyreható hivatali reformok előtt is. 1716–1718. évi rendeleteivel a cár teljeskörűen átalakította a komplett hivatali szerkezetet Oroszországban.⁶¹ Ennek eredményeként az addigi hivatalok helyén egy alapvetően nyugatias elveken nyugvó, korszerűbb és hatéko-

58 „В том же 1707 г. был он в походе в Польше, при Посольской походной канцелярии. (...) он был с капитаном Семёновского полка Петром Лодыженским на Волошскую границу, для призыву на службу волохов. А в нынешнем 1709 г. был он, Фёдор Сениуков при Посольской походной канцелярии на Воронеже и под Полтавою.” Idézi: Севостьянов, 2020. 106. 5. jegyz.

59 Белокуров, 1906. 96.; Турилова, 2018. 241.

60 Севостьянов, 2020. 107–108., 108. 1., 3., 4. jegyz.; Турилова, 2018. 241.

61 A győzelmektől a rendeletekig tartó, „átmeneti” időszakra lásd: Лебедева, 2019. 155. A kollégiumok (коллегии) rendszeréről bővebben: Varga, 1995. 59–63.

nyabb struktúra jött létre. Az átalakítás során I. Péter megszüntette mind a Külügyi Hivatalt, mind a Külügyi Utazó Kancelláriát (1717–1718). Létrehozták az új, „miniszteriális” jellegű, külpolitikáért felelős központi kormányzati szervet: a Külügyi Kollégiumot (Коллегия иностранных дел). Az átalakítási folyamatot a Külügyi Kollégium szabályzata zárta le (1720).

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Агеева

2012 Агеева, Ольга Гениевна: *Дипломатический церемониал императорской России, XVIII век*. Москва, 2012.

Ахметжанова

2014 Ахметжанова, Айнаш Ильясовна: Посольский приказ – главное российское ведомство XVI–XVIII вв. In: *Вестник КазНУ. Серия филологическая* [Алматы], 148. (2014) 2. sz. 220–223.

Анисимов

1989 Анисимов, Евгений Викторович: *Время петровских реформ*. Ленинград, 1989.

Бабич

2003 Бабич, Марина Виленовна: *Государственные учреждения XVIII века. Комиссии петровского времени*. Москва, 2003.

Базарова

2011 Базарова, Татьяна Анатольевна: *Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафирова. Новые источники по истории России эпохи Петра Великого*. Ч. 1. 1706–1713. Санкт-Петербург, 2011.

Белокуров

1906 Белокуров, Сергей Алексеевич: *О посольском приказе*. Москва, 1906.

Беляков

2017 Беляков, Андрей Васильевич: *Служащие Посольского приказа 1645–1682 гг.* Санкт-Петербург, 2017.

Брокгауз–Ефрон

1898 Брокгауз, Фридрих Арнольд – Ефрон, Илья Абрамович: *Энциклопедический словарь*. Т. XXIVa. *Полярные сияния – Прая*. С.-Петербург, 1898.

Donnert

1989 Donnert, Erich: *Peter der Grosse*. Leipzig, 1989.

Kappeler

2022 Kappeler, Andreas: *Russische Geschichte* (8., aktualisierte Auflage). Berlin, 2022.

Kljucsevszkij/Ключевский

1883 Ключевский, Василий Осипович: *Боярская дума древней Руси*. Москва, 1883.

1902 Ключевский, Василий Осипович: *Лекции по русской истории*. Часть вторая. С.-Петербург, 1902.

1904 Ключевский, Василий Осипович: *Сочинения в девяти томах*. Т. 6. *Специальные курсы*. [Методология русской истории. Терминология русской истории. История

сословий в России.] Москва, 1904. http://az.lib.ru/k/kljuchewskij_w_o/text_0360.shtml. [Új kiadás: Москва, 1989.]

2009 Kljucsevszkij, Vaszilij Oszipovics: *Az orosz történelem terminológiája*. Ford.: Kis János. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 2009. (Ruszsztikai könyvek, XXI.)

Котошихин

1884 Котошихин, Григорий Карпович: *О России в царствование Алексея Михайловича*. Санкт-Петербург, 1884.

Лебедева

2019 Лебедева, Ольга Владимировна: *История и эволюция дипломатической службы России*. Москва, 2019.

Лисейцев–Рогожин–Эскин

2015 Лисейцев, Дмитрий Владимирович – Рогожин, Николай Михайлович – Эскин, Юрий Моисеевич: *Приказы Московского государства XVI–XVII вв. Словарь-справочник*. Москва, 2015.

Massie

2014 Massie, Robert Kinloch: *Nagy Péter élete és kora*. Ford.: Szántai Zsolt. Bp., 2014.

Молчанов

1986 Молчанов, Николай Николаевич: *Дипломатия Петра Первого*. Москва, 1986.

Niederhauser–Szvák

2002 Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *A Romanovok*. Bp., 2002.

Очерк

1902 *Очерк истории Министерства иностранных дел. 1802–1902*. Санкт-Петербург, 1902.

Письма

1887–1907 *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Т. 1. 1688–1701. Т. 4/1–2. 1706. Т. 5. Январь–июнь 1707. С.-Петербург, 1887, 1900, 1907.

Похлёбкин

1992 Похлёбкин, Вильям Васильевич: *Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах*. Выпуск 1. Москва, 1992.

Рогожин

2003 Рогожин, Николай Михайлович: *Посольский приказ. Колыбель российской дипломатии*. Москва, 2003.

Шамин

2011 Шамин, Степан Михайлович: *Куранты XVII столетия. Европейская пресса в России и возникновение русской периодической печати*. Москва–Санкт-Петербург, 2011.

Шепелёв

1999 Шепелёв, Леонид Ефимович: *Чиновный мир России. XVIII – начало XX в.* Санкт-Петербург, 1999.

Севостьянов

2020 Севостьянов, Алексей Сергеевич: *Походные канцелярии и переезд Посольского приказа в Петербург*. In: *Вестник Московского государственного областного университета*. Серия: *История и политические науки*, 2020. 4. sz. 102–114.

Серов

2008 Серов, Дмитрий Олегович: *Администрация Петра I*. Москва, 2008.

Турилова

2018 Турилова, Светлана Леонидовна: Руководство внешней политикой России. In: *История внешней политики России: XVIII век (От Северной войны до войн России против Наполеона)*. Москва, 2018. 241–263.

Вахрамеева

2010 Вахрамеева, Елена Евгеньевна: Посольский приказ в XVII в. Пути европеизации России. In: *Вестник Пермского университета*. Выпуск 2 (14). (2010) 30–36.

Varga

1995 Varga Beáta: I. Péter adminisztratív reformjai a közép- és felsőfokú igazgatásban. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 99. (1995) 53–64.

Vasmer

1953 Vasmer, Max: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Band 1. Heidelberg, 1953.

Whitworth

1758 Whitworth, Charles: *An Account of Russia as It was in the Year 1710*. Twickenham, 1758.

1988 Уитворт, Чарльз: *О России, какой она была в 1710 году. Россия в начале XVIII века: Сочинение Ч. Уитворта*. Пер.: Беспярых, Юрий Николаевич. Москва–Ленинград, 1988.

Zernack

1981 *Handbuch der Geschichte Russlands*. Band II. 1613–1856. *Vom Randstaat zur Hegemonialmacht*. Hrsg.:v. Zernack, Klaus. Stuttgart, 1981.

Журнал

1770 *Журнал или Поденная записка, блаженные и вечностойные памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира*. Санктпетербург, 1770.

JÁNOS KONSTANTIN ZSEMLYE

A SPECIAL INSTITUTION IN THE COUNTRY OF TSAR PETER I

THE "FOREIGN AFFAIRS TRAVELING CHANCELLERY"

IN THE PRACTICE OF MANAGING FOREIGN POLICY AFFAIRS IN RUSSIA

The rise of European foreign affairs in Russia at the turn of the 17th and 18th centuries is inseparable from the person of Tsar Peter I. By the very end of the 17th century, for economic-political and other reasons, the solution of Russia's centuries-old „Turkish” and „Swedish” problems was inevitably on the agenda. Between 1695 and 1717/1718, a particular „dual” institutional practice developed in the management of Russia's foreign affairs. This is also important in a Hungarian context, since when the Prince Rákóczi's deputies – Sándor Nedeczky and Máté Thalaba (Talaba) – started their diplomatic service in Russia in 1707–1708, during the Rákóczi War of Independence, this practice was already in full swing. Its institutional framework was provided jointly by the Moscow-based Posolsky Precasse (Посольский приказ, in English-language sources: Ambassadorial Chancellery), founded in the 16th century, and the Pokhodnaya posolskaya cancelyariya (Посольская походная канцелярия, known in today's language „Foreign Affairs Traveling Chancellery”), established by Tsar Peter I in the last decade of the 17th century. This study touches on the name, „prototype” and the general practices of the “Foreign Affairs Traveling Chancellery”, which was set up at the base of the Ambassadorial Chancellery during the years of Great Northern War.

A társadalomtudományi kutatások különböző módokon vizsgálják a közösségben élők viselkedését, szokásait, többek között azt, hogy az egyes csoportok hogyan viszonyulnak egymáshoz és környezetükhöz. Nincs ez másképp akkor sem, ha a vizsgálat alanyai már nem élnek. De milyen szerepe lehetett a társadalomban a holtaknak, és miként értelmezzük azokat, akik haláluk után visszatértek az élők közé? A most ismertetendő, 2024-ben megjelent könyv ezen kérdésekre keresi a választ. A tanulmánykötetben megjelent írások változatos kérdésfeltevésekkel és eredményekkel nyúlnak az élőhalottak társadalmi viszonyainak kérdéséhez.

A tanulmányok szerzőinek egy része, Mathew Bryan Gillis, Kirsí Kanerva, Carl Watkins és Martha McGill a középkori kísértetek elismert kutatói, akárcsak maguk a szerkesztők, Scott G. Bruce és Stephen Gordon. Mindezekén túl a kötet jelentősége részben abban áll, hogy terepet kínál olyan szerzőknek is, akik kutatásának homlokterében nem a középkori élőhalottak vagy a természetfeletti állnak. Martha G. Newman, John H. Arnold, Tom Johnson és Matthew Vernon tanulmányai a középkorászok számára talán kevésbé megszokott szempontok és módszerek bevonásával vizsgálták a szellemek kérdését.

Bár a szövegek 2022-ben a *Journal of Medieval History* különszámában már megjelentek, azokat újra kiadta a Routledge kiadó 2024-ben, azzal a bevezetőben kifejtett szerkesztői szándékkal, hogy minél szélesebb körhöz jussanak el a tanulmányok, melyek felfedik „az élőholtak makacs fennmaradását az élők emlékezetében és írott forrásaiban Nyugat-Európában a Karoling-kortól a kora újkorig és azután”.

A kötetben tíz tanulmány kapott helyet, ezek sorát az egyik szerkesztő, Stephen Gordon bevezetője nyitja. Az írás első része a kísérteteket a tudományos és filozófiai diskurzus tárgyaként és eszközöként jelöli meg, majd részletes historiográfiát ad a témához, különös tekintettel az angol szakirodalomra, kezdve olyan alapművekkel, mint Montague Sumner 1928-ban *The Vampire, His Kith and Kin* címmel megjelent műve. Kiemeli, hogy a kísértetek sok szempontból „két világ határán” álló lények, olyanok, akik az élők által léteznek és egyben őket reprezentálják.

A kötet első fejezetében Matthew Bryan Gillis A féreg és a holttest. Karoling látomások a Gyehenna élőhalott temetőjéről (*The worm and the Corpse: Carolingian visions of Gehenna's undead cemetery*) címmel a Gyehenna működését, illetve a büntetés és a szenvedés módjait írja le a 9. századi teológus, Johannes Scotus Eriugena munkája tükrében, összekötve azt a Karoling-kori társadalom túlvilágképével, amely szerint a kárhozottak maguk az

¹ *Vigor Mortis: The Vitality of the Dead in Medieval Societies*. Edited by Bruce, Scott G. – Gordon, Stephen. New York, Routledge, 2024. 166 p.

okai a halál utáni büntetésüknek, és mivel annak nincs tisztító jellege, örökké tart. Az elszenvetett kínokat illetően pedig, bár azok részben lelki természetűek, a forrásokban a hangsúly mindig a szenvedés konkrét fizikai voltára esik, például a kárhozottak húsát örökké férgek rágják. Ezzel szemben Eriugena munkája a lelki szenvedésre helyezi a hangsúlyt, azt állítja szembe az elterjedt teológiai állásponttal, amely véresebb és inkább fizikai, testhez kötött büntetést képzelt el, hogy a kárhozott a megérdemelt súlyos büntetésnek mindvégig tudatában legyen.

Stephen Gordon jegyzi az *Agite, agite et venite!* Megrontott lélegzet, megrontott beszéd és találkozások a nyughatatlan holtakkal Burtoni Geoffrey *Vita sancte Moduene virginis* című művében (*Agite, agite et uenite! Corrupted breath, corrupted speech and encounters with the restless dead in Geoffrey of Burton's Vita sancte Moduene virginis*) című második írást. A tanulmány a bűnök és a betegségek kapcsolatát taglalja egy 14. századi eset kapcsán, melyben a burtoni apátság és Darkelow világi birtokosai összetűzésbe kerültek. Ebben a történetben az apátság földjéről elszökött jobbágyok szelleme tért vissza, hogy halálba hívja a falu lakosait. A fizikai betegséget, amibe a jobbágyok belehaltak, a kolostor elleni lázadásuk idézte elő, így a holtak képesek haláluk után ezt a romlást betegség formájában terjesztani az élők között. A bűnösök által terjesztett kór teológiai alapja, hogy minden betegséget valamilyen bűn idéz elő. A történet alapján, akik elkapták a kórt, szintén vétsek, mert nem ismerték fel a köztük élő bűnösöket és nem léptek fel ellenük. Ahogy sok más alkalommal, úgy itt is a visszatérő halottak a megbomlott rendet, az egyház és a világiak közötti konfliktust képviselik, és az elűzésük a rend helyreállításának eszköze.

Martha G. Newman A nekromanta és az apát. A halottak megidézése a ciszterci példázatokban (*The necromancer and the abbot: summoning the dead in Cistercian exempla*) című tanulmányban Langheimi Engelhard két 13. századi munkáját veti össze, amelyekben halottak megidézése történik. A ciszterci szerzetes nekromantákról írt munkája remek példája annak, miként kereszteződött a 12. században a mágia az intézményes vallással, köszönhetően az arab és héber szövegek latinra fordítása nyomán kialakult hitvitáknak, különös tekintettel az olyan mágikus rituálékra, mint az ördögűzés vagy a halottidézés. Newman rámutat az érzelmi kapcsolat fontosságára a rítusok megtélésében. Interpretációja szerint a középkorban az érzelmeket tanult módon élték meg, a félelem taszította az embereket, míg a boldogság összekapcsolta azokat, akik megtapasztalták azt. A két vizsgált szövegben leírt halottidézés közötti különbség a megidézett és a mester közötti viszonyban ragadható meg. Az első esetben a nekromanta nem állt közeli kapcsolatban a tanítványaival, akiket megidézett, ezért a rítus nem volt sikeres, a két halott csak azért tért vissza, hogy figyelmeztessen a nekromantizmus bűnös voltára. A másik forrásban megjelenő apát azonban két olyan szerzetest idézett meg, akiket életükben nemcsak ő, hanem a kolostor egésze nagyra tartott, így a rítus végbemehetett, és azt nem eretnekségnek, hanem a tiszta szeretet megnyilvánulásának tekintették, vagyis „a vallás és a mágia az érzelmeken alapult: a rémület érzése volt az, ami a nekromantikus gyakorlatokat tiltottnak minősítette, és az öröm érzése volt az, ami a ciszterciek vallásának szentségét igazolta”.

A kötet negyedik fejezetét Kiris Kanerva A halottak az álmokban. Középkori izlandi elképzelések a nyugtalan halottról (*The dead in dreams: medieval Icelandic conceptions of the unquiet dead*) című írása adja, amelyben a szerző az álmokban megjelenő halottakat vizsgálja az izlandi sagákban, hangsúlyozva a társadalom működésében betöltött szerepüket. Megállapítja, hogy az álmbeli kísértetek éppen úgy kötődtek az egyének jelleméhez, mint a fizikai testükhöz. Az életükben erős akarattal rendelkezők haláluk után is megtartották ezt az erőt, ami bizonyos mértékben a maradványaikhoz kötődött, akárcsak a szentek esetében. A vizsgált szituációkban a szellemek szinte bírói „feladatokat” láttak el az élők társa-

dalmában, helyreállították a felborult normákat. Idővel azonban jellemzőik is változtak, gyengébbek lettek, ezért tudtak csak álmokban megjelenni, illetve a bűnösök már nem terjesztették ki a „korrumpálódást” a közösség más tagjaira, csak saját bűneikért voltak felelősek.

John H. Arnold Társalgás a szellemekkel: Rancière, Derrida és az archívum (*Talking with ghosts: Rancière, Derrida and the archive*) című munkája két eset vizsgálatával ábrázolja a szociális történetírás lehetőségeit és korlátait, a szellemeket használva a társadalom jellegzetességeinek leírására. A szerző a kísérteteket az eretnokség és a katolikus vallás határán láttatja, de mindkettőtől elkülönítve, idioszinkratikus jelenéseként. Kiemeli, hogy a katolikus vallás, mivel magát bizonyos tanoktól elhatárolta, saját maga hozta létre az eretnokséget. Így a hivatalos vallás és a megszületett eretnokség is egységesebb lett, mint korábban, vagyis a kettő létezése az egymásrataltsághban, az örökös párbeszédben rejlik. A tanulmány szerint ennek az interakciónak eredményei a kísértetek, amelyek legtöbbször mindkét oldal konkrét teológiai értelmezéseitől eltérnek. Összefüggéstelen tulajdonságaik, egyedi vagy átmeneti jellemzőik egyéni értelmezést követelnek, nem általános leírást, ezért nevezi őket Arnold a „másság avatárjai”-nak.

Carl Watkins, a középkori angol túlvilág kérdéskörének elismert szakértője A halott tájai a késő középkori képzeletben (*Landscapes of the dead in the late medieval imagination*) címet viselő tanulmányában a purgatórium földrajzi elhelyezkedését illető középkori elképzeléseket vázolja. Rámutat, hogy a kutatás meghaladta Jacques Le Goff a témában meghatározó munkájának elméletét,² amely szerint a purgatóriumot konkrét helyként kell értelmezni, valamint kiemeli, hogy a forrásokban sosem a hely, hanem a bűnök és a büntetés leírása a hangsúlyos. A szó maga is legtöbbször pusztán átjáróra utal, a halál utáni életet pedig leginkább utazásmetaforákkal írják le.

Tom Johnson Újragondolt Byland, avagy az öröklés kísértetei (*Byland Revisited, or, Spectres of Inheritance*) címmel a 14. századi bylandi kísértettörténet-gyűjtemény egyik szövegének jogi értelmezéseit vizsgálja. A kísértet ebben az esetben azért tért vissza, hogy birtokai jogos örökösei, fiai és férje tulajdonába kerüljenek. A nő életében bátyjának adta a birtokról szóló oklevelet, aki ezért jogi értelmében igényt tarthatott rá, és előzhette sógorát. A tanulmány az 1258. évi *De donis conditionalibus* törvényre alapoz, amely szerint a hozomány gyanánt kapott földeket örökös hiányában vissza kellett kapnia a feleség családjának, mivel azok a vérvonal fennmaradását szolgálják. Ugyanakkor a történet szerint a halott őseket élő leszármazottaikkal az öröklött földek kötik össze, és az adományozó elődök kívánsága előbbre valóbb az élőkénél. Johnson szerint az eset a bylandi történet alapján értelmezhető: a halott nővér kívánsága, hogy fiai kapják meg a hozományát, fontosabb, mint az a tény, hogy az élő báty jogosan birtokolja a földet. A történet végén a fivér örököse visszatadja a birtokot unokatestvéreinek, így megkésve, de a földi igazságszolgáltatás hiányosságát javította egy földön túli tényező.

A föld és a levegő testei. Testiség és spiritualitás az élőhalottakról szóló kora újkori brit elbeszélésekben (*Bodies of earth and air: corporeality and spirituality in pre-modern British narratives of the undead*) című tanulmányban Martha McGill a kísértetek külső jellemzőit, a test és a lélek viszonyát tárgyalja a 13. századtól a 18. század közepéig született angol forrásokban. Hogy az élőhalott milyen formában jelenhet meg, az sok tényező függvénye, és minden kutató más kritériumrendszert állít fel ennek vizsgálatakor, abban azonban megegyeznek a vélemények, hogy a test és a lélek ellentétes fogalmak, de nem létezik éles elválasztás a kettő között. Egyesek szerint attól függ, hogy a visszatérő lény járó holttest vagy

2 Le Goff, Jacques: *Birth of Purgatory*. Chicago, 1984.

szellem, hogy a test tért-e vissza az életbe vagy a lélek, mások szerint a lényegi különbség, hogy a sírból vagy a purgatóriumból jött-e vissza, további kutatók a metafizikai és a teológiai különbségeket hangsúlyozzák. A teológiai változások lecsapódtak a szellemek – elképzelt – fizikai jellemzőiben is. A teológiai értelmezések esetében a purgatórium képzetének megjelenése és a reformáció értelmezhetők a legfontosabb cezúrákként. A purgatórium létezése elméleti síkon a szellemek spirituális, vagyis elsősorban lélekhez kötött formáját erősítette. A 13. századtól ez kezdett összemosódni a fizikai testben megjelenő kísértettel, mivel, akár csak a stigmák esetében, a testi objektumoknak is lehetett spirituális jelentősége. A másik választóvonal a reformáció, amely éppen ezt a gondolatot kérdőjelezte meg, az új értelmezés szerint az anyag és a lélek nem feltétlenül kapcsolódnak össze. Megnyilvánult ez az elmélet más vallási tézisekben is, például a papi nőtlenség eltörlésében, ami elválasztotta a szüességet a szentségtől. A következő nagyobb váltás a 18. század végén történt, akkor már hallucinációknak tekintették a szellemeket, nem fizikai lénynek, de ezzel párhuzamosan népszerűek lettek a kísértettörténetek az irodalomban, ahol, mivel nem kellett eleget tenni a vallási vagy az orvosi elvárásoknak, újra lehetett fizikai formában megjelenő halottakról írni.

A gyűjteményes kötet utolsó, A szászokról és kísértetekről (*Of Saxons and spectres*) című tanulmányában Matthew Vernon az afroamerikai közösségek önmeghatározásában és a többségi fehér társadalommal fennálló viszony vonatkozásában vizsgálja a szellem mint jelkép kérdéskörét. William Shakespeare *Macbeth* című drámáját már a 19. és a korai 20. századi afroamerikai közösségek is analógiaként használták saját társadalmi helyzetük kifejezésére. A darabban Banquo szelleme tudatosítja Macbethben a bűnösségét és felébreszti a lelkiismeretét, általános értelemben egy tudatosítandó társadalmi bűnösségre utal, annak szükségességére, hogy a zsarnok szembesüljön elnyomottjával, és felismerje saját vétkeit. A szöveg rámutat, hogy szellemek nemcsak egyes embereket, hanem nemzeteket is kísértethetnek, amit mindig a mássághoz való viszony és az abból fakadó büntudat hoz létre, és amit, ha egy nemzet „túl kényelmes viszonyban van a szellemeivel”, pusztá retorikai formulával háríthat el.

A könyv nem attól érdekes, hogy a tanulmányok alaposan körbejárva összegzik a középkori élőhalottakkal foglalkozó legfrissebb kutatásokat, ez nem is lehet egy tanulmánykötet célja. A téma és a vizsgálati módszerek annyira szerteágazókká váltak, hogy összefoglaló művek ritkán születhetnek, és a kérdés nemzetközi szakirodalmára a főleg módszertani különbségekből eredő széttagoltság jellemző. A kötet egy hívószó köré csoportosítva a kutatás legprominensebb alakjait, a legkülönbözőbb kutatási módszereket és szempontokat sorakoztatja fel friss nézőpontokkal, széles körű módszertani és történeti historiográfiával alátámasztva. Minden szerző saját kutatási területének egyes részleteit fejt ki, ezért a kutatások sem térben, sem időben, sem módszerben nem egyeznek, és bár többnyire egymásra építkeznek, de másban látják a kutatás jelentőségét. Mivel mindegyik szöveg új kutatási lehetőségre mutat rá, bármelyik kijelölheti a következő jelentős irányt. A tanulmánykötet alapján úgy tűnik, hogy nemcsak a kérdések, hanem a módszertani lehetőségek is korlátlanok abban a tekintetben, hogy a kísértetek milyen szerepet töltenek be a társadalomban, illetve mire utalnak a lények és a helyek, amelyek hozzájuk kötődnek.

Papp Regina*

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának hallgatója (7624 Pécs, Rókus u. 2.).

Abszolutizmus mint kockázatkezelés¹

Milyen következtetéseket vonhatunk le az abszolutista állam természetéről a biztosítási intézmények működése alapján? Hogyan szabályozta és mozdította elő a gazdasági folyamatokat XIV. Lajos francia monarchiája (1643–1715, tényleges hatalomátvétel: 1661) a kereskedelmi reformok, különösen a kockázatkezelési piac területén?

Az abszolutista állam természete és működése a kora újkor kutatásának egyik központi kérdése. A szakirodalom jelentős része politikai és katonai szempontból közelíti meg a Napkirály uralmát. A gazdasági intézmények vizsgálata ugyanakkor új perspektívákat nyit a korlátlan monarchia belső mechanizmusainak feltárásához.

Lewis M. Wade 2023-ban megjelent könyve az említett kérdésekre keresi a választ. A monográfia a gazdaság és a tengerészeti kártérítés kapcsolatát vizsgálja a Napkirály uralkodása alatt. Wade az Általános Biztosító Kamara (*Chambre générale des assurances et grosses aventures*, 1668–1686) és az Általános Biztosító Társaság (*Compagnie générale des assurances et grosses aventures*, 1686–1710 körül) példáján keresztül elemzi a francia biztosítási piac működését. Azt vizsgálja, hogy miként támogatta a korona ezt a szektort, az üzletág milyen problémákkal küzdött, és milyen szerkezeti sajátosságok jellemezték.

Lewis Wade a kora újkori francia gazdaságtörténet elismert kutatója. Kutatási területe a tengeri biztosítás és a kereskedelmi hálózatok története, különös tekintettel a Francia Királyság globális gazdasági kapcsolataira. Jelenleg Marie Skłodowska-Curie posztdoktori ösztöndíjasként a Leideni Egyetemen dolgozik. Tudományos kiválóságát mutatja, hogy 2021-ben megvédett doktori értekezése rangos díjakat nyert a tengeri történelem és az üzlet-történet területén.

A két biztosítótársaság részletes vizsgálata során Wade meggyőzően feltárja az amszterdami és a londoni piacokkal szembeni versenyhátrány okait. Érvelése szerint a döntő tényező a francia állami támogatás következtelensége volt. Ez különösen a háborús időszakokban éreztette hatását. XIV. Lajos abszolutizmusa sajátos kockázatkezelési rendszerként működött, amelyben az alattvalók viselték a kormányzati beavatkozás terheit. Ez a modell rövid távon stabilitást teremtett, de hosszú távon megingatta a pénzügyi fenntarthatóságot.

A kártérítési szervezeteket bemutató esettanulmány túlmutat azok működésének elemzésén. A monográfia jelentősége abban rejlik, hogy az állami beavatkozás példáin keresztül új nézőpontot nyújt az abszolutizmus vonatkozásában. Részleteiben feltárja a gazdasági hatásokat és azok korlátait. Wade vitatja a „demokratikus előny hipotézist”, amelyet Douglass North, Daron Acemoglu és James Robinson népszerűsítettek, és amely az alkot-

¹ Wade, Lewis: *Privilege, Economy and State in Old Regime France: Marine Insurance, War and the Atlantic Empire under Louis XIV.* Woodbridge, The Boydell Press, 2023. 357 p.

mányos államok gazdasági fölényét hirdeti az abszolutista rendszerekhez képest. Megkérdőjelezi ennek az elméletnek az egyetemes érvényességét. Konkrét példákkal igazolja, hogy a 17. századi Bourbon-államban összetettebb volt a kapcsolat a gazdaság fejlődése és a kormányzati beavatkozás között. A társadalmi-politikai elméletet – amelynek kiemelkedő képviselői Perry Anderson és William Beik – tartja megfelelőbbnek az abszolutizmus vizsgálatára. Az utóbbi megközelítés ugyanis átfogóbban kezeli a gazdasági, társadalmi és politikai tényezők összefüggéseit.

A „demokratikus előny hipotézisének” határozott megkérdőjelezése és a társadalmi-politikai elmélet előtérbe helyezése alapos forráskutatást igényel. Milyen bizonyítékok támasztják alá Wade következtetéseit? A *Privilege, Economy and State* című munka széles forrásbázisra épül. Ez különösen értékes, mivel a kora újkori Franciaország tengeri biztosítási piacát kevésbé kutatták. A szerző széleskörűen használta az Archives nationales anyagait, különösképpen a párizsi biztosítótársaságok dokumentumait. Emellett korabeli jogi szövegeket, állami iratokat, bírósági feljegyzéseket, nyomtatott forrásokat és másodlagos szakirodalmat is bevont a kutatásba.

Jean-Baptiste Colbert pénzügyminiszter és fia, Seignelay márki a francia merkantilizmus szellemében igyekeztek megszilárdítani az állami irányítású gazdaságot és biztosítani Franciaország kereskedelmi fölényét. Mindkét politikus felismerte a tengeri fedezet stratégiai jelentőségét a Francia Királyság kereskedelmi vállalkozásainak védelmében.

A colbert-i politika összefüggéseinek elemzéséhez speciális módszertan szükséges. Wade interdiszciplináris szemlélete különösen alkalmas a francia merkantilizmus összetettségének vizsgálatára. A könyv ötvözi a gazdaság-, a társadalom- és a politikatörténeti szempontokat, és a biztosítótársaságok történetét szélesebb összefüggésekben tárgyalja, ennek eredményeként Wade munkája egyfajta „histoire totale”-ként (a francia Annales-iskola által kifejlesztett átfogó történeti megközelítés) is értelmezhető. Figyelemre méltó az összehasonlító perspektíva alkalmazása is. A szerző ugyanis összevetette a párizsi biztosítási szektor alakulását az amszterdami és londoni piacok fejlődésével.

A könyv három jól elkülönülő részből áll. Ezek különböző szempontokból közelítik meg a párizsi biztosítótársaságok történetét. Az első rész a kártérítési szektor kialakulását, intézményi struktúráját és információs rendszereit vizsgálja. A második rész a háborús időszak kihívásait és az állami beavatkozás következményeit elemzi. A harmadik rész pedig a jogi szabályozás fejlődését és az intézmények szimbolikus reprezentációját tárgyalja.

Az első fejezet az Általános Biztosító Kamara létrehozását és kezdeti működését elemzi Colbert átfogó gazdasági programjának részeként. Wade bemutatja a Kamara helyét a merkantilista gazdaságpolitikában, valamint megvizsgálja azt is, milyen szerepet szánt Colbert az intézménynek a nyugat-európai monarchia kereskedelmi és tengeri hatalmának növelésében. A fejezet részletesen elemzi a „privilegium társadalmának” működését, továbbá a hivatalviselők, járadékosok és pénzügyi szakemberek szerepét az intézmény működtetésében. A szerző szerint XIV. Lajos tanácsadójának gazdaságpolitikája rugalmasabb volt, mint ahogy azt a korábbi szakirodalom ábrázolta. Forrásokkal cáfolja azt a nézetet, hogy az Általános Biztosító Társaság létrehozásának kísérlete a roueni kereskedők ellenállása miatt kudarcot vallott volna. Azt bizonyítja, hogy a kereskedők valójában támogatták a 400 ezer livre tőkéjű biztosítótársaság megalakulását.

A második fejezet a Colbert utáni időszakot vizsgálja, különös tekintettel Seignelay márki eltérő stratégiájára. Míg Colbert következetesen igyekezett visszaszorítani a hivatalválsárlást és a járadékrendszert, utódai kénytelenek voltak ismét ezekre támaszkodni. Wade bemutatja, hogy Seignelay intézménye zárt, mindössze 30 tagú, részvénytársasági formá-

ban működő privilegizált testületként tevékenykedett. Fontos megfigyelése, hogy a vállalkozás részvényesei jelentős átfedést mutattak a többi királyi szervezet, különösen a Francia Kelet-indiai Társaság (*La Compagnie française pour le commerce des Indes orientales*) befektetőivel. Ez a felismerés meggyőzően cáfolja azt a korábban elterjedt történeti álláspontot – például Charles Woolsey Cole, Guy Rowlands véleményét –, mely szerint az intézmény csupán másodlagos szerepet játszott volna a francia kereskedelempolitika alakításában. A gazdaságtörténész forrásokkal alátámasztja, hogy a társaság kényszerítőerővel is rendelkezett. Konkrét példaként említi, hogy Seignelay 1687-ben egyes kikötőket (például Dunkerque-t) „a királyi védelem megvonásával” és privilégiumaik elvesztésével fenyegette meg, amennyiben nem a párizsi hivatalnál kötnek biztosítást.

A harmadik fejezet a tengerészeti kockázatkezelés információs rendszereit vizsgálja. A kockázatkezelési üzletág alapvető aspektusát a szakirodalom eddig kevésbé elemezte. Wade analízise rámutat, hogy a párizsi biztosítási piac fejlődését jelentősen befolyásolta a főváros sajátos földrajzi helyzete, ami információáramlási egyenlőtlenséget eredményezett. A szerző idézi Jacques Savary híres francia kereskedő találó megállapítását: Párizs „több mint harminc mérföldre volt a tengertől”. Ugyanakkor a szerző Párizs földrajzi hátrányai mellett bemutatja a monarchia azokat ellensúlyozó törekvéseit is. A kormányzat kiterjedt információs hálózatot működtetett, amelyben admirálisok, konzulok és gyarmati tisztviselők is részt vettek. Ez a rendszer gyakran a versenytársak hírszerzésével egyenértékű vagy annál is hatékonyabb volt.

A negyedik fejezet a háborús időszakok drámai hatását vizsgálja a Kamara tevékenységére. Az elemzés középpontjában az 1672-es holland háború áll. Colbert értékelése szerint a biztosítók „a nyereség által elcsábítva meggondolatlanul biztosítottak mindent az elmúlt évben”. A kutató azonban rámutat, hogy ez az állítás túlzó. Éppen a legaktívabb biztosítók szenvedték el a legkisebb veszteségeket, míg az alkalmi biztosítók jártak a legrosszabbul. A fejezet egyik legértékesebb része a veszteségek strukturális elemzése. A párizsi intézmény pénzügyi veszteségeinek közel 40 százaléka három különösen veszélyes üzletágból származott: az újfundlandi halászflokk és a grönlandi bálnavadász-expedíciók fedezetéből, valamint a földközi-tengeri viszontbiztosítási kötvényekből. A magrebi korzárók (államilag támogatott kalózok) tevékenysége jelentős kiszámíthatatlansági tényezőként jelent meg a Kamara működésében. Fenyegetésük ellen a társaságok speciális „váltságdíj-biztosítást” kínáltak: vállalták, hogy fogságba esés esetén három héten belül kifizetik a szükséges összeget a foglyok kiváltására.

Az ötödik fejezet az Általános Biztosító Társaság működését vizsgálja. A Társaság jóval több volt egyszerű nyereségorientált vállalkozásnál, valójában az állami politika különleges eszközeként „az állam hiányában” tevékenykedett. Továbbá fontos szerepet töltött be a francia tengeri védelem hiányosságainak pótlásában. A fejezet részletesen bemutatja, miként súlyosbította a kilencéves háború (1688–1697) a kártérítési szektor már meglévő problémáit. 1689-ben a kárigények a háromszorosukra nőttek, majd az azt követő években tovább emelkedtek. A szerző a makroszintű elemzés mellett érzékletes mikrotörténeti példákat is bemutat. Ilyen a saint-malói Vainqueur (Győztes) kalózhajó esete, amelyet 1691-ben angol hajók ejtettek foglyul. A történet jól példázza, hogyan „válhatott vadászból egyetlen pillanat alatt préda” a tengeri hadviselésben.

A hatodik fejezet a tengeri biztosítás jogi keretrendszerének fejlődését vizsgálja. Colbert 1681-es tengerészeti rendeletének (*Grande ordonnance de la marine*) megalkotása előtt nem létezett egységes joggyakorlat és egyértelmű joghatósági rendszer a tengerészeti ügyek területén. A szerző a jogi bizonytalanság szemléltetésére a Guyenne partvidékén

1627-ben hajótörést szenvedett két portugál hajó, a São Bartolomeu és a Santa Helena esetét hozza, amely nem pusztán tengeri katasztrófa volt, hanem súlyos joghatósági vitához is vezetett Richelieu bíboros és Jean-Louis Nogaret de La Valette, Épernon hercege, Guyenne kormányzója között. Az Általános Biztosító Társaság központi szerepet játszott az 1681-es rendelet országos elfogadtatásában, aminek különösen azokon a területeken volt nagy jelentősége, amelyek hagyományosan ellenálltak a királyi hatalomnak, mint például Bretagne. Wade ezzel a gyakorlattal támasztja alá korábbi tézisé, hogy a biztosítótársaság valójában az állami politika eszközeként működött, és jóval túlmutatott egy egyszerű kereskedelmi vállalkozás keretein.

A hetedik és nyolcadik fejezet azt elemzi, hogy milyen szerepet játszott a hírnév, a konfliktuskezelés és a kormányzati propaganda a biztosítótársaságok működésében. Különös figyelmet szentel a Kamara és a Társaság szimbolikus önreprezentációjának. Bemutatja a Kamara 1671-es ezüstérméjét, amelyen „a romok érintetlenül hagyják” mottó szerepel. Ez a horatiusi idézet arra utal, hogy az igaz embert még a világ összeomlása sem rendítheti meg. Az érme nyugodt vizeket és XIV. Lajos jóindulatú tekintetét ábrázolja. A szimbolika több jelentésréteget hordoz: utal a Napkirály védelmére, a tengeri kockázatok hatékony kezelésére és a Kamara megbízhatóságára. A szerző éles kontrasztba állítja ezt a Társaság későbbi ezüstérméjével. Az új érme már egy viharos tengeren álló, sziklaszirtre épült erődítményt ábrázolt, a „sem az ellenségtől, sem a tengertől nem félne” jelmonddal. A képi váltás jól tükrözi a politikai helyzet változását. XIV. Lajos országa 1671-ben még kedvező nemzetközi helyzetben volt, ám 1686-ban már szembe kellett néznie az augsburgi ligával. A szerző szerint a biztosítótársaságok propagandatevékenysége nem pusztán üzleti marketing, hanem az állami reprezentáció szerves része volt.

A könyv záró szakasza összegzi a kutatás eredményeit, és átfogóan értelmezi a párizsi tengeri biztosítási piac hanyatlásának okait. A folyamat több, egymással összefüggő tényezőre vezethető vissza. Wade azt állítja, ha az állami gazdaságpolitika következetesebb lett volna, a kártérítési rendszer bukása talán elkerülhető lett volna. Kiemeli, hogy a kezdeti fedezeti piacoknak mindenhol hosszú távú állami támogatásra volt szükségük a fejlődéshez. A korona aktívan beavatkozott, ám a támogatás következtelen és szakaszos volt, emiatt a párizsi biztosítási szektor végül alulmaradt az amszterdami és a londonival szemben. A monográfia egyik érdeme, hogy rávilágít erre a folyamatra.

Wade két további tényezőt is kiemel a hanyatlás okai között. Az egyik, hogy a Napkirály folyamatos háborúi megnövelték a fedezeti kockázatokat és díjakat, miközben gyengítették Franciaország tengeri jelenlétének stabilitását. Az Általános Biztosító Társaság bukásában a főnemesi családok hatalmi harca is szerepet játszott. Ez különösen Seignelay 1690-es halála után vált meghatározóvá. A Phélypeaux család irányítása alatt álló tengerészeti államtitkárság szisztematikus lejárató kampányt indított a Társaság ellen, ami tovább gyengítette piaci pozícióját és megítélését.

A monográfia alaposan elemzi a párizsi kockázatkezelési szektor működését, kevésbé foglalkozik azonban a jelentős regionális központokkal. Marseille és Bordeaux szintén kiemelkedő szerepet játszott a francia tengeri biztosításban. Egy kiszélesített kutatás minden bizonnyal árnyaltabb és teljesebb képet adhatna az ancien régime gazdasági szerkezetéről és a kármentesítési hálózatok földrajzi sajátosságairól.

Összességében Lewis M. Wade könyve fontos hozzájárulás a kora újkori francia történelem kutatásához. Az „abszolutizmus mint kockázatkezelés” koncepciója új nézőpontot kínál, mivel túllép a hagyományosan politikai fókuszú értelmezések korlátain, és az abszolút monarchia működését összetettebb, pénzügyi-intézményi keretben vizsgálja. Emel-

lett új szempontokat nyújt az abszolutista és alkotmányos államok gazdasági különbségeinek vizsgálatához. Wade munkája valószínűsíthetően számos további kutatást fog inspirálni a kora újkori gazdaság- és társadalomtörténet területén.

*Palotás Zsolt**

* A szerző történész (PhD), tudományos kutató.

Magyar–latin-amerikai kapcsolatok a hidegháború elején¹

A most ismertetendő kötet szerzője Horváth Emőke történész, latin-amerikanista, a Károli Gáspár Református Egyetem egyetemi docense, a Bölcsészettudományi Kar Latin-Amerika Kutatócsoportjának vezetője. Fő kutatási területei közé tartozik a magyar–kubai és a magyar–chilei viszony a hidegháború idején. Újonnan megjelent kötete a második világháború vége és a kubai forradalom győzelme közötti időszakban vizsgálja Magyarország és az egyes latin-amerikai országok kapcsolatait. Hazánkban korábban még nem kutatták ezt a kérdést. A szerző különösen nagy figyelmet fordított az előzmények vizsgálatára, hogy a témával most ismerkedők is megértsék a történelmi összefüggéseket. Horváth Emőke főleg magyar levéltárakban végzett kutatásokat: a Magyar Dolgozók Pártja (MDP), a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP), magyar cégek iratai és publikált külföldi dokumentumok mellett elsősorban svéd anyagokat, illetve a CIA és az amerikai külügyminisztérium dokumentumait vizsgálta. Argentín, mexikói, ecuadori, uruguayi, chilei és brazil levéltárakban is kutatott. A kutatás három területen tárt fel új ismereteket: a magyar külpolitika alakulása, a latin-amerikai országok külpolitikája terén, valamint a közép-kelet-európai térség összehasonlítása révén az itt található országok külpolitikájának vonatkozásában. A volt szocialista országokban már megkezdődött a latin-amerikai kapcsolatok feldolgozása. Ebben a munkában Csehország jár az élen.

A szerző a nemzetközi viszonyrendszer bemutatása során kitér az előzményekre, a magyar külpolitikát befolyásoló szovjet álláspont alakulására. A szovjet–latin-amerikai kapcsolatok részét képezték a Komintern által koordinált pártkapcsolatok. Először Mexikó és Uruguay létesített diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval. 1929-ben Buenos Airesben, a latin-amerikai kommunista pártok első konferenciáján a Trockizmus elutasításáról és a forradalmi taktikáról tárgyaltak. 1934-ben Montevideóban a latin-amerikai kommunista pártok széles imperialistaellenes népfrontpolitika megvalósítását tűzték ki célul. 1947-ben megalakult a Kominform, amelynek mindegyik latin-amerikai kommunista párt a tagja lett. Sztálin halála után a békés egymás mellett élés stratégiája jelent meg a szovjet külpolitikában, ennek érdekében a kereskedelmi kapcsolatokat akarták fejleszteni.

A latin-amerikai államok külpolitikáját alapvetően az Amerikai Egyesült Államokhoz fűződő viszony befolyásolta. Az előzményeket tekintve a kapcsolatokban meghatározó jelentőségű az 1938 decemberében elfogadott limai nyilatkozat, amely megerősítette a kölcsönös segítségnyújtás szándékát, ha féltékeny kívüli ország támadja meg valamelyik latin-amerikai államot, egyúttal rendelkezett arról is, hogy vészhelyzet esetén hívják össze a külügyminiszte-

¹ Horváth Emőke: *Magyarország külkapcsolatai Latin-Amerika egyes országaival a hidegháború korai szakaszában (1945–1959)*. Bp., Károli Gáspár Református Egyetem – L' Harmattan, 2023. 312 p.

reket. Pearl Harbor után Argentína és Chile kivételével a latin-amerikai országok támogatták az Amerikai Egyesült Államokat, Mexikó és Brazília a világháborúban is részt vett.

A második világháború után Latin-Amerikában demokratizálódás és politikai balrafordulás zajlott le. A Marshall-terv a nyersanyagok és a trópusi élelmiszerek európai piacának helyreállításával segítette Latin-Amerikát, ugyanakkor Brazília jóval nagyobb támogatást remélt az USA-tól világháborús szerepvállalása miatt. 1958-ban Juscelino Kubitschek brazil elnök az amerikai földrész egységének megerősítésére irányuló javaslatot dolgozott ki. A világháború után a latin-amerikai országok megpróbálták magukat függetleníteni az Amerikai Egyesült Államoktól. Egyes országok már nemcsak nyersanyagot, hanem félkész termékeket és iparcikkeket is igyekeztek exportálni. Ugyanakkor 1959-ben az amerikai kormány kezdeményezésére 21 ország részvételével megalakult az Amerikaközi Fejlesztési Bank (IBD/BID).

A második fejezet Magyarországgal és a latin-amerikai országokkal foglalkozik. A két világháború között a magyar külképviseletek jelenlétét a gazdasági érdekek mellett a kivándorlási hullám is szükségessé tette. A legtöbb magyar Brazíliába, Argentínába, Uruguayba és Kubába vándorolt ki. Korábban Olaszország, az Amerikai Egyesült Államok és Hollandia látta el a magyar érdekek képviseletét. Ebben az időszakban a magyar cégek egyre több terméket igyekeztek Latin-Amerikába exportálni, onnan pedig elsősorban nyersanyagot importálni. Az egyik legfontosabb termék a magyar gyógyszer és gyógyszer-alapanyag volt. Exportáltak hengereltárukat, mezőgazdasági gépeket, Ganz motorvonatokat és alkatrészeket, bőr- és gumiárukat, textilneműket és kézimunkákat is. A Ganz és a Tungsram leányvállalatot alapított Argentínában. Az Orion Brazíliában nyitott képviseletet. Brazíliából gyapotot hoztak be Magyarországra. A diplomáciai kapcsolatok megszakadása, majd a világháborút követően a kibontakozó hidegháború megakadályozta az együttműködés folytatását.

A második világháború idején Argentínában, Brazíliában, Chilében, Paraguayban és Uruguayban Svédország vette át a magyar érdekek képviseletét, mivel ezek az országok megszakították diplomáciai kapcsolataikat Magyarországgal. 1952-ben a magyar külügyminisztériumban az angolszász országok osztályán belül alakult meg a latin-amerikai referatúra, mivel Budapest továbbra is az USA csatlós államainak tekintette, és a gyarmati és félgymarmati országok csoportjába sorolta a latin-amerikai országokat.

A második világháború után már nem beszélhetünk önálló magyar külpolitikáról, mivel Magyarország csak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) jóváhagyásával létesíthetett diplomáciai kapcsolatot egy másik országgal. A kulturális kapcsolatok a diplomáciai kapcsolatok előszobáját jelentették. A művelődési társaságok alapítását formálisan a civil szféra kezdeményezte, de a külügyminisztérium is jóváhagyta. Magyar filmek is eljutottak Latin-Amerikába, azonban kezdetben elsősorban propagandaértékük szempontjából választották ki azokat, többek között a *Talpalatnyi föld* (1948), a *Ludas Matyi* (1949), a *Gyapot* (1950), a *Sztálin-híd* (1950), a *Dalolva szép az élet* (1951) és a *Felszabadult föld* (1951) című filmet vetítették. Később kevésbé ideologikus szempontok szerint válogattak, így jutott el a montevidói filmfesztiválra a *Londonban jártunk* (1956), a *Bölcsők* (1957) és a *Kiskunság* (1957). 1948-tól Magyarország kulturális kapcsolatai a Szovjetunióval és a baráti országokkal váltak intenzívvé, így Latin-Amerika háttérbe szorult.

A második világháború után Magyarország gazdasági helyzetét nehezítette a háborús jóvátétel fizetése és a Marshall-terv elutasítása 1947-ben. Jelentősen megnőtt az import. Argentína és Brazília Magyarország legjelentősebb kereskedelmi partnerei között szerepelt. Az USA embargós politikája negatív hatással volt a latin-amerikai országok kereskedelmére. Az embargót sokszor reexporttal kerülték meg. A reexport egy harmadik fél bevonásával bonyolított közvetítő tevékenység, melynek során az áru eredeti eladója és vevője nem fel-

tétlenül szerez tudomást a másik ügyletkötéséről. Lengyelország és Csehszlovákia jóval előbbre járt a térséggel folytatott kapcsolatépítésben. Lengyelország közvetlen hajójáratot is üzemeltetett ezekkel az országokkal.

Az üzleti kapcsolatokhoz a diplomáciai viszony rendezésére is szükség volt, ezért a magyar kormány 1946-ban jelezte a SZEB-nek, hogy fel kívánja venni a gazdasági kapcsolatokat Argentínával, Brazíliával, Chilével, Peruval, Bolíviával és Uruguayjal. Argentína mutatja a legnagyobb nyitottságot a szovjet blokk országai iránt. A *New York Times* szerint ennek az volt az oka, hogy Juan Domingo Perón elnök megpróbált kitörni az elszigeteltségből és Dél-Amerika erős embere kívánt lenni. Argentína az első latin-amerikai országgént vette fel a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal 1949-ben. A kapcsolatépítést elősegítette, hogy a Szovjetuniónak szüksége volt az argentin búzára és nyersanyagokra, többek között gyapjúra és lenre.

A szerző ezután néhány további latin-amerikai ország kapcsolatfelvételi kezdeményezését veszi sorra. Chile esetében a chilei magyar közösség javasolta először a kapcsolatok újbóli felvételét, amire Joaquín Fernández külügyminiszter biztató választ adott. Ecuador is fel akarta venni a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal és agrément-t is kért kijelölt követe számára. (Az agrément előzetes jóváhagyás a diplomáciában, amelynek a célja az, hogy a fogadó állam idejében tájékoztassa a küldő államot, ha fenntartásai lennének a leendő misszióvezetővel szemben.) A SZEB azonban nem engedélyezte a kapcsolatok felvételét. Kuba esetében a szigetországi Magyar Prágay János Alapítvány elnöke panasza után Sík Endre washingtoni magyar követ jegyzéket intézett a kubai kormányhoz a diplomáciai kapcsolatok rendezése céljából. Végül azonban sem a kereskedelmi, sem a diplomáciai kapcsolatok kiépítése nem történt meg. Magyarország Mexikóval is próbált kapcsolatot létesíteni, de elutasításban részesült. A bolíviai forradalom győzelme után Víctor Paz Estenssoro kormánya államosította a nagy önvállalatokat, agrárreformot hajtott végre, diverzifikálta a gazdaságot. A reformok után 1953-ban létrejött a diplomáciai viszony a két ország között. 1955-ben a latin-amerikai országok támogatták, hogy Magyarországot felvegyék az ENSZ-be.

Összegzésként megállapítható, hogy a vizsgált időszakban nem létezett tudatos magyar külpolitika Latin-Amerika vonatkozásában. Magyarország nem folytathatott önálló külpolitikát, és gyarmattartói múlt híján érdektelennek bizonyult az Európán kívüli területek iránt. A misszióvezetők politikailag megbízhatók, de a diplomáciai szolgálatra alkalmatlanok voltak. A külügyi szervek szorosan együttműködtek a hírszerzés intézményeivel. 1956 után már nem történtek próbálkozások Latin-Amerika irányába. Egy 1958-as külügyminisztériumi direktíva előírta ugyan a diplomáciai kapcsolat létesítését Brazíliával, Mexikóval és Chilével, azonban a kitűzött célokat felülírta a kubai forradalom győzelme.

A témából adódóan a szerző nézőpontja Magyarország-centrikus, Horváth Emőke azonban tágabb kontextusban vizsgálta a kérdést, és kiemelte a latin-amerikai államok érdekeit és céljait is, illetve vizsgálódását az amerikai-szovjet rivalizáláson keresztül értelmezte. A magyar-latin-amerikai kapcsolatok megértéséhez nem hagyható figyelmen kívül a magyar-szovjet és a magyar-amerikai viszony alakulása sem.

Gregosits Gábor*

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem BTK Hispanisztika Tanszékének doktorandusza (6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 32–34.).

A Francia Idegenlégió leghíresebb magyar altisztjei¹

Annak ellenére, hogy a Francia Idegenlégió az egyik legnagyobb érdeklődéssel övezett katonai alakulat a világon, tevékenységét és tagjait sokkal több mítosz övezi a nagyközönség körében, mint amennyi megbízható tényt adnak közre róla ellenőrizhető forrásokból. Magyarországon is hasonló a helyzet, az általános sztereotípiákat bemutató könyveken kívül sokáig kevés olyan tudományos igényű munka látott napvilágot, amely segít a valóság jobb megismerésében. Szerencsére az utóbbi években pozitív változás történt ezen a téren, mivel több olyan szakmunka is megjelent, amely nem csupán az Idegenlégió tevékenységéről, hanem annak magyar tagjairól is közöl alapos kutatásokon alapuló tényszerű adatokat.² Ezzel együtt is még számos adóssága van a magyar (és a francia) történetírásnak az Idegenlégióban szolgáló magyarok azonosítását és életútjainak feltárását illetően, ezért is fontos adalékot jelent Mickaël de Prat közelmúltban írt kötete, amely három különleges magyar légiós katonai pályafutását mutatja be.

A szerző maga is hivatásos katonatisztként teljesített szolgálatot nyugdíjba vonulásáig, katonai karrierje során 14 évet töltött az Idegenlégió különböző egységeinek kötelékében, 2012-ben nyugállományba kerülésekor alezredesi rendfokozatban szerelt le. Az Idegenlégióban töltött évei akkora hatást gyakoroltak rá, hogy elhatározta, igyekszik közreadni ennek a különleges alakulatnak és főként az abban korábban szolgálatot teljesítő kiemelkedő személyiségeknek a történetét. Elhatározását teljesítve, a témakörnek számos kötetet szentelt, melyek sorában a jelen írásban bemutatott legújabb – 2024-ben megjelent – műve immáron a nyolcadik.

Általánosságban elmondható, hogy a magyar kutatókat jobban foglalkoztatja az Idegenlégió kötelékében szolgálatot teljesítő magyar önkéntesek története, mint francia kollégáikat, mégis akad néhány kivétel ez alól a szabály alól. Az alakulat 1831-es megalakítása óta mindig voltak olyan légiósok, akik – nemzetiségüktől függetlenül – harctéri teljesítményükkel kiemelkedtek a többiek közül, és kiérdemelték, hogy az Idegenlégió saját hőseiként tekintsen rájuk és számos formában emlékezzen meg róluk, valamint tiszttelegen emlékülk előtt. Ezek sorába tartozik az a három magyar származású önkéntes is, akik a második világháborút követően jelentkeztek az alakulat kötelékébe, rövid időn belül kitüntek társaik közül, számos kitüntetéssel és altiszt kinevezéssel ismerték el folyamatos helytállásukat a gyarmati hadszíntereken, majd pedig néhány nap eltéréssel estek el az algériai háborúban 1959-ben. Tekintettel arra, hogy az Idegenlégió – mint a kötet is érzékletesen bizonyítja – a mai napig

1 Mickaël de Prat: « Combien sont tombés... » Valkó – Szüts – Tasnády. Loudéac, Decograph, 2024. 303 p.

2 NóvÉ Béla: *Patria Nostra. '56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban*. Bp., 2016.; Biró Aurél: *Magyarok a Francia Idegenlégióban. Az indokínai háborúban (1946–1954) elesettek és túlélők emlékezete. Adattár a magyar légiósokról*. Bp., 2024.

nagy becsben tartja emléküket, a magyar olvasóközönségnek is érdemes közelebbről megismerkednie a három kivételes katona életútjával, valamint emlékezetükkel a francia haderőn belül.

Valkó János 1925. szeptember 20-án született Balmazújvárosban. A második világháború idején elveszítette szüleit, majd a nyugat felé menekülő lakosság soraiban Franciaországig jutott, ahol 1946. március 4-én Strasbourgban jelentkezett az Idegenlégióba. Az orvosi vizsgálat tanúsága szerint a 166 centiméter magas Valkó legyengült fizikai állapotban volt, de a francia haderőnek minden újoncra szüksége volt annak érdekében, hogy visszaállítsa fennhatóságát a gyarmati területeken, így őt is Észak-Afrikába irányították kiképzésre. Gyorsan kitűnt társai közül intelligenciájával és szorgalmával, ezért kiegészítő képzés után 1946 novemberében őrvezetői rendfokozatot kapott, majd ezt követően az 1. légios gyalogezred kötelékében az újoncok kiképzésében való közreműködéssel bízták meg, amiben szerepet játszott gyorsan javuló franciatudása mellett német- és magyar nyelv-ismerete is.

Teljesítménye elismeréseképpen 1947. november 1-én őrmesteri kinevezést kapott, majd 1948 márciusában Indokínába irányították, ahol 1946 decembere óta súlyos harcok zajlottak a felkelők és a francia gyarmati erők között. Valkó a délkelet-ázsiai francia gyarmat északi részén található Tonkinban állomásozó 3. légios gyalogezred 1. zászlóaljában folytatta szolgálatát. 1949 februárjában kapta első kitüntetését (Tengerentúli Hadikeresztet) egy rajtaütés során tanúsított helytállásáért, miközben meg is sebesült. A kitüntetést két további hasonló elismerés egészítette ki 1950 áprilisáig, amikor kétéves tengerentúli szolgálata véget ért. A harcedzett őrmester visszatérhetett Észak-Afrikába, ahol önként jelentkezett egy újabb indokínai küldetésre, így 1951 januárjában már ismét a 3. gyalogezred kötelékébe tartozott, de ezúttal a 3. zászlóaljban teljesített szolgálatot egy aknavetőszakasz parancsnokaként. Az év folyamán két újabb kitüntetéssel és törzsőrmesteri kinevezéssel ismerték el harctéri teljesítményét. Többször kérte indokínai szolgálata meghosszabbítását, folyamatosan bevetésen volt a konfliktus végéig, 1954 áprilisában önként jelentkezett és részt vett a Dien Bien Phu térségében vívott csatában, amelynek gyászos kimenetele után fogságba esett. Augusztusban szabadult ki a vietnami fogságból. Az indokínai harcok mérlege két sebesülés, hét kitüntetés, valamint többszöri előléptetés volt, végül főtörzsőrmesterként tért vissza Algériába 1954 végén.

Egy hosszabb eltávozás után Valkó az altisztek kiképzésében kapott szerepet az 1. légios gyalogezred algériai kiképzőközpontjában, ahol elsősorban az aknavetők kezelését oktatta. 1955 októberében megházasodott, ugyanakkor az egyre romló biztonsági helyzet miatt gyakran kellett részt vennie az algériai felkelők ellen indított akciókban is. 1956 augusztusában szolgálatai elismeréseképpen a Becsületrend lovagi fokozatával tüntették ki, novemberben pedig családi öröm is érte, mivel kislánya született. 1957 végén kérte, hogy harcoló alakulathoz osszák be, így 1958 elején az 5. gyalogezred 3. zászlóaljába került Algéria nyugati részén. Harctéri teljesítménye itt is kiemelkedő volt, szakaszával minden összecsapásban eredményesen vett részt, amit nem csupán újabb kitüntetéssel, hanem 1958 októberében főtörzszászlósi kinevezéssel ismertek el. Ez kivételesen magas rendfokozat volt ilyen fiatal életkorban. 1959. május 5-én egy bevetésen öt társával együtt helikopter-balesetben életét veszítette, maradványait Szidi-bel-Abbeszben helyezték örök nyugalomra.

Szűcs (franciásan Szüts) István 1925. augusztus 18-án született Diósdon, a világháborút követően pedig Franciaországba került, ahol néhány nappal 20. születésnapját követően, 1945. augusztus 28-án jelentkezett az Idegenlégióba. A 172 centiméter magas, kék szemű és barna hajú fiatalember vékony testalkatú volt, de egészséges, így az orvosi vizsgálatot követően felvették az alakulatba. Algériai kiképzésének befejezése után 1946 januárjá-

ban áthelyezték a Tunéziában állomásozó 13. légiós könnyűdandár kötelékébe, amelyet egy hónappal később útnak indítottak Indokína felé. Az alakulat – amelynek Szűcs az 1. zászlóaljában teljesített szolgálatot – a francia gyarmat déli részén, Kokinkínában kezdte meg tevékenységét 1946 márciusában. A magyar származású légiós számos kisebb összecsapásban vett részt, gyakran kitűnt hidegvérével és elszántságával, így augusztusban megkapta első kitüntetését (Bronzcsillaggal ékesített Tengerentúli Hadikeresztet), 1947. január 1-én pedig első osztályú közlegénnyé léptették elő (a magyar hadseregben a honvéd és az őrvezető közötti rendfokozat). 1948 márciusában egy rajtaütés során megsebesült, de sebesülése ellenére is eredményesen folytatta a küzdelmet, amit a francia hadvezetés egy újabb kitüntetéssel jutalmazott, június 1-én pedig jól megérdemelt őrvezetői kinevezése is megérkezett. 1949. január 1-én szakaszvezetői rendfokozatba léptették elő, majd még ugyanebben a hónapban újabb kitüntetéssel jutalmazták harctéri tevékenységét, mivel eredményesen irányította a rábízott embereket. Júliusban véget ért indokínai szolgálata, ezért visszairányították Algériába, majd Marokkóba, ahol altiszti tanfolyamon vett részt, majd 1950 áprilisában őrmesteri rendfokozatot kapott.

Önként jelentkezett újabb indokínai küldetésre, így 1951 januárjában már Tonkinban szállt partra, ahol a 3. légiós gyalogezred 4. zászlóaljában folytatta szolgálatát. Tapasztalatának és bátorságának köszönhetően sikeresen vezette embereit a kisebb-nagyobb összecsapásokban, vezetői képességeit pedig decemberben újabb kitüntetéssel ismerték el. A főleg indokínai önkéntesekből álló egységet vezető fiatal altiszt fáradhatatlanul és eredményesen végezte feladatait, amit 1952 folyamán két újabb kitüntetéssel, 1953 júliusában pedig törzsőrmesteri kinevezéssel jutalmaztak. Szűcs a konfliktus lezárásáig folyamatosan részt vett a felkelők elleni harcban, majd alakulatával 1954 novemberében kivonták Délkelet-Ázsiából, hogy visszatérjen a Légió központjába, Algériába. Közel hét éven keresztül tartó indokínai tevékenységét előléptetései mellett összesen tíz kitüntetéssel ismerték el.

Algériában alakulatát az ország nyugati részén vetették be, ahol számos alkalommal vett részt az ország függetlenségéért küzdő felkelők elleni harcokban. 1956-ban két alkalommal is kitüntették harctéri teljesítményéért, egy alkalommal pedig meg is sebesült, de rövid időn belül visszatért egységéhez. A parancsnokság nagyra értékelte elkötelezettségét, helytállását és vezetői képességeit, így augusztusban főtörzsőrmesternek nevezte ki. 1959 áprilisában a Becsületrend lovagi fokozatát is elnyerte. Május 11-én súlyosan megsebesült, négy nappal később pedig elhunyt. Az összesen 15 kitüntetéssel rendelkező altiszt sírja az észak-algériai Miliana város temetőjében található.

Tasnády László 1927. február 9-én született Budapesten, az Idegenlégióba pedig 1946. augusztus 8-án jelentkezett, tehát ő volt a legfiatalabb a három magyar önkéntes közül. Mivel még nem volt 20 éves, a toborzótiszt egy évvel idősebbnek tüntette fel a papíron, ezért sok helyen 1926-os születési dátummal szerepel. A barna hajú, szürkéskék szemű Tasnády csupán 166 centiméter magas volt, ugyanakkor jó fizikummal rendelkezett, ami minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy decemberben már útnak is indították Indokínába. A frissen kiképzett újoncot a 2. légiós gyalogezred 1. zászlóaljába osztották be, amely Tonkinban állomásozott. Személyi aktája szerint felettesei jó katonának tartották, csupán azt rótták fel neki, hogy hajlamos volt honfitársai társaságában tölteni az idejét, akik néha rossz hatást gyakoroltak rá. 1948 márciusában kitüntették a harcmezőn nyújtott teljesítményéért. 1949 elején első osztályú közlegénnyé, majd a szükséges tanfolyamok elvégzése után szeptemberben őrvezetővé léptették elő, amit 1950 márciusában már egy őrmesteri kinevezés is követett, mindez jól jelzi a parancsnokság belé vetett bizalmát. 1950 nyarán visszarendelték Algériába, hogy kipihenhesse a hosszú tengerentúli szolgálat fáradalmait.

Tasnády a kötelező szabadsága után azonnal jelentkezett egy újabb indokínai bevetésre, így 1951 elején már ismét Indokínában teljesített szolgálatot – ezúttal a 3. légiós gyalogezred 3. zászlóaljában. Új egységében is hamar elismerést vívott ki, a szakaszát vezető hadnagy őt jelölte ki helyettesének az altisztek közül, októberben pedig újabb kitüntetést kapott harctéri helytállásáért. 1952 áprilisában már saját szakaszát vezette, ennek élén vett részt novemberben a sikeres Na San-i csatában, amelyet követően felterjesztették törzsőrmesteri rendfokozatra, kinevezése 1953 júniusában lépett életbe. 1953-ban számos kitüntetéssel ismerték el eredményes szolgálatát, egy alkalommal pedig könnyebben meg is sebesült. 1954 februárjában visszairányították Algériába, ahol azonnal jelentkezett újabb indokínai szolgálatra, ezzel egy időben pedig kérte áthelyezését a Légio valamelyik ejtőernyős alakulatához, mivel ezek kötelékében sok korábbi bajtársa teljesített szolgálatot. Az átképzés elvégzése után decemberben már újból Indokínában volt, ahol az 1. légiós ejtőernyős zászlóaljhoz osztották be, azonban a harcok végleges lezárultával az egységet 1955 februárjában áthelyezték Algériába, ahol a kialakult helyzet miatt nagy szükség volt rá. Tasnády eddigre már számos alakulatot megjárta harcedzett veterán volt, akinek a teljesítményét hat kitüntetéssel és szakaszparancsnoki beosztással ismerték el.

1955 szeptemberében bevetés közben súlyosan megsebesült, ezért hosszú lábadozás után csak 1956 elején állhatott újból szolgálatba. Parancsnoka utasítására az alakulat újoncainak kiképzésével foglalkozott, valamint vizsgáira készült, amelyeket sikerrel teljesített, ezért augusztus 1-én főtörzsőrmesteri kinevezést kapott. November folyamán egységével részt vett a Szezei-csatorna elfoglalásában, majd decemberben visszatért Algériába bajtársaival. A katonai akciók sűrűn követték egymást, háromszor meg is sebesült, ugyanakkor számos alkalommal kitüntették. A kitüntetések közül a legjelentősebb a Becsületrend lovagi fokozata volt 1958. április 30-án. Alig egy évvel később, 1959. május 14-én fejlővést kapott, és a helyszínen életét veszítette.

Posztumusz kitüntették a Becsületrend tiszti fokozatával, ugyanakkor halála a parancsnokságot is megrázta, mert tíz napon belül ő volt a harmadik olyan magyar származású légiós, aki a legmagasabb kitüntetések birtokosaként és az Idegenlégió altisztjeinek példaképeként elesett a harcmezőn. Május 22-én nagyszabású ünnepséget rendeztek tiszteletükre Szidi-bel-Abbeszben, a Légio központi támaszpontján, ahol megemlékeztek róluk és tisztelegtek kivételes pályafutásuk előtt, miközben Tasnádyt örök nyugalomra helyezték az alakulat temetőjében. Ugyanezen év novemberében külön tárolót avattak az Idegenlégió Múzeumban, amely a három altiszt összes kitüntetését őrzi, valamint felidézi a Légio összes tagja számára mind a mai napig például szolgáló életútjukat. Emlékezetüket azóta is ápolják nem csupán az Idegenlégióban, hanem a francia haderőben is. 1974-ben Szűcs Istvánról neveztek el az Idegenlégió Guyanában található kiképzőtáborát, az 1970-es évek második felében a francia hadsereg altisztjeit képző Saint-Maixent Katonai Iskola egy-egy évfolyama választotta névadójának a három altisztet, a 2000-es években pedig az Idegenlégió altisztjeöltjeinek egy-egy évfolyama járt el ugyanígy.

Az információgazdag és olvasmányos kötetet számos, különböző levéltári és magángyűjteményekből származó fotó egészíti ki, amelyek közelebb hozzák a bemutatott személyeket és eseményeket az olvasóhoz. Szintén nagy segítséget jelentenek a hadműveletek jobb megértéséhez a térképek, az ábrák, a mellékletek, valamint a katonai rövidítések magyarázatát tartalmazó lista. A kötet nyilvánvaló módon elsősorban levéltári forrásokra támaszkodva íródott – noha ezek pontos jelzetei nem szerepelnek a kiadványban –, a téma iránt érdeklődők számára azonban hasznos lehet a bibliográfia, amely kiegészítő információkkal szolgál.

Fontos kiemelni, hogy a szerző nem csupán a három életút bemutatására szorítkozik, hanem ezeket megfelelő kontextusba helyezve nagy vonalakban felvázolja a politikai és katonai helyzetet is a különböző hadszíntereken, ahol a magyar önkéntesek szolgáltak, így ezekről is átfogó képet ad. Hasonlóval megpróbálkozik a magyar viszonyok vonatkozásában is, ami a francia olvasók számára minden bizonnyal informatív és hasznos, magyar szemmel nézve ugyanakkor meglehetősen leegyszerűsítő képet eredményez, és nem hoz érdemi új információkat a hazai olvasók számára (például Budapest nevének elmagyarázása). A könyv igazi érdeme abban áll, hogy egyéni életutakon keresztül bemutatja a francia–magyar katonai kapcsolatok egy érdeklődésre méltán számot tartó fejezetét, amely nem csupán a francia olvasóközönség többsége számára lehet újdonság, hanem a magyar olvasóknak is, akiknek valószínűleg nem nyílt még lehetőségük ilyen mélységben megismerkedni a második világháborút követő időszakban a Francia Idegenlégióban szolgálatot vállaló magyar önkéntesek életútjaival. Fontos kiemelni, hogy a levéltári forrásokon alapuló részletgazdag leírásoknak köszönhetően a kötetet a kutatók is haszonnal forgathatják, mivel számos olyan információ található benne, amely egyébként nehezen lenne hozzáférhető franciaországi kutatások nélkül.

*Bene Krisztián**

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Francia Tanszékének tan-
székvezető egyetemi docense (7624 Pécs, Ifjúság útja 6., bene.krisztian@pte.hu).

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerzési, tördelési munkálatokat

a HUN-REN BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Prime Rate Zrt., Budapest

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

CONTENTS

Areas of Cooperation: Hungary and UN Organisations (Gusztáv Kecskés D.)	173
<i>Studies</i>	
Szabolcs László: The International Launch of the Kodály Method: The International Society for Music Education and Hungarian State Socialist Music Education in the 1960s	177
Veronika Kaszás: Hungary and the United Nations High Commissioner for Refugees: Cooperation at the End of the Cold War	201
Mónika Szente-Varga: Hungarians in the UN Election Observer Mission in Nicaragua	223
István Lakatos: The Human Rights Situation in Hungary in the First Decade of the Kádár Era: International Human Rights Standards – Calculations in Domestic Policy	239
László J. Nagy: Albert Camus, Hungary and the Algerian War in 1956	267
<i>Workshop</i>	
János Konstantin Zsemlye: A Special Institution in the Country of Tsar Peter I: The “Foreign Affairs Traveling Chancellery” in the Practice of Managing Foreign Policy Affairs in Russia	283
<i>Book Reviews</i>	
The Vitality of the Dead in Medieval Societies (Regina Papp)	299
Absolutism as Risk Management (Zsolt Palotás)	303
Hungarian–Latin American Relations at the Beginning of the Cold War (Gábor Gregosits)	308
The Most Famous Hungarian Non-commissioned Officers of the French Foreign Legion (Krisztián Bene)	311

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

**HUN
REN**

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET